

Є. М. Ткаченко

УКРАЇНСЬКА МОВА

ПУНКТУАЦІЯ:

- ПРАВИЛА
- ВПРАВИ
- ДИКТАНТИ

*Навчальний
посібник*



Т-Г-ШЕВЧЕНКО



КОЛЕТРА
ФІРМА®

ББК Ш12-411.1я7
Т 484

Рецензент:
Л. Г. Савченко,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
філологічного факультету
Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

На обкладинці використано
фрагмент роботи фотохудожника Бондарева С.
«Пам'ятник Т. Г. Шевченкові
(скульптор М. Манізер; архітектор Й. Лангард, 1935)»

*Видання навчального посібника здійснено за авторським договором.
Виключна ліцензія належить видавництву «Консум»,
яке реалізує наклад в повному обсязі.
Всі права захищені.
Передрук та збут в іншому порядку
без узгодження з видавництвом «Консум»
заборонені.*

Ткаченко Є. М.

Т 484 Українська мова. Пунктуація: правила, вправи, диктанти:
Навч. посібник. — Харків: Консум, 2001. — 288 с.

ISBN 966-7124-94-0.

Навчальний посібник розрахований на учнів старших класів шкіл, гімназій, ліцеїв, коледжів, на вступників до вузів, а також студентів філологічних факультетів; видання може стати в нагоді і тим, хто самостійно вивчає українську мову. Книга містить у собі повний збір основних правил пунктуації; вправи даються не тільки на кожне правило, а й на кожний пункт правила (чого немає в жодному збірнику вправ або навчальному посібнику з пунктуації). Значне місце в посібнику займають диктанти на всі пунктуаційні правила.

Практичний та ілюстративний матеріал свіжий, різноманітний, взятий з кращих творів української класичної та сучасної літератури, а також із фольклору.

ББК Ш12-411.1я7

© Є. М. Ткаченко, 2001
© Спільне колективне підприємство
фірма «Консум», оформлення, 2001

ISBN 966-7124-94-0

ПЕРЕДМОВА

Посібник призначений для широкого кола адресатів: учнів старших класів шкіл, гімназій, ліцеїв, коледжів, для вступників до вузів, студентів філологічних факультетів, а також для всіх, хто вивчає українську мову, в тому числі й самостійно.

Викладачі як середньої, так і вищої школи можуть використовувати цей посібник для проведення факультативу з пунктуації.

Крім того, посібник може служити довідником з пунктуації і як такий стане у пригоді працівникам видавництва та преси.

Посібник містить звід основних правил пунктуації, а також достатню кількість вправ не тільки на кожне правило, але й на кожний пункт того чи іншого правила — цього немає в жодному посібнику чи збірнику вправ з пунктуації.

Українська пунктуація в посібнику подана як система правил, що відтворює послідовність, в якій описуються синтаксичні структури простого, ускладненого та складних речень у навчальній практиці — як шкільній, так і вузівській. Це повинно сприяти поглибленню знань із синтаксису, усвідомленому розумінню правил пунктуації.

У кожному розділі посібника вправи подані за певною системою: спочатку — вправи на ідентифікацію пунктограм, потім вправи на відпрацювання пунктуаційних навичок, і серед цих вправ обов'язково — на розстановку розділових знаків, їх пояснення, а також вправи творчого характеру: на трансформацію, складання схем, складання речень за схемами, на правило тощо.

Тренувальні вправи (в тому числі вправи на повторення) розраховані на те, щоб викладач планував завдання для індивідуальної роботи з учнями різного рівня знань.

Оскільки у виробленні пунктуаційних навичок основна роль належить диктантові, в посібнику їх достатня кількість. Це і зв'язані тексти наприкінці кожного розділу і в кінці книги, це і диктанти із окремих речень, що даються в середині параграфів. Такі диктанти, зрозуміло, більш насичені пунктограмами.

Таким чином, уся практична частина навчального посібника спрямована перш за все на вироблення пунктуаційної грамотності учнів.

І вправи і диктанти викладач може використати як дидактичний матеріал при викладанні синтаксису.

Добираючи практичний та ілюстративний матеріал, автор враховував, що в такого роду посібнику тексти повинні не тільки відповідати вимогам лінгвістичної доцільності, а й виконувати виховну та естетичну функцію. Весь матеріал свіжий, різноманітний, взятий автором із кращих творів української класичної літератури XIX — початку XX століть, сучасної української літератури, а також із фольклору та періодики. Начислений нефіксований ілюстративний матеріал належить авторові.

I. ТИРЕ МІЖ ЧЛЕНАМИ РЕЧЕННЯ

§ 1. Тире між підметом і присудком

Тире між підметом та іменною частиною складеного присудка на місці нульової зв'язки може ставитися і може пропускатися.

1. Тире ставиться:

1) коли підмет та іменна частина присудка виражені іменником або кількісним числівником у називному відмінку, наприклад: *Звенигородський повіт — пишний куточок України, край садків, Шевченкова батьківщина! (Н.-Л.); Три та чотири — сім;*

2) коли підмет і присудок виражені інфінітивом або один з головних членів речення виражений інфінітивом, а другий — називним відмінком іменника, наприклад: *Сиротою жити — сльози лити (Н. тв.); Відчувати в окопі живу душу — це справжнє щастя (О. Г.);*

3) коли іменна частина присудка виражена фразеологізмом, наприклад: *У старого Лук'яна Хомутенка сімєска — дай Боже... (Тют.); Всі образи, всі жертви — ні до чого! (Вин.).*

Примітка. При інверсії підмета і присудка тире не ставиться, якщо між ними немає паузи, наприклад: *Неблизький світ Гетьманське (П. М.); Образливий народ ці генії (Вин.).*

Вправа 1. Підкресліть головні члени речення. Поясніть уживання тире між ними.

1. Слова — полова, але огонь в одежі слова — безсмертна, чудотворна фея, правдива іскра Прометея (І. Ф.). 2. Небо — прозора льодяна скеля, слизька, холодна, зацьвяхована зорями, наглухо спаяна морозом... (Тют.) 3. Ой ти, дівчино, з горіха зерня, чом твоє серденько — колюче терня? (І. Ф.) 4. Атмосфера гаряча, тривожна, вся — небезпека і боротьба, вічний упад і підойма, розквіт надії і розпука... (Коц.) 5. Праця людини — окраса і слава, праця людини — безсмертя її! (Сим.) 6. Два на два —

чотири. 7. Рік прожити — не пальцем перекивати (*Н. тв.*). 8. Рвати зв'язки — це руйнувати, гальмувати хід життя... (*Вин.*) 9. У тебе один засіб — плакати... (*Вин.*) 10. Самі ж знаєте, неокласиком бути — силу треба терпіння. Читай Горація, Вергілія, Овідія та інших Гомерів. А бути сучасним письменником — значно легше (*О. В.*) 11. Вдавати з себе ворогів — це особлива школярська, часом дуже цікава гра... (*С. В.*) 12. Блондин — сам не свій (*О. В.*) 13. Лаврін знав, що батькова хата, батькові воли й вози, все батьківське добро — все то його добро (*Н.-Л.*).

Вправа 2. Поставте, де треба, тире між підметом і присудком, сформулюйте правила пунктуації, якими ви користуєтесь при цьому.

1. Твоя мова співочий струмок (*П. Т.*). 2. Мрія дощинка мала (*В. К.*). 3. Бекас невеличкий болотний птах, сіренький з біленьким на пузці пір'ячком, дуже меткий, із дуже довгим дзьобом, довгенькими ногами... (*О. В.*) 4. Ця нова фантазія тільки воєнна хитрість... (*Вин.*) 5. І вже любов лиш марення і сни (*Л. З.*). 6. Мої знайомі переважно молоді селяни, що покінчили народні школи... (*І. Ф.*) 7. Осінь вмирання, примир'я, прощання, останні слова... (*О. О.*) 8. І чом твій усміх для мене скрута? (*І. Ф.*) 9. Три рази по три дев'ять. 10. П'ять на п'ять двадцять п'ять. 11. Життя прожити не люльку викурити (*Н. тв.*). 12. Ваша частка й моя частка (*Н.-Л.*). 13. Полювати вовка для мисливця і честь, і обов'язок (*О. В.*). 14. Міщанство рахувати, коли не заробляєш... (*Вин.*) Світ який ні краю ні кінця! (*Сим.*) 15. Жити нам разом обом після всіх наших кошмарних непорозумінь, після всіх страждань просто неможливо (*Вин.*). 15. Неспокійна людина цей Іван (*Вин.*).

4) Тире між підметом і присудком **ставиться**, коли перед іменною частиною складеного присудка є частки **ЦЕ, ТО, ЦЕ Й, (ЦЕ) ЗНАЧИТЬ, ОЦЕ, ОСЬ, ОТ**, наприклад: *Щастя — це друзі хороші, шана людська* (*О. П.*); *Хтось давно ще сказав, що спів — то мова душі, то голос серця* (*П. М.*); *Розбити це — значить розбити весь мій світогляд* (*Вин.*); *Пляшка вина, добрий ростбіф і пікантна жінка — от вся ваша краса* (*Вин.*).

Примітка. Якщо **це** — займенник, що стоїть не перед іменною частиною складеного присудка, то перед ним тире **не ставиться**, наприклад: *Місто це величне — гордість наша.*

5) Тире між підметом і присудком ставиться також, коли позицію підмета або присудка займає конструкція, побудована за моделлю простого або складного речення, наприклад: *І тоді настав найтяжчий момент полювання диких свиней. Це — коли вже зберуться на дикого кабана до вас приятелі і вам треба переконати їх, що це іменно кабан не простий, а дикий (О. В.).*

Вправа 3. Підкресліть головні члени речення. Поясніть вживання тире між ними.

1. Поезія — це праця зрима, це думки смілої весни (*М. Р.*).
2. «Колись — це тихий одноманітний» плин (якщо можна назвати плinom життя двадцятирічного хлопця), «тепер» — бурхливий лет поміж круч і водоріїв у мороці й повній невідомості (*Ю. М.*). 3. Співать — це обов'язково, як дихати (*О. В.*). 4. Тихе море — це таке море, коли вода у йому тиха... (*О. В.*) 5. Сміле слово — то наші гармати, світлі вчинки — то наші мечі (*Гр.*). 6. Придержати язика вчасно — то нелегка річ (*П. П.*). 7. Спільна для всіх мисливських оповідань риса — це те, що всі вони — факти, що все це насправді було, що «розкажу, то не повірите, але це — факт!» (*О. В.*) 8. Ясна річ, що бекас — не собака, а птиця, але кожен мисливець знає, що полювати бекаса без собаки — це все одно що справляти весілля без музики (*О. В.*). 9. Перший принцип — не треба зайвих, некорисних страждань (*Вин.*).

Вправа 4. Поставте, де треба, тире між підметом і присудком, сформулюйте правила пунктуації, якими ви користуєтесь при цьому.

1. ...Найвища краса це краса вірності (*О. Г.*). 2. Дитина це я, продовжений в глиб майбутнього (*Вин.*). 3. Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова (*П. М.*). 4. Дика гуска це таки справжня гуска, тільки — дика (*О. В.*). 5. Жить це значить жити чуттям мільйонних сил (*М. Б.*). 6. Чесність з собою — це гармонія думок, почувань, досвіду, це сила і цільність (*Вин.*). 7. А саме найкраще — то лимонад (*Коц.*). 8. Божа іскра — то тяжке прокляття, дикий і лютий пожар (*Л. У.*). 9. Само собою розуміється, що ви берете з собою рушницю (це така штука, що стріляє), набої і всілякий інший мисливський реманент... (*О. В.*) 10. Це в каламутній воді ловити рибу (*І. М.*). 11. Щастя це здобуте в боротьбі (*В. С.*). 12. Чом твої устонька тиха молитва, а

твое слово гостре, як бритва? (І. Ф.) 13. ...Бо любов-то мстивий бог... (І. Ф.)

II. Тире між підметом та іменною частиною складеного присудка **не ставиться**:

1) якщо перед іменною частиною присудка стоїть частка НЕ, наприклад: *Слово не горобець: вилетить — не ввіймаєш (Н. тв.); Не той тепер Миргород, Хорол-річка не та (П. Т.);*

2) якщо перед іменною частиною присудка стоять порівняльні сполучники ЯК, ЩО, МОВ, НЕМОВ, НЕМОВБИ, НІБИ, НАЧЕ, НЕНАЧЕ, наприклад: *Промені як вії сонячних очей! (П. Т.).*

Примітка. Коли іменна частина присудка логічно та інтонаційно виділяється (при зіставленні, протиставленні тощо), то перед часткою НЕ та перед порівняльним сполучником тире **ставиться**, наприклад: *Життя — не дим і не омана (В. С.); Твої очі — мов криниця чиста на перловім дні (І. Ф.);*

3) тире **не ставиться** в реченнях типу: *Робота як робота; День як день.*

»

Вправа 5. Підкресліть головні члени речення. Поясніть наявність або відсутність тире між підметом і присудком.

1. Говорити не горох молотити (Н. тв.). 2. Я чомусь відразу відчула, що ця людина не з нашої парафії, як то кажуть (І. В.). 3. Шовкун не остання спиця в колесі (П. М.). 4. Гусь свині не товариш (Н. тв.). 5. Його слова мов та вода жива (М. Р.). 6. Євген наче вражений громом (О. Г.). 7. Всі вулиці в Вербівці ніби обсажені вербами (Н.-Л.). 8. А снопи — як гирі... А скирди — під хмару (О. В.). 9. Свої люди — як чужії, ні з ким говорити (Т. Ш.). 10. Цей вересневий сад — немов причал, де важко крилять шхуни яблуневі (А. М.). 11. Щастя — не слава, не гроші — все це минає (О. П.). 12. Кров людська — не водиця (Н. тв.). 13. Люди — не раки, з лиха не червоніють (Н. тв.). 14. Моя ж любов як день (В. С.).

Вправа 6. Підкресліть головні члени речення. Поставте, де треба, тире між підметом і присудком, сформулюйте правила пунктуації, якими ви користуєтесь при цьому.

1. Кінь воліві не пара (Н. тв.). 2. Вульгарність не відповідь! (Вин.) 3. О, ції Заруби не з такого тіста (Куч.). 4. Ваша задача не бігати разом із собаками за зайцем, чи за лисицею, чи за вовком, а стати на місці й чекати... (О. В.) 5. А осінь як спо-

мин (А. М.). 6. Брови у неї як чорні шнурочки (Н.-Л.). 7. Поле що безкрає море... (П. М.) 8. Хмари в небі мов сива шаль (Сим.). 9. Твої очі як те море супокійне, світляне (І. Ф.). 10. Всі на вулицях немов рідні, знайомі, лиш чомусь не впізнають мене... (Сим.) 11. Бувають душі наче пні старі, що пишуть стежку почерком гадюки (Л. К.). 12. Оце оповідання не моя духовна власність (І. Ф.). 13. Щастя не знати покою, в далі йдучи невідомі (О. П.). 14. Це не боротьба. Боротьба в житті, а не в смерті, бо смерть кінець усього... (Вин.) 15. Газета для людини що вікна для хатини (Н. тв.). 16. Губи як губи. Не в тому річ... (Вин.) 17. Здавалося, нічого в тому спомині не було незвичайного, ніякої події і ніяких слів, вечір як вечір... (Ю. М.)

4) Тире між підметом та іменною частиною складеного присудка **не ставиться**, якщо підмет виражений особовим займенником, наприклад: *Я нещасний студент, невідомий нікому поет* (Вин.).

Примітка. Якщо такий підмет логічно та інтонаційно виділяється, то після нього перед іменною частиною присудка тире **ставиться**, наприклад: *Ти — моя любов радості* (Вин.).

5) Якщо підмет виражений субстантивованим займенником **ЦЕ**, тире після нього факультативне: коли підмет виділяється (що супроводжується інтонаційною паузою), тире **ставиться**; коли підмет не виділяється, логічно не підкреслюється, то тире **не ставиться**, наприклад: *Це — я, це я...* (Вин.); *Це — краса? Це інстинкт!* (Вин.)

6) Тире між підметом та іменною частиною присудка **не ставиться**, якщо іменна частина виражена іменником з прийменником, прикметником, займенником, дієприкметником, категорією стану або цілим словосполученням, наприклад: *Де керівник гарний, там робітник справний* (Н. тв.); *Все небо в хмарах*.

Примітка. Якщо присудок логічно та інтонаційно виділяється, підкреслюється, то перед ним тире **ставиться**, наприклад: *Картина — чудова* (Вин.); *Тигр — ваш* (О. В.).

7) Тире **не ставиться**, якщо між підметом та іменною частиною складеного присудка стоїть вставна або вставлена конструкція, наприклад: *Говорити правду, безперечно, це мужність* (газ.).

Примітка. Якщо ж між підметом та іменною частиною присудка стоїть відокремлений член речення або підрядне речення, то після них **ставиться** кома, яка відмежовує відокремлений член або підрядне

речення, а після неї — тире на місці пропущеної зв'язки, наприклад: *Андрій Макарович, старший учитель в школі, — рудий, кремезний паруб'яга (С. В.); Все, до чого не доторкаються руки, — вогне, м'яве або липке (Коц.)*.

8) Тире **не ставиться**, якщо підмет та присудок утворюють фразеологізм, наприклад: *Діло табак*.

9) Тире між підметом та іменною частиною складеного присудка **не ставиться** і в тому випадку, коли вони утворюють коротке речення розмовного характеру, наприклад: *Петро людина розважлива*.

Вправа 7. Підкресліть головні члени речення. Поясніть наявність або відсутність тире між підметом і присудком.

1. Слово, моя ти єдина зброе (*Л. У.*). 2. Ви така гарна. Я просто якесь страховище перед вами (*Вин.*). 3. Кривенко. Я — батько її. Антоніна. А я — мати (*Вин.*). 4. Обух бачив, що норовистий чумак покладений на обидві лопатки (*Зб.*). 5. Ох, тії очі темніші ночі (*І. Ф.*). 6. Беручке хлоп'я, гляди, якимось професором буде або ще вище (*Тют.*). 7. Наш народ безсмертний, наш народ великий (*В. С.*). 8. Кожному мила своя сторона (*Н. тв.*). 9. О, Завада масний на слова, щедрий на обіцянки, вміє вхопити за серце, розжалобити, до сліз тебе доведе (*І. Ф.*). 10. Приймак без ночі не тутешній, прожив три дні, та й шукай вітра в полі (*О. Г.*). 11. Його спокій тепер — неправдоподібний (*Вин.*). 12. З кавою дві краплі морфію — надзвичайно гарно проти болю голови (*Вин.*). 13. Адже ви не раз дивилися смерті у вічі. А я не смерть. Я Андрій (*Баг.*). 14. Він хороший, сильний, з принципами (*Вин.*). 15. Ти не моя, дівчино дорога (*С. Р.*). 16. Це — кімната Антоніни Павлівни? (*Вин.*) 17. Це моє діло (*Вин.*). 18. Ти — чула, добра... (*Вин.*) 19. Гагара, розуміється, птиця (*О. В.*). 20. Війна в горах, як бачите, це насамперед війна за шляхи (*О. Г.*). 21. Книга, що найсильніше на мене враження зробила в моїм житті, — це «Катехізис» Філарета (*О. В.*). 22. Найсерйозніший чоловік, якого я бачила на світі коли-небудь, — отой монах у печері (*Вин.*). 23. Ціна гріш (*Н. тв.*). 24. Минуло п'ять років, і Корній господар. Корній з широкою бородою; Корній почесний чоловік у громаді (*Сам.*).

Вправа 8. Підкресліть головні члени речення. Поставте, де треба, тире між підметом і присудком, сформулюйте правила пунктуації, якими ви користувались при цьому.

1. Хай я не люди, ну й Хома не чоловік (*Н. тв.*). 2. Ти моя радість (*Вин.*). 3. Ви людина молода (*Ян.*). 4. Ти мій сміх, ти моє

ясне в житті (Вин.). 5. Ти молода, можеш полюбити... (Вин.) 6. Він артист. Всяка краса йому близька й утішна (Вин.). 7. Огорожа кругом нова, висока, хазяйська (Н.-Л.). 8. Твої листи такі холодні, офіційні (Вин.). 9. Всі люди гарні, чорняві, з темними очима (Н.-Л.). 10. Обличчя червоне, в ластовиннях (С. В.). 11. Був той час, коли, за влучним висловом, усі кішки сірі (Дм.). 12. Все як слід! (Вин.) 13. Так у тебе, значить, кишка коротка (Куч.). 14: Вона мила людина! (Вин.) 15. Я не бог і не камінь! (Вин.) 16. Ой, я ж не тополя, я ж не деревина: серце в мене людське — я була дівчина (Сим.). 17. І ти ясна, і я прозорий, і душі наші мов пісні, і світ великий, неозорий належить нам: тобі й мені (Сим.). 18. Комусь життя забави та відради, а світ закритий ширмою вікна, турбота в нього цілий вік одна дістать дружині пудри та помади (Сим.). 19. Це абсурд! (Вин.) 20. Це ж не чесність, а рабство... (Вин.) 21. Взагалі збори полювати лисицю дуже й дуже, як бачите, складна справа (О. В.). 22. Друге, що лякало його і непокоїло, це вступні екзамени (Тют.). 23. Це все, що було його, вже не його... (Ст.) 24. Стасик чудова дитина (Коц.).

Вправа 9. Напишіть під диктовку.

1. Мої знайомі — переважно молоді селяни... (І. Ф.) 2. У нього серце — посохлий пустир (П. Т.). 3. Я не видатна якась людина... (Вин.) 4. Я, здається, не з жалісливих (Вин.). 5. Чумаки мені ноль без палички (Куч.). 6. Коли він очунав і побачив, що лопатки в горосі, то однієї ночі невідомо куди зник з Бобринця (М. К.). 7. Був прекрасний той день. Небо — чисте та тихе (П. Т.). 8. Сеньор Мігуелес більший рояліст, ніж сам король (Вин.). 9. Це правда? (Вин.) 10. Солов'ї від неї майже без ума (В. І.). 11. Атмосфера гаряча, тривожна, вся — небезпека і боротьба (Коц.). 12. Це — моя дитина! (Вин.) 13. Природа — це були день або ніч, зима чи літо, час зручний або незручний задля роботи; жінка — товариш чи ворог; пісня — лиш те, що кличе до боротьби (Коц.). 14. Так хороша, кажете, картина? (Вин.) 15. Це не жарт і не хвилева фантазія (Вин.). 16. Це не Мелашка, а смерть моя (Н.-Л.). 17. Діло його, виходить, табак (О. К.). 18. Петро там десята спиця в колесі (І. М.). 19. Я — чужий собі (Вин.). 20. Осінь у плавнях тиха, спокійна (О. Г.). 21. Крило в гагари — тридцять вісім сантиметрів, хвіст — шість сантиметрів (О. В.). 22. Гроші — теж краса (Вин.).

Вправа 10. Напишіть під диктовку. Поясніть наявність або відсутність тире між підметом і присудком.

1. Сині під місяцем трави, вітер — зітхання твоє (*В. С.*).
2. Згадки — як намети... (*В. С.*)
3. Сльози — коштовнії перли, людське признание — холодний кришталь... (*Л. У.*)
4. Любить свій край — це значить все любити, у чім його святе ім'я живе (*В. С.*).
5. Ясна річ, що, полюючи сікача, можна мимохідь з десятків менших кабанів чи свиней настріляти, але головна ваша мета — сікач. Поросят не бийте. Убиті порося — це все одно, що встрілити на озері каченя... (*О. В.*)
6. Брамапутра — та це ви й самі, положим, знаєте! — це річка в Бенгалії (*О. В.*).
7. Пригвожденний тигр уже не страшний звір, а німичне кошеня (*О. В.*).
8. Індійський раджа — це володар цілої величезної в Індії округи... (*О. В.*)
9. Кривенко. Правда, я — талант? Піддубний. Ви геній! (*Вин.*)
10. Тоня за старшу тут (*О. Г.*).
11. Сім'я мені головне? (*Вин.*)
12. Я винний в тім, що світ не ліпший, не розумніший, ніж він є, хоч віддаю йому найглибше, найкраще почуття своє (*Л. П.*).
13. Моя хата скраю (*Н. тв.*).
14. Докажи мені, що я — безумець, що ти права (*Вин.*).
15. Я — його друг. Це раз. Я — такий негарний. Це — два (*Вин.*).
16. Сім'я більш за все (*Вин.*).
17. Це моя робота (*Вин.*).
18. Ці паненята заячі душі (*Кач.*).
19. Очі — два озерця морської води (*Коц.*).
20. Він — сильний (*Вин.*).
21. Те — чуже тобі (*Вин.*).
22. Це ж — неправда (*Вин.*).
23. Сова соколу не пара (*Н. тв.*).
24. Берег горить, обвітрені руки на веслах, а весла — як крила в блакиті (*Коц.*).
25. Хіба все те — не дурниця в порівнянні з цим? (*Вин.*)
26. Як замахнеться, було, мати, так у мене душа аж у п'ятах (*О. В.*).

§ 2. Тире в простому неускладненому реченні

1. В простому неускладненому реченні на місці будь-якого пропущеного члена речення ставиться тире, що супроводжується інтонаційною паузою, наприклад: *Дехто з дітей — за книжки (С. В.); Долі — жовтий ліхтар і обличчя, осяяні знизу (Коц.)*.

Примітка. Якщо паузи на місці пропущеного члена речення немає, то тире не ставиться, наприклад: *Під дверима регіт, галас... (С. В.)*.

Вправа 11. Визначте, який член речення пропущений. Поясніть наявність чи відсутність тире на місці пропущеного члена речення.

1. Три явори посадила сестра при долині... А дівчина заручена — червону калину (*Т. Ш.*). 2. Осінь тендітна — в моє вікно... (*В. С.*) 3. Край села — чепуренька, нова, бідна хатка в маленькому подвір'ї; за двором — грядка городу, а далі — рівний степ. За хатою маленький, молодий вишняк (*С. В.*). 4. Він глянув ще раз на панський сад, на село: по селу дрібненькі, рідкі та низенькі садки, як бур'яни; у панів — як на вибір: дерево густе та кучеряве, як ліс (*С. В.*). 5. На британця — ані тіні уваги (*Коц.*). 6. Коло неї сидить поруч Марина, а далі на лаві — менші дружки (*Н.-Л.*). 7. На інших церквах — ні хрестів, ані золотого блиску (*Баг.*). 8. Пан Уласович, сеє почувши, та за шапку, та з хати, та не оглядаючись — додому, щоб відьма не здумала ще де в нього виривати волосся (*К.-О.*). 9. Над канапою портрет Шевченка, завішаний рушниками. Біля канапи — стіл (*Вин.*). 10. От всім артистам Січ Запорізьку установити. Киями того, хто одружиться (*Вин.*). 11. Ніхто до нас і ми ні до кого (*С. В.*). 12. О, який сюрприз! Ми слухаємо всіма вухами наших душ! На стіл! На стіл! Стіл для поетеси! (*Вин.*) 13. Тепер ми знову над морем, і знову наші очі бродять по синій пустелі... (*Коц.*) 14. Ну, тут уже у вас пульс із сімдесяти двох ударів зразу на дев'яносто, очі рогом на лоба, і ходором ходить у руках рушниця... (*О. В.*) 15. Ну, побачимо, чия перемога буде. Я думаю, що кінець кінцем буде моя (*Вин.*). 16. Став тут лицар і — ні слова (*Л. У.*).

2. Тире **ставиться** перед будь-яким членом речення на місці інтонаційної паузи, коли цей член речення треба виділити, підкреслити, наприклад: *Щось мріє гай — над річкою* (*П. Т.*).

Вправа 12. Поставте, де треба, тире. Поясніть, чому в одних реченнях тире ставиться, а в інших не ставиться.

1. Проти сонця дими з бовдурів... (*С. В.*) 2. На покуті кубло сіна. В кублі кутя й узвар. Коло куті на лаві діти: хлопчик та дівчинка. В хаті самі (*С. В.*). 3. В коморі столик, ліжко, оберемок шкільних книжок (*С. В.*). 4. На небі, над ожередами, зорі, на землі, під ожередами, зайці (*О. В.*). 5. Кабінет з лівого по коридору бока, перша кімната од сходів (*Ю. М.*). 6. На голові кашкет із оксамитовим околишем, арматура, кокарда (*С. В.*). 7. Серед

вулиці танці (Коц.). 8. Далі, де сонне царство з возів, волів, баб у ряднах, хrap і сопіння (Коц.). 9. Ми з Йосипом Євдокимовичем на човна і до бочки... (О. В.) 10. В росі Тарасова могила, навколо криця і чавун... (В. С.) 11. Внизу косогір, забитий снігом, а далі царство лісів, у яких людина губиться, як голка в снігу (Тют.). 12. Ти далеко від мене, між нами дороги, поля і хрести... (В. С.) 13. А за Дінцем в погонах люди, і зброї дзвін, і плач, і крик... (В. С.) 14. Своєю помстою ви дасте одній людині біль, а другій надзвичайне щастя (Вин.). 15. Світиться проділь старої воском, а молоді листком троянди (Коц.). 16. Всюди спалена земля... (Ч.)

Вправа 13. З'ясуйте, який член речення виділяється за допомогою тире.

1. По тих сльозах, мов по росі перлистій, пройшла в країну слави — Беатриче! (Л. У.) 2. Гей, дзвін гуде — іздалеку. Думки пряде — над нивами (П. Т.). 3. А тут — місто лежало, як старець у лахмітті, доношуючи давнє убрання (Баг.). 4. Він — просто отетерів, дивиться широко розплющеними очима, закам'яний... (О. В.) 5. Потім — оддали мене в школу (О. В.). 6. А тепер — чи не міг би я вас дещо запитати? (Баг.) 7. Вудлище з ліскою — ходить по воді сюди, ходить туди... (О. В.) 8. Криленко подумав, що йому, Криленкові, усміхається перспектива дещо узнати про Сердюка і, головне, — розвіяти сон (Хв.). 9. Та зосталася в Бертольда квітка з рожі і — надія! (Л. У.) 10. Приснисть, як дитині — політ, як груші — янтарний плід, як світові — бджілка, як тиші — сопілка, як небові — райдуга, як серцеві — правдонька... (В. К.)

Вправа 14. Визначте, де тире стоїть між підметом та присудком, де — на місці пропущеного члена речення, а де для того, щоб підкреслити той чи інший член речення.

1. І всі були в чорному, бо в імператора — жалоба. Не було пишної стрічі, бо — жалоба (Зг.). 2. Ліворуч над ставком — гребля, а праворуч — луки прослалися, з зеленими кущами, вербами, з густою-густою травою (О. В.). 3. В учителя був він одним з найкращих школярів, між хлопцями — найвірнішим товаришем (С. В.). 4. Сім'я — це дикі, темні інстинкти, це звіряче, а краса — в чисто людському (Вин.). 5. А його чорні кучері аж лисніли на сонці, чорні брови здавались ще чорніші, ясні очі — ще ясніші (Н.-Л.). 6. Летів я верхи на полі, а собака з-за могили як вискочить, а кінь — убік! А я — лясь! (О. В.) 7. Довга на йому

кирея, під киреєю — жупан синій, чорна шапка з верхом червоним, а за поясом — блиснув срібний самопал (С. В.). 8. Осінь у Києві у палахкотінні листя і багать, у щедрих ловах, у радості від споглядання розкішних вершників, у важких об'їданнях дичиною. А тут осінь — суцільний смуток (Зг.). 9. Життя — єдина мить, для смерті ж — вічність ціла (О. О.). 10. І, — майте на увазі, — бекас — це один з тих небагатьох сортів дичини, яку засмажують разом з уздром, з потрохами: дзьобика його під крильце, трішечки масла — і в піч (О. В.). 11. Всяка біда, горе — в серці, мов гадюка, лазить... (А.-Ч.) 12. Не в степу, не на могилі над Дніпром широким — ти заснув еси, Кобзарю, вічним сном глибоким (А.-Ч.). 13. За хатою недалеко — картопля, на підметі — коноплі (О. В.). 14. Між ними — Антін з книжками (С. В.). 15. Із тварин — найбільше люблю кіз. Із комах — осу. Найулюбленіший колір — жовто-бурий. Запах — фіалка. Із квіток найбільше люблю — фуксію. Із страв найсмачніша — смажена картопля (О. В.). 16. Старшого Кайдашевого сина звали Карпом, меншого — Лавріном (Н.-Л.). 17. Крик гусей — прощальний і тужний (Ю. М.). 18. Щойно проторохтів запряжений парою бигтюрів віз, за ним — троє велосипедистів... (Ю. М.)

Вправа 15. Напишіть під диктовку.

Гагара, розуміється, птиця.

... Цікаво не те, що вона птиця, а цікаво те, що вона цікава птиця.

І цікава іменно для запального охотника, а особливо для запального та ще й молодого охотника. Охотника-початківця.

Гагара — птиця, що плодиться не в нас, а на півночі.

На наших озерах ми її бачимо на початку вересня й пізніше, коли вона мандрує з півночі на південь.

Завдовжки гагара шістдесят п'ять — сімдесят п'ять сантиметрів, крило в неї — тридцять вісім сантиметрів, хвіст — шість сантиметрів.

Шия в неї довга, дзьоб — прямий, гострий. Восени вона вся зверху темно-бура, а голова й шия теж зверху — сірі. Знизу вона вся біла.

Як побачите, що така птиця на озері плаває, підійдіть і прикиньте хоча б приблизно: як має вона завдовжки шістдесят п'ять — сімдесят п'ять сантиметрів, значить — вона, гагара!

Але треба все-таки пильненько придивлятись, може бути і довжина її шістдесят п'ять — сімдесят п'ять сантиметрів, і кри-

ло — тридцять вісім сантиметрів, а хвіст, приміром, не шість сантиметрів, а п'ять або сім.

Так і знайте, що то вже не гагара.

Буває й навпаки: хвіст рівно шість сантиметрів, а крило тридцять сім або тридцять дев'ять.

Знову не гагара, а щось інше.

А вам треба обов'язково гагару. Інакше не будете мати ніякої насолоди з полювання на негагару.

199 слів

О. Вишня

Вправа 16. Напишіть під диктовку.

Благородна тварина — дика коза.

Благородна і в стрімкому вихорі-льоті, коли, налякана, не біжить, а стелється над чагарником, над кущами чи поміж дубо-ясеневими стовбурами.

А ще благородніша вона тим, що через неї і завдяки їй можна виявити дуже несимпатичну породу роду людського, ту породу, що ганьбить почесне звання охотника-людини і якій є назва — бракон'єр.

Бракон'єр — це, власне кажучи, людина тільки зверху; в неї, коли починати знизу, — дві ноги, черево, груди, дві руки, баньки, голова й кашкет або капелюха на голові.

У баньках (у людей ці штуки зветься — очі) нема ні радості, ні суму, самі тільки хитрощі. У людей очі дивляться, а баньки в бракон'єра — бігають.

Серця в нього нема. Замість серця в нього торбочка з м'язів.

Торбочка ця в нього спеціально для того, щоб сильно дуже калатитися, коли хтось тюкне.

Оце й є бракон'єр.

Так ще раз кажемо, дика коза допомагає виявити серед людей отих відлюдків-бракон'єрів, хоч і платить за це своїм життям.

Дику козу полювати заборонено.

159 слів

О. Вишня

II. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В РЕЧЕННЯХ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

Між однорідними членами речення ставляться такі розділові знаки: кома, крапка з комою, тире, двокрапка, три крапки (крапки).

§ 3. Однорідні члени, не з'єднані сполучниками

I. Між однорідними членами речення, не з'єднаними сполучниками, ставиться кома, наприклад: *Буревітри купалися в проміннях сонця, шугали дико, шалено, сповнивши повітря дужим кіркотом (Ю. М.).*

Схема однорідних членів у цьому випадку така:

○, ○; ○, ○

Вправа 17. Підкресліть однорідні члени речення. Визначте їхню синтаксичну функцію (якими членами речення вони є). Намалюйте схеми однорідних членів. Поставте, де треба, коми.

1. На них насувались чорні буки, повіті в жалобу тіней сиві тумани з dna урвищ росяні трави холодні скелі (Коц.). 2. Вона зварила обід замісила діжу (Н.-Л.). 3. В отій нестримності лету напрузі м'язів клекоті крові й таїлася вічна суть буття... (Ю. М.) 4. Ранок був тихий пишний теплий (Н.-Л.). 5. Його самого сповнило відчуття сили нестримності майже лету... (Ю. М.) 6. Вони жили тими відчуттями тими сподіваннями (Ю. М.). 7. Коні ступають весело бадьоро тонкононого стрункононого... (Зг.) 8. Думка про втечу спала Іванові зненацька враз (Ю. М.). 9. Сірі ледве помітні в тумані плавні непривітно шуміли (Коц.). 10. Все було окутане чорною непроглядною тьмою (О. Г.) 11. Безмежний простір безкінечні небеса виспів птаства дзюркіт струмків пречиста весняна зелень перші квіти... (Зг.) 12. Примусять спати у воді у кропиві на розсипаній шкаралупі горіхів звелять розпростерти руки хрестом виспівувати псалми бити долонями по під-

лозі бичуватися дисципліною — стерпить усе (Зг.). 13. В'ється степова дорога, безконечна покручена запетльована, як слід хижого звіра плазує поміж сивими кущами долину... (Тюм.) 14. Полковник чигиринський, а за ним переяславський білоцерківський корсунський канівський і черкаський поклали свої перначі поруч малинового стягу і, не підводячи очей, знову стали на свої місця (П. П.).

II. Кома **не ставиться** між компонентами речення, які не є однорідними членами. Це:

1) два однакові за формою дієслова, що означають дію та мету її: *пиду прогуляюся; побіжу скажу* та ін.;

2) два однакові або близькі за значенням слова, з яких друге вжите з частками НЕ, ТАК, якщо таке словосполучення становить одне ціле: *кричи не кричи; хочеш не хочеш; слухаєш не наслухаєшся; йти так йти; робити так робити* та ін.;

3) усталені вислови: *за все про все; про те про се* та ін.

Вправа 18. Підкресліть однорідні члени речення, визначте їхню синтаксичну функцію. Намалюйте схеми однорідних членів. Поставте, де треба, коми. Підкресліть конструкції, які не є однорідними членами речення.

1. Дзвін шабель пісні походи воля соколина тихі зорі ясні води — моя Україна (В. С.). 2. Я дивлюсь на заплакані очі твої на покірно похилені плечі... (В. С.) 3. Хмарка пливе кучерява тихо, як сон, розтає (В. С.). 4. І всі ми вірили, що своїми руками розіб'ємо скалу роздробимо граніт... (І. Ф.) 5. Пам'ятаю: тривожні оселі темні вежі на фоні заграва... (В. С.) 6. Проти рожна перти проти хвиль плисти сміло аж до смерті хрест важкий нести! (І. Ф.) 7. Насте, іди ж сідай і ти! (К.-О.) 8. Побіжу дожену його! (К.-О.) 9. Бійся не бійся, а на заробітки треба посилати дітей (Н.-Л.). 10. Жде мати не діждеться журиться сподівається (Н.-Л.). 11. От і кинулися дівчата до того дзеркала скиндячки* на голову собі покладати... (К.-О.) 12. В житті мене ти й знати не знаєш... (І. Ф.) 13. А син купається не накупається пірнає брощається грає, як та риба, в чистій воді (Н. Л.). 14. Жінки гомоніли між собою про те про се (П. М.). 15. Припаде до води гарячими зі сну губами худобина цмолить, прихекуючи, забиває спрагу душної ночі в хліві п'є не нап'ється (Тюм.).

* Скиндячка — стрічка.

III. Крапка з комою ставиться між поширеними однорідними членами речення з еднальними відношеннями, особливо якщо в середині хоча б одного з них є розділові знаки. Найчастіше крапка з комою ставиться між однорідними присудками або однорідними головними членами односкладного речення, наприклад: *А над самою водою верба похилилась; аж по воді розіслала зеленії віти (Т. Ш.).*

Вправа 19. Підкресліть однорідні члени речення, визначте їхню синтаксичну функцію. З'ясуйте, чому в одних випадках між однорідними членами речення ставиться кома, а в інших — крапка з комою.

1. Обважнілою долонею він витер піт з чола, подивився на небо, на обрій, знайшов під ним у полі два темні обриси ожерев і пересохлою стернею пішов до них (*Ст.*). 2. Косарка диркотіла, чаділа синім димом (*Ю. М.*). 3. Силентій Кобза розжився, розбагатів, поприв'язував собак по чотирьох кінцях подвір'я... (*Тют.*) 4. Розжеврене червоне сонце низько спустилось; багряним світлом грало на деревах (*Л. У.*). 5. Сидить батько кінець стола, на руку схилився; не дивиться на світ Божий, тяжко зажурився (*Т. Ш.*). 6. Панночка затопила у печі, сама сходила по воду, а йшла по воду, як бабуся її навчила: не прямо до криниці, а вулицями обходила навпаки сонця; прийшла до криниці, набрала відро води та й вилила на схід сонця; удруге набрала й вилила на захід сонця... (*К.-О.*) 7. Іще не попритухали усі зірочки, а вже наш Кузьма Трохимович і скочив; понюхав кабаки, прочхавсь, протер очі полою, бо вже тут пак ніколи було по воду йти, щоб вмитись, підперезавсь знову і пояс притягнув лепсько... (*К.-О.*) 8. Посольство їздило довго, та Ізяслав і не ждав, що воно привезе, а мерщій погнав свого сина Ярополка до самого папи римського Григорія; просив допомоги, обіцяючи взамін зробити Русь леном святого Петра, інакше кажучи, продав свою землю ще й римській церкві (*Зб.*).

IV. Тире між однорідними членами речення, не з'єднаними сполучником, ставиться:

1) якщо між однорідними членами є протиставлення, наприклад: *Не співає Марина — голосить (Н.-Л.);*

2) якщо другий однорідний присудок по відношенню до першого має значення наслідку, умови, допусту, на-

приклад: *І вгледіли айстри, що жити дарма, — схилились і вмерли...* (О. О.);

3) якщо наступний однорідний член речення пояснює попередній, наприклад: *Густою стіною сплелося жито, що почало вже квітувати — пустило із себе дух свого цвіту* (С. В.).

V. Іноді між однорідними членами речення ставляться три крапки (крапки), щоб передати схвильованість чи перерваність мови, наприклад: *Та то я була дурна та божевільна... не розгляділа його добре... не розпиталася людей... не послухала братика...* (К.-О.)

Вправа 20. Підкресліть однорідні члени речення, визначте їхню синтаксичну функцію. Поясніть розділові знаки при однорідних членах.

1. Я чула голоси одважні, вільні, вони лунали, мов гукання в лісі, — тепер замовкли, і страшніше тиша мені здається, ніж була раніш (Л. У.). 2. Селяни тихо підійшли до війська за горою — з'явились, наче з-під землі, і вдарили до бою (Л. У.). 3. В житті мене ти й знати не знаєш, ідеш по вулиці — минаєш... (І. Ф.) 4. А в хаті тихо, тільки піч сама собі порядкує — топиться (С. В.). 5. Палили багаття вони цілу ніч — все ясную зброю кували (Л. У.). 6. А згори лине жаворонкова пісня; доноситься голос, як срібний дзвіночок, — тремтить, переливається, застигає в повітрі (П. М.). 7. Кінь басує — от-от річку, от-от... перескочить (Т. Ш.). 8. Ти ж так мене чекав... казав, що «з фронту скоро Володька галіфе для мене привезе»... (В. С.) 9. Вже станція... завод ... і рейки заблищали над безліччю огнів... (В. С.) 10. От і кинулися до того дзеркала дівчата скиндячки на голову собі покладати, коси квітчати; намисто на шийку чіпляти, плахти, запаски, червоні баєві* юпки, суконні панчішки, червоні черевички... повдягали нові білі свитки, шитими рушниками підперезались і пішли собі мовчки, як тії павочки (К.-О.). 11. А пан глянув... одвернувся... пізнав, препоганий, пізнав тії карі очі... (Т. Ш.) 12. Кругом подивилась — та в яр... біжить... серед ставу мовчки опинилась (Т. Ш.). 13. Не журиться Катерина — слізоньки втирає... (Т. Ш.)

* *Ба́я* — вид сукна.

Вправа 21. Підкресліть однорідні члени речення, визначте їхню синтаксичну функцію. Поставте, де треба, розділові знаки, поясніть їх.

1. Під бровами блищали круглі веселі темно-карі очі... (Н.-Л.)
2. Бери, людино, святий хліб, переломлюй і їж, м'який пахучий смаковитий (Сам.).
3. Увійшовши знов у хату, вона стала знряджати панночку Олену до вінця, звеліла їй тричі поклонитися у ноги батькові і матері, а далі і братикові рідному (К.-О.).
4. Котовський справді палив поміщицькі маетки, справді з'являвся до багатіїв, вимагав у них боргові зобов'язання бідняків і тут же, перед їхніми очима, нищив, справді забирав гроші й роздавав злидарям (Ю. С.).
5. Привіт тобі, зелена Буковино, твоїм хорощим горам і гаям твоїм одважним дорогим синам! (См.)
6. Низенька чорнява завітчана польовими квітками, вона й трохи не схожа була на селянок, часто запечених сонцем високих іноді дуже неповоротких дівчат (П. М.).
7. Не вкрав я ті гроші позичив, бо скрута прийшла мені (С. В.).
8. Зайде трохи посидить зараз тікає (С. В.).
9. Остап город свій перейшов і вперся в тин хотів переплигнути (А. Г.).
10. Денис деякий час сидів, пригорнувши до себе рушницю вичигуючи на свою здобич... (Тют.)
11. Я пив воду, свіжу холодну ще повну снів... (Коц.)
12. Андрій теж не звертав ні на кого уваги підставив свою вихрасту голову й розхристані груди під сонце дивився ген на величезний модерний сірий блок... (Баг.)
13. Одні полягали а другі розійшлись пішли своє поле орати (Л. У.).
14. Не словом рухом поглядом холодним мене зіпхнула в темний рів без дна (І. Ф.).
15. Дивиться вона не надивиться на свого сина: втішається не навтішається своїм Івасем! (Н.-Л.)
16. А мене, не знаю за що, убити не вбили тільки мої довгі коси обстригли накрили обстрижену ганчіркою. Та ще й реготались (Т. Ш.).

§ 4. Однорідні та неоднорідні означення

Однорідні означення, з'єднані безсполучниково, розділяються **комами**.

І. Означення вважаються однорідними у таких випадках:

1) якщо кожне з них безпосередньо відноситься до означуваного, тобто коли виникає **супідрядний зв'язок**, наприклад: *Між листом зашелестів густий, рівний*

доц (С. В.) — кожне означення («густий», «рівний») зв'язане підрядним зв'язком з означуваним («дош»); між собою вони пов'язані сурядним зв'язком. Це поєднання сурядного та підрядного зв'язків і є супідрядністю;

2) коли вони характеризують предмет в одному плані (при переліку різних особливостей або якостей предмета), наприклад: *Світало. Голубі, сині, фіолетові, рожеві пасма снували над горами (І. Ц.);*

3) якщо означення показують різні споріднені ознаки предмета (з боку його якості, розміру, кольору тощо), наприклад: *Як гостро свистить гострокрила, примхлива, одважна, безумна, розумна, як світ і життя, ластівка (М. Р.);*

4) якщо в ряду однорідних означень кожне наступне підсилює ознаку, яку містить попереднє, тобто якщо в ряду однорідних означень виникає **градація**, наприклад: *Брати переглянулись, залягдга тяжка, гнитюча тиша (Баг.);*

5) коли означення стоять після означуваного, наприклад: *І розпалась та велика іскра на іскорки малесенькі, незначні... (Л. У.);*

6) коли означення виражені прикметником і дієприкметниковим зворотом, наприклад: *Сірий, припорошений весняною пилюкою степ збігає на південь і стигне там голубим маревом... (Тют.)*

Примітка. Якщо означення, виражене дієприкметниковим зворотом, стоїть перед означенням, вираженим прикметником, то такі означення не утворюють однорідного ряду, наприклад: *Припорошений весняною пилюкою сірий степ збігає на південь...*

7) якщо означення є відокремленими, наприклад: *Линув дощ, рясний, веселий, благодатний... (Тют.);*

8) як правило, однорідними є епітети (достатньо, щоб епітетом було хоча б одне означення в ряду однорідних), наприклад: *Кривоніс дивився захопленим, проникливим поглядом (П. П.);*

9) як правило, однорідні узгоджене та неузгоджене означення, наприклад: *На ній були намальовані ліс, баский, з розвіяною вітром гривною кінь, табунець тремтливих рибок, людина на краю лісу... (Ю. М.);*

10) розділяються комою означення, друге з яких пояснює перше; між ними можна вставити сполучники

ТОБТО, А САМЕ, наприклад: *Я марила весь час про во-
рїття хвилину серед чужого, іншого життя...* (Л. У.).

Примітка. Однорідні означення не треба плутати з однорідними частинами іменного складеного присудка, вираженими прикметниками, на-
приклад: *Була весна весела, щедра, мила, промінням грала, сипала
квітки...* (Л. У.)

Вправа 22. Знайдіть і підкресліть однорідні означення та озна-
чувані, від яких вони залежать. Поясніть однорідність означень.

1. Над головами котились хвилі холодного, чорного лис-
ту (Коц.). 2. Я чула голоси одважні, вільні, вони лунали, мов
гукання в лісі... (Л. У.) 3. Мене знов обступила тісна, щільна
неволі рідної знайома стіна... (Л. У.) 4. Він любив іти на роботу
з чимось новим, осмисленим (Ю. М.). 5. Веселий, гостинний,
він любив товариство... (Коц.) 6. Маленька, кругленька, швидка,
жвава, одягнена в зелене убрання, між високим зеленим жи-
том, — вона здавалася русалкою (П. М.). 7. Боїшся ти, що грізні,
смутні гуки пройняти можуть і камінне серце (Л. У.). 8. Суспіль-
на праця довга, утяжлива... (І. Ф.) 9. Серед людей близьких він
інакший. Спокійний, розважливий, може легенько підштрикну-
ти співрозмовника, вміє підштрикнути (Ю. М.). 10. Тії речі лагід-
ні, знадні, чарівні я боялась до серця приймати (Л. У.). 11. Всі
люди гарні, чорняві, з темними очима (Н.-Л.). 12. Маленькі,
пофарбовані в яскраві кольори вагонеточки шалено металися по
рейках... (Ю. М.) 13. Дитинка ясно глянула на мене розумними,
цікавими очима... (Л. У.) 14. З ластівками прокидався яблуне-
вий, у білих накрапах сад (М. С.).

II. Неоднорідні означення **не розділяються** комами.

Неоднорідними є означення, які:

1) пов'язані **послідовним підпорядкуванням**, коли пер-
ше означення відноситься до означуваного, друге — до
сполуки означуваного з першим означенням і так далі,
наприклад: *Лаврінове молоде довгасте лице було рум'я-
не* (Н.-Л.) — перше означення («довгасте») відноситься до
означуваного («лице»), друге означення («молоде») відно-
ситься до словосполучення «довгасте лице», третє озна-
чення («Лаврінове») відноситься до словосполучення «мо-
лоде довгасте лице»;

2) характеризують предмет з різних сторін (розмір і
матеріал, вага та матеріал, час і приналежність тощо), на-

приклад: *Хто скаже, про що шепочуть зелені трави мовчазним чорним могилам? (Тют.)*

Примітка. В умовах контексту неоднорідні означення стають однорідними, якщо ознаки, які вони називають, об'єднуються єдиним родовим поняттям, наприклад: *А тепер ось рішає се непотрібне, зайве питання... (Коц.)*. Найчастіше це буває при змалюванні зовнішності, обстановки, при переліку позитивних чи негативних якостей тощо, наприклад: *Широкий, високий та білий лоб блищав проти сонця, неначе біла квітка... (Н.-Л.)*

Неоднорідні означення можуть бути виражені:

1) сполученням якісного та відносного прикметників, наприклад: *А над усім густо стелеться дух свіжого степового сіна (С. В.);*

2) сполученням відносних прикметників або дієприкметника та відносного прикметника, наприклад: *Ви знаєте, як липа шелестить у місячні весняні ночі? (П. Т.);*

3) рідшими є випадки, коли неоднорідні означення виражені якісними прикметниками, наприклад: *Тими сірими великими очима, що суворо оглядали всякого з-під великого чола, тією поважною ходою Василько завжди викликав усмішку в дорослих (С. В.)*.

Вправа 23. Знайдіть однорідні та неоднорідні означення та означувані, до яких вони належать. Визначте, чим виражені означення, з'ясуйте умови їхньої однорідності — неоднорідності.

1. Жіночі голоси, чисті, високі, сильні, мов ангельські хори, вели побожну пісню (Коц.). 2. Мовчазливе, ясне надвечір'я щедрі фарби розкидало скрізь... (Мур.) 3. Лихої, тяжкої години, мабуть, ти ждеш? (Т. III.) 4. Антін безцільно блукав по тихих, малолюдних вулицях міста (Коц.). 5. В краю темному, сповитому журбою, блиснуть пісні, мов блискавки ясні (Л. У.). 6. У стомлених від безсоння голубих очах хлюпнула радість (І. Ц.). 7. На дівчині була вишивана сорочка з вирізом на оборочці довкола високої округлої шиї (П. П.). 8. Трави стояли тихі, принишклі, бо ранок був теж тихий, безвітряний і обіцяв сонячний жаркий день (Тют.). 9. Сонце сміялося серед чистого, безмарного неба (І. Ф.). 10. Вузькою покрученою доріжкою вони спустилися вниз, до Петровської алеї (Ю. М.). 11. А твоя ж людська ласкава звада вже мене навік оповила (Мал.). 12. Сім'ю Вихорів також зустрів цей свіжий луговий запах (Тют.). 13. З-під рукавів було видно здорові загорілі жилаві руки (Н.-Л.). 14. На чорному

колючому гіллі блищали темні краплини (Кон.). 15. У кожного в руках тяжкий залізний молот (І. Ф.).

Вправа 24. Поставте, де треба, пропущені розділові знаки, поясніть їх. Однорідні та неоднорідні означення підкресліть; визначте, чим виражені означення.

1. Але і нескінченні осінні дощі минулися (Кон.). 2. Тонкі, вкриті сизою осугою губи ховалися під довгими шпакуватими вусами (П. П.). 3. А через річку перекинувся міст — тонкий, узорчатий мов з волосини виплетений (П. М.). 4. Кайдашеві сини були молоді парубки, обидва високі, рівні станом, обидва довгообразі, з довгими тонкими трошки горбатими носами, з рум'яними губами (Н.-Л.). 5. На лісових горбках солодко пахли нагріті сонцем стиглі суниці (О. Д.). 6. У темряві густій тяжкій і рівній прокинувся я (М. Р.). 7. Широко відкритими очима Ярина дивилася на високого мужнього діда з сивою чуприною, закладеною за вухо (П. П.). 8. Другий, з горбатим носом з вусами, як ятагани, глянув їй просто у вічі (П. П.). 9. Під той сум під ту жалобу схиляв порубану в шрамах голену з буйним оселедцем голову старий козак та згадував вірне товариство (Тют.). 10. Всюди висіли чудернацькі не звичні для ока рекламні щити (Ю. М.). 11. Де ж ви, де, мої щирі одважні слова? (Л. У.) 12. Нехай там збирається гірша страшніша негода, нехай там узброїться в гостру огненную зброю (Л. У.). 13. Що вдіє раб принижений нещасний, як буде проповідь читать своїм панам? (Л. У.) 14. Це був молодий закладений минулої осені на торфї та привезеному чорноземі газон... (Ю. М.) 15. Висока кам'яна стїна обвивала кругом великий розкішний садок... (П. М.) 16. На сухому високому лобі набігали густі дрібні зморшки (Н.-Л.). 17. Зелена байова керсетка, з червоними мушками, червона в букетах спідниця на шії дорогі коралі хрести золоті дукати — усе гарно пристало до хорошої дівочької вроди (П. М.). 18. Знов настав пишний теплий майський вечір (Н.-Л.). 19. Повіяли дрібні грудневі сніги (Кон.). 20. Я на гору круту кам'яную буду камінь важкий підіймать (Л. У.). 21. Русяві коси на голові лежали вінком довгасте привабливе обличчя і тонкий ніс з горбинкою були засмагли від сонця, але найпривабливішим були великі сіро-блакитні очі в затінку вій, вологі прозорі, як степові озера в ясний день (П. П.). 22. Ціле літо зеленіють сторожові могили густою пахучою травою; росте на них подорожник біленькі невісточкі чіпкий спо-

риш розкішний з гіркуватим чадним смородом полин колючий з могутнім стовбуром і мохнатою червоною квіткою будяк скромні лагідні незабудки нерозлучні брат-і-сестра... (Тют.)

Вправа 25. Поставте, де треба, розділові знаки, поясніть їх. Однорідні та неоднорідні означення підкресліть.

1. У великих сірих очах на дні світилась думка, яка розумом осяювала все лице (П. П.). 2. Довгасте смугляве обличчя було чисто поголене, а чорне, на лоб начесане й високо підрізане волосся на круглій голові ще лисніло, мов вороняче крило (П. П.). 3. Хмельницький був у білій сорочці з низьким комірцем, зав'язаним зеленим шнурком, в широких шароварах і в запорошених юхтових чоботях (П. П.). 4. За хатою засадився новий садок, і молоденькі щепки шовесни вкриваються ніжним усміхненим цвітом (Сам.). 5. Був той район у холодних безсніжних степах (І. М.). 6. Той, що так гукав на цілий вагон, торсаючи свого товариша, був чубатий здоровенький паруб'яга в добрих чоботах, у чорній куртці і в новенькому дешевому галстуку під свіжим м'ятим комірцем (І. М.). 7. Коридор наповнюється сизим холодним повітрям і нестримним гамором (І. М.). 8. Ні, чорнявий не убитий, він живий, здоровий... (Т. Ш.) 9. Перебендя старий, сліпий — хто його не знає? (Т. Ш.) 10. Обличчя мав голе широкі, з сірими очима і дорідним носом (І. М.). 11. І морози приходять сухі, безсніжні різкі (І. М.). 12. Чується подих тропічної, тьмяної п'яної ночі... (М. Р.) 13. Під прозорчатою нистою, як сльоза, водою зеленіло якесь баговиння, зубчасте тонесеньке, дрібне, як пух... (Н.-Л.)

Вправа 26. Напишіть під диктовку.

Розпряжені коні зразу ж почали смачно вигризати молоду пирійку, а Дмитро звалив на плечі прядив'яну упряж і пішов за дідом до лісу. Тихий весняний дощ наздогнав їх біля самого узлісся. Парубок весело кинувся вперед, добіг до старої липи, яка вже, мов обнизана коралями, червоніла соковитими бруньками, і почав запихати упряж у дупло.

З сітки дощу виходить старий, з країв його борода вже починають падати краплі. Він розв'язує торбу, дістає звідти підпалок*, головку часнику і шматок старого, жовтого як віск сала,

* Підпалок — рід плаского хліба.

широкою пучкою хрестить їжу і, сидячи, починає полуднувати, а Дмитро з підпалком і салом у руках іде в глибіню невеликого, дивом уцілілого лісу. Лежить він межі трьох сіл, і жодне з них не милує його: кладе під сокиру. Під ногами парубка шелестить торішне листя, золотіють в'язочки первоцвітових ключів, синіють суцвіття рясту — зараз вони здаються витканими з весняних краплин дощу.

Незабаром за голими деревами побільшали сизі димчасті шматки неба, яскравіше стало видко, як сліпуче галуззя блискавиці впліталася в дощ і загасало в ньому. Після роботи приємно відпочивало тіло, дощ не заважав, а веселив його, і несподівана усмішка з'являлася на парубочому обличчі, коли якась краплина лоскотно падала за комір і котилася по спині.

192 слова

М. Стельмах

§ 5. Однорідні члени, з'єднані неповторюваними сполучниками

Однорідні члени речення можуть бути з'єднані неповторюваними сполучниками І (Й), ТА (в значенні І та АЛЕ), ТА І, розділовими АБО, ЧИ, а також усіма протиставними.

Між однорідними членами, з'єднаними неповторюваними сполучниками, ставляться такі розділові знаки: **кома**, **крапка з комою**, **тире**, **три крапки**.

А. КОМА

І. Кома ставиться:

1) між однорідними членами речення, що з'єднані протиставними сполучниками А, АЛЕ, ОДНАК, ПРОТЕ, А ПРОТЕ, ЗАТЕ, ТА (=АЛЕ), ТАК, ХОЧ (ХОЧА), наприклад: *Лисиця не біжить, а лежить, червона-червона на сліпучо-білому фоні... (О. В.); Прілій уже трохи оговтався, але ще не рішався на щирість (П. П.);*

2) перед сполучниками І, ТА (І), А ТО Й, А ТАКОЖ, ТА ЩЕ, які приєднують до попередніх членів речення ще один елемент, наприклад: *О, там вже на все село була і красива, і розумна, і багата, та ще ж к тому тиха, і смирна, і усякому покірна (К.-О.).*

Вправа 27. Поставте, де треба, розділові знаки, поясніть їх. Підкресліть однорідні члени речення та сполучники, якими вони з'єднані.

1. По обіді Кайдашиха загадала невістці насіяти борошна а потім й вчинити діжу... (Н.-Л.) 2. Тече вода в сине море та не витікає (Т. Ш.). 3. Він спробував закричати але почував, що тільки зяпає ротом... (Ю. М.) 4. Вода холодна вологість освіжила тіло але й налила втомую холодною втомую гаряче тіло... (Ю. М.) 5. Андрій належав до тих, що, потрапивши в критичну ситуацію в стан аварійний, не замружують ніколи очей а сприймають все в зрячку хочуть все бачити обмацати перевірити спробувати йдуть небезпеці назустріч, прискорюючи розв'язку (Баг.). 6. Не боюся я й вовка із лісу хоч не маю стрілецького хисту (І. Ф.). 7. Я тут почуваю себе багатим хоч нічого не маю (Коц.). 8. Він знав, що клопочеться не мізерією хоч марнує життя стоїть на перехресті світових доріг а не десь у глухому закутку (Ю. М.). 9. Кругом край веселий людний хоч і небагатий (П. М.). 10. Будеш і багатий та нещасливий (П. П.). 11. Напівзабутими стежинами він дійшов до Копайгородка, що ніколи не був городком а тільки звичайним селом... (См.) 12. День був ясний сонячний проте холодний... (Ю. М.) 13. Не маючи від вас жодної допомоги, вони забезпечують нам солодкий спочинок хоч і не знають його для себе (П. П.). 14. ...Я з жахом побачив, що переді мною не бекас а один із юних моїх співрозмовників... (Хв.) 15. І хоч качка й летить-таки, так зате ти вистрілив і вистрілив вчасно (О. В.). 16. Колись коштовні жупани й сап'янці на вершниках були заболочені а то й забруднені дьогтем смолою (П. П.). 17. Максим біснував а проте ще дужче закохувався (П. М.).

II. Кома не ставиться:

1) перед еднальними сполучниками І, ТА (= І), ТА Й, наприклад: *Падають тепло і глухо яблука в нашім саду (В. С.); Мелашка стояла та тільки хлипала... (Н.-Л.);*

2) перед розділовими сполучниками АЛЕ, ЧИ, наприклад: *Вузенька стежечка щезала часом серед кам'яної пустині або ховалась під виступом скелі (Коц.).*

Вправа 28. Підкресліть однорідні члени речення та сполучник, що їх з'єднує. Поставте пропущені розділові знаки. Поясніть наявність чи відсутність коми між однорідними членами речення.

1. За татарським бродом коні топчуть руту і туман (См.).
2. Андрій стояв на плоту й дивився в небо (Ю. М.). 3. В городах

земля одягнена в камінь і залізо і недоступна (*Коц.*). 4. Хмара повільно наближалася до сівачів, дихаючи на них свіжістю близького дощу і фарбуючи все в чорну зловісну фарбу (*Тют.*). 5. І вам згадається садок високий ганок летючі зорі тиха літня ніч розмови наші співи й наостанок уривчаста палка завзята річ (*Л. У.*). 6. Старий батько сидить коло хати вчить внука маленького чолом оддавати (*Т. Ш.*). 7. Нехай думка, як той ворон, літає та криче, а серденько соловейком щебече та плаче нишком (*Т. Ш.*). 8. ...Суворий і заклопотаний батько наш ласкаво подивився та й ще приголубив (*О. В.*). 9. Максим зарубав собі на умі це наймудріше правило та й став по йому жити (*П. М.*). 10. Доводилось вам їздити пізньої весни чи раннього літа по Україні? (*П. М.*) 11. Ззаду кожної підводи торохтить відро або задимлений казан (*Тют.*). 12. А молодь частіше юртується біля Баглаєвого або ще далі, біля Орляченкового двору (*О. Г.*). 13. Приємно бродити по теплих калюжах після грому й дощу чи ловити щучок руками, скаламутивши воду (*Дов.*). 14. А хто змалював наших босоногих мадонн із сапкою в руках чи серпом на плечі та дитям біля персів, що знали не шовки а лише нерівне шорстке полотно? (*Ст.*) 15. Втікачі на свій розум робили наїзди на ближчі хутори забивали пана і знову ховалися у хашах або пробували продертись на Січ, але дорогу на Низ заступав їм на Дніпрі Кодак, а хто пробував дістатися степом, попадав на аркан татарина або ставав за поживу вовкам (*П. П.*). 16. Багаті пишались шовковими вбраннями з грецької або арабської матерії золототканою парчею та дорогими міхами золотими уборами ланцюгами дукачами золотими гудзиками кованими поясами (*М. Г.*).

Вправа 29. Підкресліть однорідні члени речення та сполучник, що їх з'єднує. Поясніть розділові знаки при однорідних членах речення.

1. Хрестом шаблі не переб'єш і стріл не відженеш (*П. П.*). 2. Гетьманич Конецпольський дістав від свого батька в спадщину всі маєтки і його жорсткість, але не дістав його хитрого й далекоюсяжного розуму (*П. П.*). 3. Між деревами ховались менші курені, накриті лопухами або очеретом (*П. П.*). 4. Погнали Максима під Сілістрію а потім перевели в Крим (*П. М.*). 5. Молода душа, гаряче серце, викохані на живих дідових переказах про Січ, про бої, про чвари, прохали такого ж палкого, живого слова про такі самі бої та чвари, а не чернечого смиреномудрія... (*П. М.*)

6. Кожен раз, коли домашні клопоти потребували його уваги та забирали у нього час, Джіафер думав про свою розведену жінку хоч не жалкував, що так сталося (*Коц.*). 7. Ранок був теж тихий та безвітряний і обіцяв сонячний жаркий день (*Тют.*). 8. Вона була люблячою але разом з тим і суворою матір'ю (*Тют.*). 9. В кожному садку біліла хата, вкрита гонтом або очеретом (*П. П.*). 10. Бачив він себе на зелених луках верхи на калиновій паличці босого з полотняною торбинкою через плече або разом з Марком та іншими пастушками біля вогнища, де печеться смачна картопля (*Тют.*). 11. Грицько скинув через плече косу а за спину торбину з сухарями легеньку свитину та не краші й чоботи (*П. М.*). 12. Запах вогнища був не такий невиразний і нудний, як удень а гостріший приємніший... (*Тют.*) 13. Та це ж куріпки — добра птиця його дитинства, що й узимку не покидає нас, ночуючи не в гніздах а прямо в снігових ямках, де заставляли їх сутінки чи негода (*Ст.*). 14. Полковник Кричовський стримано посміхнувся але разом з тим і гірко скривив уста (*П. П.*). 15. ...Гляди, якимось професором буде або ще вище (*Тют.*).

Б. ТИРЕ, ТРИ КРАПКИ

Між однорідними присудками та головними членами односкладного речення, з'єднаними сполучниками І, Й, ТА Й (рідше — іншими сполучниками, наприклад ТА (=АЛЕ), **ставиться** тире (рідше — три крапки), якщо другий однорідний член речення означає несподівану дію, протиставлення або наслідок, наприклад: *Зареготав, розігнався — та в дуб головою!* (*Т. Ш.*).

Іноді тире стоїть **після** сполучника, наприклад: *Ще того персня майстер не зробив, щоб був тебе достойним і — єдиним* (*М. Р.*).

В. КРАПКА З КОМОЮ

Перед протиставним або приєднальним сполучником може **ставитися** крапка з комою для позначення більш тривалої паузи, яка підкреслює протиставлення чи приєднання однорідного члена речення, наприклад: *Я стаю ніби меншим, а навколо більшає, і росте, і міниться увесь світ: і загачене білими хмарами небо, і одноногі скрипучі журавлі, що нікуди не летять; і полатані веселим зеленим мохом стріхи; і блакитна діброва під селом; і чорнотіла, туманцем підволохачена земля, що пробилася з-під снігу* (*Ст.*).

Вправа 30. Знайдіть однорідні члени речення. Визначте їхню синтаксичну функцію. Підкресліть сполучники, що з'єднують однорідні члени. Поясніть розділові знаки при однорідних членах речення. Визначте, які відношення між однорідними членами (протиставлення, приєднання, наслідок, несподіваність дії).

1. Мотря важко зітхнула — і розкрила сплюшені очі... (П. М.)
2. Полюбила — не спинила: пішов — та й загинув... (Т. Ш.)
3. Вің приїхав — і здивувався (П. М.). 4. Пішов Максим — та й засумував. Зосталась Явдоха — й теж сумувала (П. М.). 5. Мотря миттю обернулася, глянула на Чіпку — та й отетеріла... (П. М.)
6. Вони бачили в своїй дочці добру помічницю — й раділи, що знайшли таку поміч (П. М.). 7. Дівчина, як перепілка, знялась — і помчалась вповдовж ниви (П. М.). 8. З жалем дивлюся на воду: мов дзеркало, одбиває вона красу світу і, коли невдоволена навіть, — ламає всі лінії й фарби і творить своє (Коц.). 9. Я піду — і, може, більше не прийду (М. Р.). 10. Щось нове, нечуване, про що тільки догадувались та нишком мріяли, було сказано прилюдно, палко, з вірою — і викликало справжній вибух (Коц.). 11. Вернулася — і раденька, що ніхто не бачив (Т. Ш.). 12. Гляну звечора, гляну і опівночі, подивлюсь і перед світом — та й знаю, де що робиться (К.-О.). 13. Ти не прийдеш, не прилетиш — і тільки дальніми піснями в моєму серці продзвениш (М. Р.). Вагався хвилину — і подався на луку (Коц.). 14. Сон не бере, і робота не йде, ніч така ясна і — довга (Л. У.). 15. Як же вдарив навприсядку, так ногами до землі не доторкується — то поповзе навколішки, то через голову перекинеться, скакне, у долошки плесне, свисне, що аж у вухах залящить, та знов у боки, та тропака-тропака, що аж земля гуде; а там стане викидувати ногами, наче вони йому повиломлювані; а далі підскачить та знов навприсядку та коло Пазьки так кругом і в'ється... (К.-О.)
16. Ксьондз вирвався — і тікати (П. П.). 17. Мотря посиділа ще трохи на лаві; ще перекинула в своїй голові одну думку за другою... може б, ще сиділа та думала, якби не засичав окріп у печі, збігаючи ключем на черінь... (П. М.)

§ 6. Однорідні члени, з'єднані повторюваними сполучниками

1. К о м а ставиться між однорідними членами речення, з'єднаними повторюваними сполучниками: І, ТА (=І), НІ...НІ, ТО...ТО, АБО, ЧИ, ЧИ ТО...ЧИ ТО та ін., на-

приклад: *В насмішкуватих поглядах розумних очей, і у вищених бороді, і в тонких пальцях архимандритових рук відбивалась уроджена шляхетність (П. П.); З-поміж верб, та груш, та яворини чорні стріхи глипають, нагнувшись... (І. Ф.); Привели, чи принесли, чи привезли ви, значить, песика додому (О. В.); Екран то пригасає, то повільно розжеврюється червонуватим світлом... (Ю. М.)*

2. Кома ставиться перед першим сполучником, що повторюється, якщо перед ним вже є однорідний член, наприклад: *Запахла осінь в'ялим тютюном, та яблуками, та туманом... (М. Р.); ...Серцеві ще багато-багато переїти, і хвилюватись, і радіти, й тривожитись (Ю. М.)*. Схема однорідних членів в останньому реченні така:

○, і ○, і ○, й ○

Вправа 31. Поставте, де треба, розділові знаки. Підкресліть однорідні члени та сполучники, що їх з'єднують. Намалюйте схеми однорідних членів в цих реченнях.

1. Чорніє поле і гай і гори... (Т. Ш.) 2. Спочинь! На заступ вірний обіпрись і слухай і дивись і не дивуйся (М. Р.). 3. ...І в душі теж незвичайна чистота і щем і чекання (Ю. М.). 4. А за соняшниками заясніло живе жито і пшениця і овес і ячмінь... (Ст.) 5. І серце жде чогось. Болить болить і плаче і не спить, мов негодована дитина (Т. Ш.). 6. Пан Забрюха цього нічого не вважає і не бачить і не чує, що край його діється (К.-О.). 7. Куди не кинь оком, скрізь зелена осока очерета лози та верби та пологі зелені луки (Н.-Л.). 8. Дивлюся: там буцім сова летить лугами берегами та нетрями та глибокими ярами та байраками (Т. Ш.). 9. Коли б часом нам ті пироги та найдки та напитки не вилізли боком (Н.-Л.). 10. Остап тим часом усе походжав та поглядав та замишляв (М. В.). 11. Він мав уперте підборіддя й сірі котячі очі, що світилися чи то іронією чи то підозрінням (І. М.).

3. Якщо однорідні члени речення з'єдані попарно, то кома ставиться між парами однорідних членів, наприклад: *Зацікавленість українською мовою і народним побутом, народною словесністю і переказами минулого, любов до українського народу і його прикмет з'єднують згодом людей в перші українські гуртки з літературними і народолюбними інтересами (М. Г.)*.

Схема однорідних членів в цьому реченні:

○ і ○, ○ і ○

Вправа 32. Поставте, де треба, розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення та сполучники, якими вони з'єднуються. Намалюйте схеми однорідних членів у цих реченнях.

1. Люблю я тебе і вдень і вночі вранці і ввечері... (П. М.)
2. День був ясний та сонячний тихий та погожий (Зб.). 3. Пісня була дзвінка й урочиста легка і спокійна. Вона говорила про красу і щастя про відвагу й радість... (М. Т.) 4. Якась добрість з'єднала берег і море згоду і смуток (Коц.). 5. Залізна руда і кам'яне вугілля нафта і газ золото і коштовні алмази — то все подарунок природи (С. З.). 6. Не було Остапові сну ані відпочинку спокою ані відради (М. В.). 7. А далі ухватив за комір і тягне і кричить... (К.-О.) 8. Щастя ходить і серця золотить і в знемозі клонить комиші (М. Р.). 9. Спільна вигода присилувала їх помагати один одному в оранці і сівбі і в заволюванні і в возовиці (Н.-Л.).

4. К о м а між однорідними членами речення, з'єднаними повторюваними сполучниками, **не ставиться**:

а) перед першим сполучником (або першою частиною сполучника), що повторюється, якщо з нього починається перелік, наприклад: *Вони або, не вдумуючись, заперечують, або відмовчуються* (П. П.); *Зрідка то один, то другий хижак блискавично кидався на землю й зникав у хлібах* (Хв.).

Схема однорідних членів в останньому реченні така:

то ○, *то* ○

Вправа 33. Поставте, де треба, розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення та сполучники, що їх з'єднують. Намалюйте схеми однорідних членів у цих реченнях.

1. І сльози і кривда і радість так здавили в грудях, що вона ледве зводила дух (Н.-Л.). 2. Він мав або переплисти на той берег або загинути (Ю. М.). 3. Проти неба вирізблювались то верх на будинкові то кущі дерев (П. П.). 4. Пан Халявський то сердивсь то сумував то лаяв усякого, хто тільки на думку йому приходив, то світом нудив... (К.-О.) 5. А я вже більш до тебе не вийду ні сюди ні на вулицю ні на базар... (К.-О.) 6. Хвилями надходили пахощі то стиглого жита та зелених конопель (П. П.).

7. Ідеш собі один чи ріллею чи озиминою чи бур'янами і «витоптуеш» зайця... (О. В.) 8. З-під тонких брів дивилися на нього не то перелякано не то розгублено великі очі (П. П.). 9. Марина й поблідла й замерла й охолола (Н.-Л.). 10. В очах були і радість і страждання і благання... (П. П.) 11. Годі тепера! ні скарг ані плачу ні нарікання на долю, — кінець! (Л. У.)

б) **Кома не ставиться**, якщо повторюваний сполучник з'єднує однорідні члени різних рядів, що не пов'язані між собою, наприклад: *Хрящуватий ніс, глибоко посаджені очі і тонкі сині губи великого рота робили його обличчя злим і видавали упертий і гонористий характер* (П. П.) — перший сполучник «і» з'єднує однорідні підмети («очі», «губи»), другий сполучник «і» з'єднує однорідні присудки («робили злим», «видавали»), третій сполучник «і» з'єднує однорідні означення («упертий», «гонористий»). Отже, в цьому реченні три ряди однорідних членів, сполучник «і» в цьому реченні з'єднує в кожному випадку лише два однорідні члени, тому кома перед жодним з них не ставиться.

Вправа 34. Поставте, де треба, розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення та сполучники, що їх з'єднують. Намалюйте схеми однорідних членів у цих реченнях.

1. Голублять душу і серце людини свіжі і ніжні степові запахи... (Тют.) 2. А над листям стирчали жовті та білі квітки та зелені маківки (Н.-Л.). 3. Підстароста був високий худий з землистим обличчям такими ж довгими і сухими руками (П. П.). 4. Козакуючи на Низу, він здобуває любов і шану товариства і стає вже Байдою Вишневецьким (П. П.). 5. Чим більше Рифка робила та запопадала, тим ставала здоровішою та веселішою (І. Ф.). 6. Мати й свекруха вгледіли Мелашку й кинулися до неї з плачем (Н.-Л.). 7. Життя і мрія в згоді не бувають і вічно борються хоч миру прагнуть (Л. У.). 8. Зносить і труд і спрагу й голод (І. Ф.). 9. Тут і жито і овес і ячмінь і пшениця і гречка і усе-усе було (К.-О.). 10. Той садок і закохані зорі і огні з-під опущених вій од проміння і тіней узорі на дорозі й на шалі твоїй... (В. С.) 11. Чи в знеможі впаду притулюсь до землі і брехнею й неправдою вкриюсь чи дійду до мети з потом я на чолі і сльозами утіхи уміюсь? (М. Р.) 12. Чи я сам одиноко і сумно піду і зневірюсь в меті і заплачу а чи друзів таки на шляху тім знайду і надію і в інших побачу?! (М. Р.)

в) Кома **не ставиться**, якщо повторювані сполучники І та НІ з'єднують два однорідні члени речення з протилежним значенням, що утворюють усталений вираз, наприклад: *І сюди і туди; і такий і який; і сміх і гріх; і сміх і горе; і старе і мале; і так і саяк; і день і ніч; і не так і не ні; і там і сям; і нашим і вашим; ні кінця ні краю; ні дна ні покришки; ні назад ні вперед; ні бе ні ме; ні два ні півтора; ні риба ні м'ясо; ні пава ні гава; ні одвіту ні привіту; ні пришити ні прилатати; ні тпру ні ну; ні добре ні погано; ні стати ні сісти; ні слуху ні духу (ні вісті); ні світ ні зоря; ні живий ні мертвий; ні з того ні з сього; ні сіло ні впало; ні се ні те; ні пуха ні пера; ні в сих ні в тих; ні в два ні в три; ні на коні ні під конем та інші; Репортер раптом ні з того ні з сього образився (Хв.); Лаврін стояв ні живий ні мертвий (Н.-Л.).*

Примітка. Якщо два однорідні члени речення зв'язані розділовими сполучниками (ТО...ТО, ЧИ...ЧИ, ХОЧ...ХОЧ та ін.), то кома між однорідними членами **ставиться**, наприклад: *Перепели хававкали то там, то там (Тют.).*

Вправа 35. Підкресліть однорідні члени речення, з'єднані повторюваним сполучником. Визначте, які з них утворюють усталений вираз, а які не утворюють. Поставте, де треба, розділові знаки.

1. Мелашка стояла ні в сих ні в тих серед хати (Н.-Л.). 2. Іще ж таки поки парубкував, то й сюди й туди... (К.-О.) 3. Ну, хлопчики, вперед! Ні пуха ні пера! (О. В.) 4. Не міг мені Іван ні сіло ні впало писати любовні листи (Вин.). 5. Леон став ні в два ні в три на таке привітання (І. Ф.). 6. Він одказував старостам ні се ні те (Н.-Л.). 7. Зацокотіли молодичі по селу, що Марина й сяка й така (Н.-Л.). 8. Антон Безбородько не раз бував і на коні і під конем (Ст.). 9. Мелашка стояла коло неї ні жива ні мертва (Н.-Л.). 10. Моє життя веде мене нерівно — то на вершини то в яри страшні... (М. Р.) 11. Гостро і нудливо смерділа болиголова, яка то тут то там здіймалася вище всіх на своєму товстому і порожньому стовбурі... (Тют.) 12. Чи саяк чи так, а нажитись треба! (П. М.) 13. Вона вмовляє чоловіка ласкавими словами та випроваджує його з хати то сюди то туди... (Н.-Л.) 14. То там то там видно було, як між шаблями сипались на сніг іскри (П. П.). 15. Василь уже не мовчав то про це то про те розпитував... (К.-О.) 16. Ні світ ні зоря, а вже Василь і в Наума. То саяк то так пробули

до обіду (К.-О.). 17. Чи вернеться чи, може, впаде посеред поля? (Тют.) 18. Силуети коней то появлялися в світлі вогнища то знову зникали в темряві... (Тют.) 19. Та пісня, як море, і стогне й рида і барвами грає і скелі зрива... (Л. У.) 20. То сюди то туди озирається то пісеньки під ніс собі мугиче то хусточкою помахує то нахилиться підв'язку підв'язувати... (К.-О.) 21. Не страшні їй ні походи ні переходи... (П. М.) 22. Не давало йому оте добро ні спокою ні здоров'я (Тют.). 23. Мовчить і ні пари з уст. Головне, ні одного згуку ні одного слова (Вин.). 24. За рученьки біленькі взявшись, балакали то сяк то так (І. К.).

г) К о м а не ставиться, якщо сполучниками з'єднані два однорідні члени речення, що утворюють смислову єдність на основі асоціативного зв'язку (здебільшого — антонімічного), наприклад: *і батьки і діти; і брат і сестра; і любов і ненависть; і глухий і німий; і з сином і з дочкою; і друзі і вороги; і слава і ганьба; і тіло і душа; і море і гори; і взимку і влітку; і він і вона* та под.

Вправа 36. Складіть речення, використовуючи такі вирази: *і вгорі і внизу; і танці і співи; і батькові і матері; і радість і горе; і ножі і виделки.*

5. К о м а між двома однорідними членами речення, що з'єднані повторюваним сполучником І (Й), факультативна: **може ставитися, а може й не ставитися**, наприклад: *Цей рід зажив слави на Україні і доброї, і злої... (П. П.); І смуглявим і ніжним поетом перед огнищем рідним стою (В. С.).*

Вправа 37. Поставте, де треба, розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення, зв'язані сполучником І. Поясніть наявність чи відсутність коми між цими однорідними членами.

1. Чого ж у мене серденько і мліє і болить? (Гл.) 2. Я б забув і образи і сльози... (В. С.) 3. Ті промені горді ясні золотії в ньому розбудили і речі і мрії... (Л. У.) 4. Вона сама розпитує його і про те і про це (І. В.). 5. У небі вітер кучерявий колише теплу блакить і на землі гойдає трави і затихає й знов шумить (М. Р.). 6. Діти давно вже й поснідали і пообідали й пополуднували та й знову їсти захотіли (С. В.). 7. Дочка її боялася і слухала, зате Сергійко, як тільки зринав із дому, забував про материні накази і запотиличники (Тют.). 8. Було тепло і затишно, і думки обминала і будні і невдачі і нудні обов'язки (Хв.). 9. Були там ще і

криві шаблі і турецькі ятагани мушкети і новенькі карабіни (П. П.). 10. Але зате Криленко згадав і рівні берлінські вулиці і тихий кабінет над Шпрее і нормальне й точне, мов годинниковий механізм, німецьке життя (Хв.).

6. К о м а **ставиться** перед словами «та інші», що завершують ряд однорідних членів речення з повторюваним сполучником. Слова «та інші» в цьому випадку розглядаються як однорідний член речення, наприклад: *Поздоровлення одержали і Лисенко, і Пернач, і Коваль, та інші.*

Перед словами «і т. п.» («і тому подібне»), «і т. д.» («і так далі») к о м а **не ставиться** навіть тоді, коли сполучник і повторюється, бо ці слова не є однорідними членами речення, наприклад: *В цій спортивній крамниці можна придбати і м'ячі, і ракетки, і тренажери і т. п.*

Примітка. Кома **не ставиться** і перед словом «тощо», наприклад: *Високий паркан захищав від заздрого ока велике подвір'я, повне різної птиці, поросят, кабанів, свиней тощо (І. М.); Дощовою водою Глафіра Іванівна вмивається тощо (І. М.).*

Вправа 38. Складіть речення за такими схемами однорідних членів.

- 1) ○, і ○, і ○; 2) чи ○, чи ○; 3) ○ і ○, ○ і ○;
4) то ○, то ○; 5) ні ○, ні ○, ні ○

Вправа 39. Напишіть під диктовку. Поясніть розділові знаки між однорідними членами речення.

1. Це був той самий прапор, під яким він не один раз бився і проти турків, і проти татар, та й проти шляхти (П. П.). 2. То був не жаль, не плач горя, а якийсь слізний крик, якесь море слів, що зливалось тисячі літ, і злилось до купи, і полилось піснями з грудей (Н.-Л.). 3. Він і надалі залишався і дворецьким, і слугою, і козаком (П. П.). 4. І сам не дам і тобі не дам (Н. тв.). 5. Співали козаки і старшини, возниці і погоничі, не співав тільки гетьман Богдан Хмельницький (П. П.). 6. Минув тиждень, і місяць, і другий, а від Саливона жодної звістки не надходило (П. П.). 7. Оридорога цілі дні сидів з Максимом Кривоносом у світлиці, і згадував, і міркував і про те і про се (П. П.). 8. Як увечері сяде де, та зажуриться, та задивиться на неї, вона його пошле десь потомленого, самотнього по якусь там примху для

себе (М. В.). 9. Ані братика я, ні сестрички не знала... (Т. Ш.) 10. Тут же або з санчат, або просто з землі торгували бубликами (П. П.). 11. Та не дав мені Бог ані щастя, ні долі (Т. Ш.). 12. Здивувало козаків тільки те, що Нікітін через два-три слова руських ввертав або татарське, або турецьке (П. П.). 13. На синіх долонях вечора темним смутком горбатився старий вітряк і в бланні простягав завмерлі руки чи то до неба, чи то до людей... (Ст.) 14. Чи прохолода, чи широчінь і могутність Дніпра зробили Вишневецького враз ніби дужчим, відважнішим, готовим перемогти будь-які перешкоди (П. П.). 15. Вона йшла покірливо, чи то сонно, чи то в злих чарах, не бачила нічого, тільки темний камінь поперед себе (Зг.). 16. Ні Максим, ні ми з тобою нічого не варті без людей (П. П.). 17. А Олена ні з сього ні з того й стала дрімати (К.-О.). 18. А це колись одного дня, ні сіло ні впало, Параска рип нашими сінешними дверима! (Н.-Л.) 19. Йона стояв ні в сих ні в тих (І. Ф.). 20. Галя зразу стала ні жива ні мертва (С. В.). 21. А мати і сїняє, й жалує спиняти сина, дивиться і втішається (Н.-Л.). 22. Попривикали дітки, що нема старшого брата, та не перестали про нього думати і сливе* щогодини його згадували то цим, то тим, то знов другим (М. В.). 23. Частина вільних козаків видивлялась на польський табір і точила баляси, від яких схоплювався то тут, то там регіт (П. П.). 24. Так відьма, як помолодіє, то й надіне білу сорочку, і коси розпустить, як дівка, та й піде доїти по селу корів, овечат, кіз, кобил, собак, кішок, а по болотах жаб, ящірок, гадюк... (К.-О.) 25. В написаному розділі всі дійові особи вже на світ білий виїшли, вже накреслилося, хто з них буде герой, хто не зовсім герой, а хто зовсім не герой, намітилися ситуації, хто кого полюбить, хто кого й до кого ревнуватиме і т. д., і т. ін. (О. В.). 26. Що з того, що заїжджав іноді орендар парового млина Лаврін Липа та ще деякі мужики, що мали міцний вигляд, упевнені, спокійні рухи, добрі свити, добрі коні тощо? (І. М.) 27. А самі zostалися свічки гасити тощо (К.-О.).

§ 7. Однорідні члени, з'єднані парними сполучниками

Однорідні члени речення можуть бути з'єднані парними сполучниками: НЕ ТІЛЬКИ... А Й (АЛЕ Й, А ЩЕ Й, А ТАКОЖ), ЯК...ТАК І, НЕ ТАК...ЯК, ХОЧ...АЛЕ

* Сливе́ — майже.

(ТА, А ПРОТЕ), НЕ СТИЛЬКИ... СКИЛЬКИ, НАСТИЛЬКИ... НАСКИЛЬКИ, ЯКЩО НЕ...ТО, КОЛИ НЕ... ТАК, НЕ ТЕ ЩО... А Й.

Коли однорідні члени з'єднані парним сполучником, то кома **ставиться** тільки перед другою частиною сполучника, наприклад: *Хлопці відповіли не тільки дружно, а й з задоволенням (П. П.); Вони хоч у душі і проклинали Максима, а проте слухали, терпіли (П. М.); У цій війні Річ Посполиту переможуть коли не турки, так свій же король (П. П.).*

Вправа 40. Підкресліть однорідні члени речення та сполучники, що їх з'єднують. Поставте, де треба, розділові знаки, поясніть їх.

1. Колишній панський коваль вирізнявся не тільки силою, а ще й неабиякою кмітливістю (П. П.). 2. Не тільки господар а й його гості дивилися на гетьманича заздрими очима з утесливим усміхом (П. П.). 3. Не так ті вороги, як добрі люди, і обкрадять жалуючи, плачучи осудять (Т. Ш.). 4. Отак я зіпсував свята не тільки собі а, що найбільше досадно, добрій мамі й сестрі (Коц.). 5. Вони не тільки не злякались а ще й схопили коней за вуздечки (П. П.). 6. І для Кривоноса і для Хмельницького було зрозуміло, що без гармат без зброї не тільки повстанці а й реєстрові козаки нездатні будуть щось вчинити... (П. П.) 7. Думка про майбутнє не тільки України а і його самого була не менш темна і тяжка, Хмельницький добре розумів, що без грошей і без зброї воювати неможливо (П. П.). 8. Свічки зеленого воску як на одному так і на другому свічнику з краю до середини підвищувались і разом творили перед вітарем враження зоряної арки (П. П.). 9. Дівчина як ротмістра так і князя вразила своєю поставою і поведінкою: не падала в ноги не благала милостей а, навпаки, почувала себе ображеною і супила тонкі брови (П. П.). 10. Сенатор Антон Кисіль був хоч і шляхетно уроджений але українець та до того ж грецької віри... (П. П.). 11. Покута стрибнув на землю і вдарив козака хоч і сухою але ще важкою рукою (П. П.). 12. Отже, я залишився господарем становища не тільки на час перельоту птахів але й на час післяперелітного споглядання (Хв.). 13. Карпо зовсім не слухав не тільки її але навіть батька... (Н.-Л.) 14. Не тільки ця надія але й всі фарби й звуки цього надзвичайного вечора не затримали б мене тут... (Хв.)

Примітка. Просте речення з однорідними членами, з'єднаними парними сполучниками ХОЧ І... АЛЕ, ЯКЩО НЕ...ТО, НЕ ТЕ ЩО...А Й

(АЛЕ) і та ін., слід відрізняти від складнопідрядного речення з сполучниками ХОЧ, ЯКЩО, ЩО, ЯКБИ і та ін., перед якими кома **ставиться**, якщо підрядна частина речення стоїть в середині головної частини або після неї, наприклад: *І тільки тим не вартий я докору, що сам себе засуджую суворо (М. Р.).*

Вправа 41. Поставте, де треба, розділові знаки. Підкресліть парні сполучники. Визначте, де сполучник з'єднує однорідні члени речення, а де частини складнопідрядного речення.

1. Між дерев білили хатки, хоч і кривобокі але примазані... (П. П.) 2. Вглиб ушир впивається коріння у ґрунтах шукає їжу воду щиро дбає про своє пагіння хоч його й не бачило ізроду (П. В.). 3. Він хоч і перелякався та не забув ні про вареники ні про яешню ні про Пазьку... (К.-О.) 4. Сонце вже ховалось за гори хоч було ще не пізно (Л. У.). 5. Ти різне хоч поруч хоч ти біля мене хоч ти мене пестиш, — боюсь тебе, море (Кор.). 6. Пани не те що посполитим а й козакам-запорожцям уже забороняють на свій розум жити (П. П.). 7.⁹ Праця інженера якщо він справді любить свою професію, теж поетично захоплююча (В. М.). 8. Здавалось що тихий присмерк вишив злинялим шовком острів на сталевому морі... (Коц.) 9. Пани не тільки що карають а вже зносять братію нашу, козаків (П. П.). 10. Він зрозумів що спронку видав сам себе... (Хв.) 11. Мабуть, і я сумував би якби в лісі фіалка не стрілася нині (Дм.). 12. Без лягавого собаки ви бекаса не те що не їстимете а навіть не бачитимете (О. В.).

Вправа 42. Складіть самі або доберіть речення з однорідними членами, які відповідали б таким схемам однорідних членів:

- 1) *Не тільки* ○, *а також* ○; 2) *хоч* ○, *але* ○;
3) *не стільки* ○, *скільки* ○; 4) *якщо не* ○, *то* ○;
5) *як* ○, *так і* ○; 6) *не те що* ○, *а й* ○.

§ 8. Однорідні члени з узагальнюючими словами

Однорідні члени речення можуть уживатися з узагальнюючим словом або словосполученням. Узагальнююче слово (словосполучення) означає родові поняття, а однорідні члени — видові поняття.

Узагальнюючі слова найчастіше виражаються означальними та заперечними займенниками ВСЕ, ВСІ, ВСЯ-КІ, НИХТО, НИЩО та ін., а також прислівниками СКРІЗЬ,

ЗАВЖДИ, ВСЮДИ та ін., наприклад: *Вогонь, крики, почуття перемоги — все це п'янило людей...* (П. П.); *Скрізь червоно: на небі, і на узгір'ях, і на горі* (М. В.).

Узагальнюючим словом може бути також будь-яка інша частина мови, наприклад: *Чудний наш народ: і сильний, і сумний* (Вин.); *Київські і московські збройники навезли різної зброї: мушкети, коштовні шаблі, пістолі з срібною насичкою, ятагани, кулі й порох* (П. П.).

Якщо узагальнює слово (словосполучення) стоїть у головній частині складнопідрядного речення, то підрядна частина, що відноситься до узагальнюючого слова, теж виконує узагальнюючу функцію, наприклад: *І впало десь у безодню все, чим досі жив: спека роботи, вогонь небезпеки, чад крові і боротьби...* (Коц.) — підрядна частка відноситься до узагальнюючого слова «все».

Пунктуація в реченнях з однорідними членами, при яких є узагальнююче слово (словосполучення), залежить від того, де стоїть узагальнююче слово: перед однорідними членами чи після них.

1. Якщо узагальнює слово (словосполучення), а також підрядна частина складнопідрядного речення (що відноситься до узагальнюючого слова) стоїть **перед** рядом однорідних членів, то після узагальнюючого слова **ставиться** д в о к р а п к а, наприклад: *А наше — все круг нас: і води, й дерева, і переплески хвиль, і вогкість лісова, і хмари з синьої, прозорчастої криги* (М. Р.); *Тут і досі хвиля вимиває зотлілий посів зотлілого часу: чийсь таляри, чийсь щерблені стріли і щерблені кості* (Ст.).

Схема однорідних членів з узагальнюючим словом, що стоїть перед однорідним рядом, така:

□: ○, ○, ○

Якщо після узагальнюючого слова стоять слова А САМЕ, ЯК-ОТ, ЯК, НАПРИКЛАД, то перед ними ставиться кома, а після них — двокрапка, наприклад: *Правда, утримання його складається всього з 250 карбованців, але про цю цифру можна говорити в тому разі, коли не рахувати різних дрібничок, як-от: поверхурочних, добових і того регулярного гонорару, що він добуває від місцевої преси...* (Хв.)

Вправа 43. Підкресліть однорідні члени речення та узагальнюючі слова (словосполучення) при них. Підкресліть підрядну частину, що йде за узагальнюючим словом, а також слова **а саме, як-от** після узагальнюючого слова. Намалюйте схеми однорідних членів з узагальнюючим словом.

1. Усе в чеканні: спілі краплі рос, земля і місяць, вишні і тополи (*Б. О.*). 2. Починається виховання мисливського собаки, а від виховання залежить все: і добутивість вашого полювання, і вся краса, й насолода від полювання з мисливським собакою високих кровей (*О. В.*). 3. Навіть місцеві сільські мисливці нічим не перешкождали мені: ні звуком пострілу, ні голосними розмовами та вигуками, ні настирливими плямами своїх фігур... (*Хв.*) 4. Ах, як досадно, що від тої тоненької стрілки залежить, де і як ми стрінемо під десяту п'ятницю ніч: звичайно, прозаїчно, на ліжку чи серед співу, людей і вогнищ на ярмарку у Криниці (*Коц.*). 5. А Соловей аж горло надриває і на всі заставки співає: щебече, і свистить, і тьохкає, і торохтить (*Гл.*). 6. Старий мурований будинок стояв не на вулицю, а серед двора проти воріт. Він був так збудований, як будували в старовину: з ганком, з довгими сінями через цілий дім, з другими дверима в садок (*Н.-Л.*). 7. Все своє дитинство я ходив по насінню. Воно в нас було скрізь, де не повернись: в горщиках, у вузликах, на жердках у сінях, в повітці попід стріхою, в сипанках, в мішках та мішечках (*Дов.*). 8. Вона ділить собі жіноцтво на категорії, а то: господині, учені, письменки, артистки і т. д. (*Коб.*)

Вправа 44. Підкресліть однорідні члени речення та узагальнюючі слова при них. Поставте, де треба, розділові знаки, поясніть їх. Намалюйте схеми однорідних членів в цих реченнях.

1. Усе вражало тут своєю глухоманню кучерявий дуб, що міцно вхопився за землю розмитим водою корінням дуплиста верба кошлатий глід занесені весняною повіддю і дощами камінці, що хрупотіли під ногами дзюркотливий струмок з прозорою холодною водою (*Тют.*). 2. Тут все моє отой нестримний розмах пташиного крила магічний відголосок рими в говірці рідного села... (*Й. С.*) 3. І на тім рушникові оживе все знайоме до болю і дитинство й розлука й твоя материнська любов (*Мал.*). 4. Од причілка цвів кущ панської рожі цвіли всякі квітки й гвоздики й чорнобривці й царські борідки й кручені паничі (*Н.-Л.*). 5. А стара мати всьому порядок дає в хаті і прибере й догляне і вечеряти

наварить (Н.-Л.). 6. Все зникло, наче в казці місто гори поле гай (Л. У.). 7. Усе ніби поменшало і звузилося і дорога і городи і стежка і круча над Россю (Н.-Л.). 8. З радощів уже не знає, що й робити вернулась у хату та аж труситься і не знає, що й казати (К.-О.). 9. Крім інструмента, назбиралось чимало іншого похідного інвентаря а саме казани чайники топори паяльник та ін.

Вправа 45. Складіть або доберіть речення з однорідними членами та узагальнюючими словами за такими схемами:

- 1) □: ○, ○, ○; 2) □: ○ і ○; 3) □: ○, і ○, і ○;
4) □: як ○, так і ○; 5) □: то ○, то ○; 6) □: ○ і ○, ○ і ○

2. Двокрапка **може ставитися** перед рядом однорідних членів речення і тоді, коли йому не передує узагальнююче слово, наприклад: *Прозорим світлом були облиті: і гори, і долини, і поля, і ставок.* Така двокрапка **ставиться** після присудка, що безпосередньо передує однорідним членам, коли треба попередити читача, що далі йде перелік. Така двокрапка **ставиться** переважно в діловій та науковій мові, наприклад: *З повідомленнями виступили: доцент Петренко та аспірант Шевчук.*

3. Якщо узагальнююче слово (словосполучення) стоїть **після** ряду однорідних членів речення, то перед ними ставиться т и р е, наприклад: *Ці перелякані голоси якоїсь безвихідної розпуки, що їх послали в гущавину гучки, ці підвивання єгеря, що їх ніяк не можна було відрізнити від підвивань вовків, цей таємничий тріск, що раз у раз доносився з глибин лісу, — все це утворювало таку обстановку, що, мабуть, тільки старі вовчатники вміли в ці хвилини тримати себе спокійно (Хв.).* Схема однорідних членів з узагальнюючим словом в цьому реченні така:

○, ○, ○ — □

Вправа 46. Підкресліть однорідні члени речення та узагальнюючі слова при них. Поставте, де треба, розділові знаки, поясніть їх. Намалюйте схеми однорідних членів з узагальнюючими словами.

1. Тихий шум лісу синява високого неба запах зелених трав все це зливалось з гомоном потривоженої крові і наповнювало

серце Дороша невітшним болем (Тют.). 2. Тонкі брови русяві дрібні кучері на голові тонкий ніс рум'яні губи все подихало молодою парубочою красою (Н.-Л.). 3. Оці віденські меблі образи статуетки, так гостро заказані Кораном, книжки і альбоми усе це недавно ще викликало у них незгоду (Коц.). 4. А ліворуч від бурти розіслався степ; рівний, як долоня, широкий і жовтий безкрай... (П. М.) 5. Лози кручі висип* ліс все блищить і сяє на сонці (Дов.). 6. На вудлищі гнучкім прозоре волосіння та білий поплавець та зайдний гачечок ото і зброя вся (М. Р.). 7. І шум людський і велемудрі книги і п'яних струн бентежно-милий спів і славу й злото — битія вериги я все забув все занедбав спалив (М. Р.). 8. Невідомі місця, котрі довелось Грицькові вперше переходити люди, яких йому лучалось** стрічати, все це мало незвичайний пошиб на парубка (П. М.). 9. Біля хати росли малина бузина калина бузок. 10. Ми взяли з собою бутерброди термос з кавою огірки помідори.

4. Для підкреслення узагальнюючого слова воно може ставитися і **перед** однорідними членами і **після них**. При цьому перед однорідними членами **ставиться** д в о к р а п к а, а після них — т и р е, наприклад: *Їй обіцяло вже багато осіб взяти участь у тій праці, як: педагоги, історики, природознавці, писателі і т. ін., — одним словом, люди знання* (Коб.).

5. Якщо узагальнююче слово стоїть перед однорідними членами, а однорідним рядом речення не закінчується, то після узагальнюючого слова **ставиться** д в о к р а п к а, а після однорідних членів речення — т и р е, наприклад: *І не знати, що вони вилловлюють: рибу чи далеку минувшину, — бо тут, над берегом, і соняшники, немов щити...* (Ст.)

6. Після узагальнюючого слова може стояти не двокрапка, а т и р е, якщо однорідні члени при узагальнюючому слові виконують функцію прикладки із значенням уточнення, наприклад: *І в душі теж незвичайна чистота, і щем, і чекання чогось — білої радості зими, щастя майбутньої весни, кохання, про яке ще не знає навіть мозок...* (Ю. М.)

* *Висип* — тут: насип.

** *Лучатися* — траплятися.

Вправа 47. Підкресліть однорідні члени речення та узагальнюючі слова при них. Поясніть розділові знаки в цьому випадку.

1. Сергійко, як тільки зринав із дому, забував материні накази і запотиличники, робив своє: нишпорив по чужих городах та садках, драв сорочачі гнізда, бився з діворою, дражнив собак, — одним словом, робив усі ті збитки, які присущі всім дітям його віку (*Тют.*). 2. Все оце: і проблема, і теми, і навіть апаратура (до речі, досить нужденна, як на сучасний рівень) — були його світом (*Ю. М.*). 3. ...За підвищенням, схожим на церковний намет, залякло стояв хтось — чи то чоловік, чи то витесана з каменю чорна подобизна... (*Зг.*) 4. Чи не можна бути чиеюсь жінкою і любити, попри чоловіка, і працю або яку-небудь штуку: малярство, музику, літературу, — одним словом, любити світ Божий в цілій його величі, з різнорідними його гарними і чудесними об'явами? (*Коб.*) 5. Еней до всіх їх доглядався, знайшов з троянців ось кого: Педька, Терешка, Шеліфона, Панька, Охріма і Харка, Леська, Олешка і Сізьона, Пархома, Іська і Феська, Стецька, Ониська, Опанаса, Свирида, Лазаря, Тараса — були Денис, Остап, Овсій і всі троянці, що втопились, як на човнах з ним волочились... (*І. К.*) 6. На все осінь щедра — на кавуни, і на дощі, і на холодні роси (*Зб.*). 7. Парубок не знав, на чому зупинитися, на віщо подивуватись: чи на блискучі проти сонця, як кришталь, двері, над которими висіла або стояла по боках здоровенна червона або блакитна дошка з золотою наковкою або з чорним малюнком усякої всячини: машинерії, окулярів, хліба, ковбас, свинячих окост, — чи на дзеркальні вікна, з котрих визирали на вулицю до ладу розставлені різні золоті й срібні вироби... (*П. М.*)

Вправа 48. Підкресліть однорідні члени речення та узагальнюючі слова при них. Поставте, де треба, розділові знаки і поясніть їх.

1. Усім і екскурсантам і простим людям рекомендується гав не ловити (*О. В.*). 2. Усе і небо і перемелене на труху в глибоких коліях дороги сіно і тривожний крик птиці і невисока росиста отава сповіщало, що літо вже здає ключі сумовитій осені (*Ст.*). 3. Ранок зачинався тихий та лагідний, все наокол і трави і дерева і кущі наче завмерло (*Ю. С.*). 4. ...Вулиця йому уявлялась пеклом, у якому все змішано коні люди машини трамваї, все це біжить невідомо куди й чого... (*Тют.*) 5. Всяке птаство як-от деркачів перепілок куликів курочок можна було викосити ко-

сою в траві (*Дов.*). 6. Папери були скрізь і на столі і на полицях, і навіть стіни були обліплені ними (*Коц.*). 7. Усі вони, наче живі, вставали поволі в мої уяві хазяїн хазяйка і їхні діти, такі ласкаві добрі... (*Коц.*) 8. І раптом каплі дощу заскакали скрізь по людях по конях по ріллі... (*Тют.*) 9. Люди перестають любити спокій, вони хочуть будь-що полоскотати нерви промчати з шаленою швидкістю заглянути в прірву чи бодай співпережити щось подібне з героями фільмів (*Ю. М.*).

Вправа 49. Доберіть або складіть самі 12 речень, в яких знайшли б відображення всі правила пунктуації при однорідних членах з узагальнюючим словом.

Вправа 50. Напишіть під диктовку. Поясніть пунктуацію при однорідних членах речення з узагальнюючим словом.

1. Везувій наче викинув в море двобарвний прапор: блакитний з рожевим (*Коц.*). 2. А сміливий нащадок Прометея знаходив смутну долю свого предка: вигнання, муки, нерозривні пута, дочасну смерть у дикій самотині... (*Л. У.*) 3. Маріанна була дуже гарна: граційна, тоненька, із чистим ніжним личком, із розкішним золотим волоссям, що ніколи не заплеталося (*Кон.*). 4. У ньому змішалось все: примхи, призвичаєння, потреби, неминучість, неприступність, велич, упертість, зарозумілість, недовір'я, підозріливість (*Зг.*). 5. Усе одбивається в пісні, як в морі: рожева зоря, й червона кров, і темна ненависть, і ясна любов, і племіння пожеги, і місяць та зорі (*Л. У.*). 6. Весела челядь, танці, чорні Василеві брови — все це чарувало молоду дівчину (*Н.-Л.*). 7. Дівчата, хлопці, музики, шум, регіт, жарти — все було якимось по-празниковому (*Н.-Л.*). 8. Мені там рідне все — й Дінця зелені хвилі, і шепіт яворів, і дальній дзвін копит, і окуга озер, степів картини милі, й на обрії гаї, що серцю шлють привіт (*В. С.*). 9. Неповага од сина й сором перед своїми дітьми, і гнів, і злість — все злилось до купи в його душі (*Н.-Л.*). 10. В тій хустині було всякого добра: і горіхи з насінням, і груші, й яблука, ще медяники (*Н.-Л.*). 11. Вона збунтувала проти мене всю мою родину: і мого чоловіка, і пасинка, і пасинкову жінку, навіть моє чадо, мою заміжню дочку, ще й мого сина, хлопця... (*Н.-Л.*) 12. Із старих письменників мені подобаються: Нестор Літописець та Остромир (*О. В.*). 13. Скільки турбот, хвилювання, нервозності, доки все в тебе буде в порядку: і рушниця, і набої, і одежа, і рюкзак, — одне слово, все, що потрібно для серйозного, добут-

ливого полювання... (О. В.) 14. На простому, батьком змайстрованому столі їх чекає: свіжий хліб, і картопля, і варена кукурудза, і голубці (Ст.). 15. Було: трави зім'ятий запах, і лісу глухуватий гук, і небо в зоряних крапах, і дощ, і серця перестук... (Луч.) 16. А служба нічирчик: стоїть собі гарненько — і пальцем не кивне, і очима не поведе, і усом не моргне (К.-О.). 17. То наступало парубоцтво: шевчики, кравчики, ковалі, свитники, гончарі і зо всякого ремесла бурлацтво, наймити від хазяйства, батькові сини — зібралися на ярмарок погуляти (К.-О.).

Вправа 51. Напишіть під диктовку.

1. Тисячолітній Кельн нагадував Київ, навіть собори, здавалося, мовби такі самі; вона запам'ятала натовп на шляху, пишноту вулиць, громове рокотання органів, солодке дрижання й м'який спів сопілей, аромати й куріння (Зг.). 2. Я шляхетського роду, я покину, коли хочеш, козакувати, аби тільки бути з тобою (П. П.). 3. За порушення звичаїв Січі накладалася та чи інша кара, але найгостріша — за крадіжку (П. П.). 4. У пана зникла з обличчя глузлива посмішка, він затривожився, навіть зблід... (П. П.) 5. Вони були обоє завітрені, аж чорні... (П. П.) 6. Його становище добре розумів Кривоніс і тому не боявся, що він утече або зважиться на щось подібне (П. П.). 7. Тягнирядно був уже сивий, огрядний козак, проте ще вороткий, з молодими очима (П. П.). 8. Я залишився господарем становища не тільки на час перельоту птахів, але й на час післяперелітного споглядання (Хв.). 9. Близькість ріки відчувалася особливо виразно не тільки по тому свіжому холодному повітрі, яким віяло з очеретів, а й по щедрій росі, яка бризкала людям на руки і на ноги свіжими льодяними краплями, таємничістю звуків, властивих для кожного приріччя: тихим бульканням, коротким раптовим плюскотом, якимось шарудінням, схожим на чиїсь хитрі кроки (Тюм.). 10. За плечима в Івана і ще трьох утікачів чотири дні: кілька рядів колючого дроту, чорні тривожні постаті на дорогах, ще лячніші вогники в пільмі, стиснуті на всю напругу серця й мускулів ночі і не менш небезпечні, крихкі дні (Ю. М.). 11. Це була, мабуть, найпрекрасніша в світі квіточка: рівна, висока, з сумно нахиленою набік яскраво-жовтою, в білих ніжних прозорих пелюсточках голівкою, ще й зверху покроплена дрібною, як вістря сталеної голки, росичкою (Тюм.). 12. Водієві вже не видно було нічого: ні підйому, ні місива колії — скло перед ним всуціль було заляпане грязюкою (О. Г.). 13. На губах то зроджу-

валась, то зникала посмішка... (П. П.) 14. Ідеш собі один чи ріллею, чи озиминою, чи бур'янами і «витоптуєш» зайця (О. В.). 15. Слава здивувалася, коли Ольга ні сіло ні впало раптом звернулася до неї... (І. В.) 16. Коли ревизор подавав йому якийсь запитання, він ні з того ні з сього здригавсь (Хв.). 17. ...І все це стало нове: оцей завулок, присмерк голубий, огні далекі, місто загадкове (М. Р.). 18. І трави й ниви, і небо й сонце — все, усе змінилось у хлопчика в очах (І. Ф.).

Вправа 52. Напишіть під диктовку.

Було це пізньою осінню...

В старім міськім парку устелилося по стежках і алеях сухе, з дерев упавше листя... Дерев з ясно-жовтим, золотаво-блискучим або червоним листям, освіченим сонячним світлом, з-помежи ще зелених дерев впадали вже здалеку в очі. А поміж велечезними, рядом стоячими яворами і густо засадженими іншими деревами головної алеї зависала рання мряка великими, безформними шматами.

Свіжий, трохи землистий запах наповняв воздух.

В парку панувала тиша, і лиш кілька помічників огородника і кілька малих дівчат снували по алеях, змітали листя з доріг і вивозили кудись.

Мовчазний парк з своїми алеями, з своїми дорогами до їзди і нерухомими мармуровими статуями лежав в своїй осінній красі поважно, мов якийсь замкнений аристократичний світ... Об'ємисті групи старих бородатих смерек здавалися темно-сині, а між ними миготіло криваво-червоне листя білих беріз, облите ранішнім промінням сонця, мов полум'ям.

Понад всім сяяло сине, безмарне склепіння.

138 слів

За О. Кобилянською

Вправа 53. Напишіть під диктовку.

Павло Радюк наймав собі невеличке житло на Старому Києві. Він мав одну невеличку кімнату й жив собі сам не багато, але й не бідно по своїх середніх достатках. Все життя, всі думи молодого Радюка можна було постерегти по обставі його кімнати. На канапі, на етажерці, на столі й на вікнах були розкидані книжки й ноти. Кілька книжок лежали купою під канапою. На всяких місцях лежало з п'ять розгорнутих книжок і журналів, котрі Радюк читав разом. Там були книжки українські й російські,

французькі й німецькі. Європейська просвіта, європейські ідеї — все те разом наплило в його голову, зачепило всі його думки. Він разом хотів усе те прикласти до життя свого народу й України. На другому столі лежали збірки українських пісень, лежали розгорнуті нотні листки паперу, де були початі українські пісні. Радюк заводив їх у ноти, бо вмів грати на скрипці, що висіла на стіні над столом. Він думав і за національну музику, і за просвіту народу, на столі валялось кілька книжочок для народа й народних шкіл.

Багато дум тривожило молоду Радюкову голову в тій хатині! І він почував у собі силу й потяг до того, щоб розкинуть свої думи між людьми, поділитися ними з своїми товаришами. Товариші часто сходилися до нього. За стаканом пива або чаю вони багато дечого переговорили між собою. Часто дуже пізньою добою розходилися товариші од Радюка додому, і не один молодий хлопець виносив з собою гуманну ідею й прихильність до людей; до народа, до України.

III. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ПОВТОРЮВАНИХ СЛОВАХ

Від однорідних членів речення треба відрізнити повторювані слова. Повторювані слова можуть бути зв'язані безсполучниково або за допомогою сполучників І, ТА, ТА І, наприклад: *Та вчора звечора кутній правий щось крутить і крутить, крутить і крутить. Мабуть, флюс (О. В.).*

Якщо повторювані слова зв'язані сполучником, то пунктуація в цьому випадку така ж, як і при однорідних членах речення, зв'язаних цими сполучниками.

Якщо повторювані слова зв'язані безсполучниково, то між ними ставляться такі розділові знаки: кома, дефіс, тире, три крапки (крапки).

§ 9. Кома при повторюваних словах

І. Кома ставиться:

1) між повторюваними дієсловами на позначення тривалості дії, її періодичності, уривчастості або настійливого наказу, прохання, наприклад: *Я люблю боротьбу, люблю, люблю! (Коб.); Бабуню, я лечу, лечу, лечу! (Коб.); Понеси мене, вітре, на небо, аж за зорі мене понеси (В. С.);*

2) між іменниками, прикметниками, займенниками, прислівниками, модальними словами, що повторюються на позначення великої кількості предметів, повноти виявлення якості предмета або обставини, наприклад: *Це все очі, очі нарobili; та не журишь, я відведу (К.-О.); Я в чуднім, чуднім настрої (Коц.); «Люди для мене дуже, дуже інтересні», — говорив він задумливо (Коб.); Я ніколи, ніколи в світі не здержувала би його при собі, коли б хотів мене покинути (Коб.);*

3) між повторюваними словами для підкреслення згоди або заперечення, відмови, дозволу, прохання, наказу тощо, наприклад: *«Знаю, знаю», — відповіла вона поспіш-*

но (Коб.); *А кажи, кажи, пане писарю, як? (К.-О.); ...Не грай, не грай! Журливі звуки розірвуть серце бідне вкрай... (М. Р.);*

4) між повторюваними словами, якщо вони повторюються для того, щоб підкреслити, виділити названий предмет, дію, ознаку (предмета, дії) з тим, щоб звернути на це особливу увагу. При цьому другий (і наступні) компоненти повтора логічно наголошуються, наприклад: *Його охотила безпричинна радість, та радість, з якою вибігає на поріг в шумовиння дня дитина (Ю. М.); Він відчув, що між ним і нею вступило щось, щось важке... (Коб.)*

Вправа 54. Поставте, де треба, розділові знаки. Підкресліть повторювані слова. Визначте, в чому смисл повторення.

1. Далеке хмуре поле дощі дощі кругом (В. С.). 2. Ярком переїдете, беріть праворуч, та понад ярком понад ярком, нікуди не звертаючи, якраз у Вербовий хутір і в'їдете (О. В.). 3. Гомоніла Україна довго гомоніла, довго довго кров степами текла-черво-ніла (Т. Ш.). 4. Нічого нічого не треба (Ворон.). 5. Округ мене шелестіли шамрала смереки... тихо тихо одностайно... (Коб.) 6. І як то дивно дивно, що ми досі не зналися! (Коб.) 7. Сама згадала сама забула сама сама... (Коб.) 8. Що зі мною? Що з ним? Що з всіма всіма тими, що мають серце в грудях? (Коб.) 9. Вузесенька вузесенька стежечка понад струмочком (О. В.). 10. Довгий довгий час мучилась і впивалась різними спогадами про його істоту... (Коб.) 11. Як я його ненавиджу ненавиджу ненавиджу! (Коб.) 12. Не розгинаюсь не розгинаюсь десять літ уже не розгинаюсь! (О. В.) 13. Втікає втікає Остап... (М. В.) 14. Говори говори, моя мила... (П. Т.) 15. Чому я не мала при нім остатися? Чому? Я ж його любила любила любила! (Коб.) 16. Кажи кажи, старий, на що ж нас Бог напутив? (П. П.) 17. На нього находить щось щось давне добре знайоме щось, чого він не розбирав ніколи (Коб.). 18. Серця їм рвала сила сила й захват... (Ю. М.) 19. Одна неправда та втрата втрата всього наймилішого найлюбішого пекла його серце... (П. М.)

2. Кома не ставиться між повторюваними словами, якщо перед другим із них стоять частки НЕ або ТАК і сполучення повторюваних слів утворює єдине смислове ціле, наприклад: *їхати так їхати; говорити так говорити; завтра так завтра; Думай не думай, а їхати треба.*

Вправа 55. Поставте, де треба, розділові знаки. Поясніть наявність чи відсутність коми між повторюваними словами.

1. Ой очі очі очі дівочі, де ж ви навчилися зводить людей? (К. Д.)
2. А він слухає слухає... (Коб.) 3. Думаю думаю думаю і не виду-
маю нічого (Коб.). 4. «Я буду дуже дуже щаслива, бабусенька!» —
запевняла я її... (Коб.) 5. І скиглить скиглить ніч, промерзла й
кострубата (В. С.). 6. Нарешті, дійшов до того, що витяг з Сла-
вової цигарниці кілька цигарок і палив палив їх одну за од-
ною (І. М.). 7. Марченко зрозумів, що їхній з Корецьким прихід
означає перевірку перевірку на високому рівні (Ю. М.). 8. Оце
молодець так молодець (Вин.). 9. То, було, стрінеш, аж у очах
сонечко; шебечеш не нашебечешся воркочеш не наворкочеш-
ся! (Стар.) 10. А мене, не знаю защо, убити не вбили, тільки мої
довгі коси обстригли... (Т. Ш.) 11. Це була пісня не пісня а щось
таки схоже на пісню. 12. Що ж робити! Загубив так загубив.
13. В очах у неї заграла одрада не одрада зло не зло щось добре
любє а разом хижє й лихє (П. М.). 14. Москаль не москаль а
службою пахне (П. М.).

§ 10. Дефіс, тире, три крапки при повторюваних словах

1. Між двома повторюваними словами ставиться дефіс, якщо утворюється складне слово:

1) дієслово, що означає тривалість процесу, інтенсивність дії, а також означає дію, обмежену в часі (дієслово доконаного виду з префіксом по-), наприклад: *Бігаєш-бігаєш цілісінький день; Посидів-посидів, та й пішов собі;*

2) прикметник, займенник, прислівник, що підсилює ознаку предмета, обставину дії, наприклад: *Дивлюся довгими-довгими хвилинами бездумно вперед себе (Коб.); І довго-довго він розказував (Н.-Л.);*

3) питальні та відносні займенники й прислівники на означення невизначеного предмета й обставини, якому протиставлений інший предмет чи обставина з сполучниками А, АЛЕ, наприклад: *Хто-хто, а він знає; Що-що, а лист треба написати; Куди-куди, а на село поїдемо;*

4) прислівники на означення міри: ледве-ледве, ледь-ледь, тільки-тільки, прислівники часу: ось-ось, от-от, наприклад: *Вдалині показався ледве-ледве помітний вогник (Зб.); Здавалося, що от-от піде сніг.*

Вправа 56. Підкресліть повторювані слова. Поставте, де треба, розділові знаки, поясніть їх. Укажіть можливі варіанти в постанові розділових знаків.

1. Голова на солону хилиться хилиться хилиться... Під кожухом тепло тепло... і на серці тепло тепло... (О. В.) 2. Панський тоді той садок був. Липами весь обсаджений. Великими великими липами. І був тоді місяць май. І липове листя ледь ледь тільки розтулилося обгорнуло віти і потихесеньку потихесеньку шепотить (О. В.). 3. І замислився замислився мій вірний товариш (О. В.). 4. Плив плів плів плів, що аж обридло... (І. К.) 5. Сиділи вони сиділи ждали ждали, а Мелашки не було (Н.-Л.). 6. Коли починає поплавок їхати їхати їхати, покотилося покотилося покотилося тоді у вас із-під серця щось холодне покотилося покотилося покотилося кудись униз (О. В.). 7. А над левадою ніжні ніжні шати з золотого серпанку, прозорі прозорі, як Галині очі, прозорі, аж до неба од зеленої на леваді трави золоті шати. А далі верби стоять стоять — ані шелесть! — думу думають (О. В.). 8. Небо високе високе синє та холодне. А змій у ньому білий білий... І ледве ледве чутно ллється од нього дирчання дирчаток (Вин.). 9. Понад зеленим лісом небо було синє синє (Н.-Л.). 10. І тато якось тоді довго довго у дворі поралися, і мати все щось товчуться все товчуться... (О. В.) 11. Я не знаю, я нічого нічого не знаю! (Коб.) 12. Тіточко, я цього ніколи ніколи не гадала! (Коб.) 13. На селі, десь далеко далеко в садках, знов завили, як несамовиті, скрипки... (Н.-Л.) 14. Натомившись вже стояти, Галя сіла та чобіт не зняла і заснула у чоботях, прибираючись на другий день рано рано рано ранесенько йти далеко далеко далеко далеченько гуляти (М. В.). 15. Він гладив моє волосся лагідно лагідно, мов мати... (Коб.) 16. Здавалось, ось ось налетить на нього ота кучугура криги... (Вин.)

2. Між повторюваними словами **може ставитися** т и р е, якщо цим словам надається особлива інформаційна значущість, наприклад: *Сонце хоче, щоб усе, де воно промені свої кладе, — щоб усе там грало, вилискувало, раділо, буяло...* (О. В.)

3. Між повторюваними словами **можуть ставитися** т р и к р а п к и (крапки), якщо треба передати невпевненість мовця, його вагання, розгубленість, а також на позначення того, що мовець не може відразу добрати потрібне слово, наприклад: *А тепер... тепер прошу вас, зверніть мені мій*

зошит! (Коб.); Лист прибув ще нині зранку, але я... я не мала часу з тобою говорити об тім (Коб.).

Вправа 57. Підкресліть повторювані слова. Поясніть розділові знаки при них.

1. Просто ні на кого було спертися, принаймні, морально спертися... (І. М.) 2. В цілому цей тряский, торохкітливий вагон справляв враження надзвичайне — враження якоїсь символіки, образ чогось калічного, парадоксального, образ якоїсь епохальної аварії (Баг.). 3. Галине сердечко, що йому все, що стрічалося, що вбачалося, приповняло та прибільшало щастячка й радощів, — Галино сердечко до всіх озивалося (М. В.). 4. А він відповів мені поважно, і це вийшло вже як дисонанс... дисонанс, що був початком моєї життєвої драми... (І. В.) 5. ...А там хмари, прозоро-білі, ледве помітні, улітали попід ніжну синяву далеко... далеко... (Коб.) 6. Він... він ніколи мене не образив ані словом, ані поведінкою... (Коб.) 7. Але знаєш... знаєш, що мені не раз здається? (Коб.)

Вправа 58. Напишіть під диктовку.

Я хотіла би нинішній вид буковинських гір задержати навіки в пам'яті, а передусім одну частину краєвиду. Високу, стрімку, густо порослу лісом гору, відділену від сусідньої гори глибоким вузьким яром. У тім яру все темно, однак я його знаю, він не страшний. По спадистих стінах його повиростали густо смереки, і то вони здалека такі темні. Серединою між великим і дрібним камінням котиться потік. У мерехтячим світлі місяця він блищить місцями, мов дзеркало. Тло, від котрого відбиваються гори, — то синяво-сріблясте небо, засіяне зорями, ніжними, миготячими зорями.

Понад стрімкою горою, що піднімається під те спокійне, пишне склепіння, мов велетенська піраміда, стоїть місяць. Його фосфоричне сяйво немов виділяється вершками столітніх смерек, і ті наче тонуть у нім — у нім і в прозоро-синявій мряці, що сповиває цілий ряд гір.

Далеко-широко розляглася глибока тиша, і все те: краєвид, місяць, мряка і місячне матове сяйво — нагадують собою дивні казки, переповнені смутком, щастям, сльозами, усміхом, пристрасною любов'ю, не відповідною до нинішніх часів.

Я понесла би скрізь її, оцю батьківщину мою, гори мої, смереківі великани мої, їхню красу і силу та могутню поезію їх.

Вони одні не цуралися сироти, годували її спрагнену душу своєю тихою, німою красою, виплекали своєю вдачею характер у мені...

А відтепер вже не буду їх бачити. Не почую ніколи поважного шемрання бору, сміху гірських потоків, не підслухаю тихої розмови престарих дерев... Всього того вже не побачу ні в свято, ні в будні — ніколи, ніколи!

229 слів

За О. Кобилянською

IV. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В РЕЧЕННЯХ ІЗ ВІДОКРЕМЛЕНИМИ ЧЛЕНАМИ

А. ВІДОКРЕМЛЕНІ ОЗНАЧЕННЯ

Відокремлюються означення всіх видів: узгоджені, неузгоджені, прикладки.

Відокремлені означення виділяються (або відділяються) **комами** або **тире**.

Відокремлення означення будь-якого виду залежить:

1) від місця означення по відношенню до означуваного, тобто чи стоїть означення **перед** означуваним словом (у препозиції), чи **після** означуваного (у постпозиції). Про це докладніше див. правила відокремлення кожного виду означення;

2) від обсягу відокремленого означення: поширене означення за одних і тих же умов відокремлюється частіше, ніж непоширене, наприклад: ...*Іноді посеред луки розкішно куцився в е р б о л о з, схожий здаля на копицю сіна...* (Тют.); *В о р о т а побиті лежали серед двору...* (П. М.);

3) від морфологічного способу вираження означення та означуваного. Про це докладніше — в правилах відокремлення кожного виду означення;

4) від того, чи стоїть означення поряд з означуваним (контактно), чи відірвано від нього (розташовано дистантно). Дистантне розташування означення сприяє його відокремленню, наприклад: *С о н ц е піднялося вже височенько і, гаряче, іскристо обливало бурту...* (П. М.); *А там, де сонця нема вже, лізли у небо темні стіни, а з них, глибокі й чорні, дивились х о л о д к и* (Коц.);

5) від наявності в означення додаткового обставинного значення: якщо означення має додаткове обставинне значення, то воно відокремлюється, наприклад: *Засліплена сонцем, д и т и н а розгортає рученята, тягнеться до нього...* (Ю. М.) — означення «засліплена сонцем» має додаткове значення причини.

§ 11. Відокремлені узгоджені означення

І. І. Відокремлюються та виділяються (або відділяються) к о м а м и узгоджені означення, що стоять після означуваного, яке виражене іменником або іншою субстанти-вованою частиною мови. Означення може бути виражене: а) дієприкметником із залежними від нього словами (дієприкметниковим зворотом), наприклад: *Вийди, ко х а н а я, працею зморена, хоч на хвилиночку в гай (Стар.); Якась надзвичайна туча лилась слізьми з тих давніх лаврських пі с е н ь, складених сотні літ... (Н.-Л.);* б) прикметником, одиночним або із залежними від нього словами (прикметниковим зворотом), наприклад: *На собаку брехню вибігла з хати молода, як дівчина, м о л о д и ц я, низенька, чепурне-нька... (П. М.); Під бровами блищали круглі, веселі, темно-карі о ч і, такі веселі, що з них наче лилася радість... (Н.-Л.)*

Вправа 59. Підкресліть узгоджені означення; визначте означувані, до яких вони відносяться. Який морфологічний спосіб вираження означення та означуваного? Поясніть, чому в одних випадках означення відокремлюється, а в інших ні.

1. ...Сувора натура, загартована давнім злиденним життям, м'якшала (П. М.). 2. Коло дітей терлась кішка, обстрижена од голови до самого хвоста (Н.-Л.). 3. Одвага наша — меч, политий кров'ю... (Л. У.) 4. І очі, омیتі слезами, тепер поглядають ясніше (Л. У.). 5. За лісом починалося село, розкидане на горах та глибоких ярах (Н.-Л.). 6. Повалені вітроломом дерева захарашували путь... (П. П.) 7. Збитий з ніг селянин намагався відвернути обличчя... (П. П.) 8. Переляканий на смерть чоловік став перед Кривоносом (П. П.). 9. Якимось дивом збережене ще з дитинства тепло до мами розігріло йому кров (І. В.). 10. Все це особисто Стахою запрошені гості на її весілля (І. В.). 11. Раптом ззаду я почув голос, чистий і гармонійний... (Коц.) 12. ...Одним одно віконечко, мале, як оддушина в бджоляниках, виглядало збоку на шлях (П. М.). 13. І сміх, голосний, розгонистий, перестрибує снігами і стихає в морознім повітрі, як дзвін (Ст.). 14. Рум'янець, ледве примітний, розливався по щоках (Н.-Л.). 15. З нею приїхало два сини, опецькуваті, швидкі, мов молоді телята... (П. М.)

Вправа 60. Поставте, де треба, розділові знаки. Поясніть, в яких випадках означення відокремлюється, а в яких ні. Підкресліть узгоджені означення та означувані, до яких вони відносяться. Визначте морфологічний спосіб вираження означення та означуваного.

1. Посередині чорніла яма обставлена очеретом (*П. М.*).
2. Пахло васильками натиканими за сволок і татарським зіллям розкиданим на чисто вимитій підлозі (*П. П.*). 3. Молода душа гаряче серце викохані на живих дідових переказах про Січ про бої про чвари прохали такого ж палкого живого слова про такі самі бої та чвари а не чернечого смиреномудрія (*П. М.*). 4. Козаків не страшила гармата заряджена на картеч поставлена просто проти них ні хоругва німецьких рейтарів вишикуваних на другому боці ставу страшними були лукавство панська облуда (*П. П.*). 5. Хмельницький був у білій сорочці з низеньким комірцем зав'язаним зеленим шнурком в широких шароварах і в запорошених юхтових чоботях... (*П. Я.*) 6. Росли тут якісь незнані Нелі рослини подібні своїм квіттям до пухнастих головок кульбаби... (*І. В.*) 7. Попереду лежало спалене сонцем старе місце (*П. П.*). 8. Хмельницький глянув на Веригу майже невидючими очима потім дрібно закліпав запушеними памороззю очима (*П. П.*). 9. Задурманений неволею люд почав продирати очі... (*П. М.*) 10. Щойно проторохтів запряжений парою битюгів віз (*Ю. М.*) 11. Полотняні намети налиті світлом рожево-прозорі наче живі гудуть народом (*Коц.*). 12. І знову хвилювало і тривожило майбутнє нерозгадане неясне (*Ст.*). 13. Той самий шлях звивався уліво по луці м'якій та зеленій... (*М. В.*) 14. З кімнати вийшла молодиця здорова огрядна повна та червона, як калина (*Н.-Л.*). 15. Дедалі попадались уже сосни старі руді кострубаті (*Коц.*).

Вправа 61. Від дієслів **налити, осяяти, заквітчати, заасфальтувати, зачарувати, оспівати, прикрасити** утворіть дієприкметники. Доберіть до них пояснювальні слова та утворіть дієприкметникові звороти. З дієприкметниковими зворотами складіть два речення: в одному дієприкметниковий зворот є відокремленим означенням, а в другому — ні.

З р а з о к: Заспокоїти — заспокоєний — Дитина, заспокоєна співом матері, заснула; Заспокоєна співом матері дитина заснула.

Вправа 62. Використовуючи подані нижче словосполучення, складіть речення з відокремленими та невідокремленими узгодженими означеннями. Зверніть увагу на правопис частки **не** з дієприкметниками.

З р а з о к: Виоране поле — Виоране поле простяглося до горизонту — Поле, виоране хліборобами, простяглося до горизонту.

Неполіті квіти, негороджений двір, невиправлені помилки, ненакреслена схема, непофарбований паркан, неаргументований виступ.

2. Обов'язково відокремлюється постпозитивне (яке стоїть після означуваного) означення, що виражене одиначним прикметником, якщо перед означуваним є ще одне означення, наприклад: *Був ясний день, веселий, проведений* (Л. У.); *Максим, добре знаючи її натуру, гарячу, воркотливу, вийшов з хати* (П. М.).

Якщо перед означуваним немає означення, воно може й не відокремлюватися.

Вправа 63. Поставте, де треба, розділові знаки, поясніть їх. Підкресліть означення та означуване.

1. Жіночі голоси чисті високі і сильні вели побожну пісню (Коц.). 2. Нова хата біла чепурна привітно виглядала з-за обголених лихою осінньою негодою груш та рядка прутнястих верб (П. М.). 3. Прийшлися цікавому хлопцеві до вподоби дідові перекази страшні а іноді й смішні полюбилися йому дідові вичити розумні правдиві добрі (П. М.). 4. А хлоп'ята справді вдалися — нівроку: один Максим другий Василь а третій Онисько здорові червонощокі повні (П. М.). 5. Досвітні огні переможні урочі прорізали темряву ночі (Л. У.). 6. Леліє даль волога і блакитна (М. Б.). 7. Під срібний дзвін криниць холодних і бездонних кидає ранок зір на небосхил гнідий (В. С.). 8. Ну як мені забудь далеку Білу Гору і теплий блиск очей (там трави в тумані...), що зрадили мене... де в ніч ясну прозору носився з вітром а скажено на коні? (В. С.) 9. Оте щоденне оте буденне життя затінене сповнене всякими турботами більшими і дріб'язковими зараз повинню заливала нова хвиля дужої любові... (Ст.) 10. Чернець лякав його тим, що Господь покарав його за якийсь гріх як не свій то батьків або материн (Н.-Л.).

3. **Відокремлюються**, як правило, непоширені постпозитивні означення, що відносяться до власного імені, наприклад: *Н а с т я, злякана, засвітила світло, руки її дрібно тремтіли (А. Г.)*.

4. **Відокремлюються** непоширені постпозитивні означення, до яких відноситься порівняльний зворот зі сполучниками ЯК, НІБИ, НІБИТО, МОВ та ін., наприклад: *М и р о н сидить, насупивши брови, червоний, як жар, мовчить (П. М.)*.

Примітка. Якщо порівняльний зворот відноситься до іменної частини іменного складеного присудка, вираженого прикметником, то такий прикметник комами не виділяється, оскільки не є означенням, наприклад: *Ходжу мов отруєна (Коб.)*.

Вправа 64. Поставте, де треба, розділові знаки, поясніть їх. Поясніть, які прикметники не є відокремленими означеннями.

1. Дмитро дужий лихий стікаючи живими струмками, вскакує в димну з роями іскор ріку (*Ст.*). 2. Максим схвильований схопився з місця (*Н. Р.*). 3. Тиміш блідий устовпів з широко відкритими очима (*П. П.*). 4. Карпо радісний і злий на люту спіймав куций австрійський втинок, що вислизнув з-під кожущка (*Ст.*). 5. Старий Сулейман блідий як мрець тільки блимав очима (*Коц.*). 6. Чорнії брови карії очі темні як нічка ясні як день! (*Дум.*) 7. Піщани побачили свою генеральшу тільки ззаду високу суху як в'ялу тараню коли вона вилазила з пишного ридвану... (*П. М.*) 8. «Тату! оступіться, прошу вас», — сказав Карпо блідий неначе смерть (*Н.-Л.*). 9. Внизу під нами долина кругла наче макітра з крутими м'якими від кучерів лісу стінами (*Коц.*). 10. З-за хати вибігла собака кудлата як вівця зашавкотіла на гостей (*Н.-Л.*). 11. Він був мов оп'янілий (*Коб.*). 12. Молодиці стояли бліді як смерть (*Н.-Л.*). 13. Ольга сиділа перестрашена нерухома як зв'язана... (*І. В.*) 14. Коло неї вертиться сотниченко Саєнко молодий чорнявий веселий танцюристий... (*П. М.*) 15. По голосу пізнав Чіпка свою Галю жартівливу веселу (*П. М.*).

5. **Не відокремлюються** прикметники та дієприкметники, одиночні та із залежними словами, які входять до складу присудка, наприклад: *Ти співав, я мовчазна сиділа (Л. У.); «Дохожду я, — каже Мирон, — до Зайцевого хутора виморений, змочений потом» (П. М.)*.

Вправа 65. Поставте, де треба, розділові знаки і поясніть їх. Підкресліть прикметники та дієприкметники (одиначні та із залежними словами). Визначте їхню синтаксичну функцію: входять вони до складу присудка чи є відокремленими означеннями.

1. Ноги немов непотрібні самі знали звиклі дороги, і очі теж наче зайві байдуже приймали все до нудоти знайоме (*Коц.*). 2. На столі накритому скатеркою стояла миска з тетерею глек молока пряженого півхліба під рушником і ніж біля хліба (*П. П.*). 3. Іван ще дитиною напрямований по хліборобській дорозі так її й держався (*П. М.*). 4. Мотря з молодих літ зсушена то працею то нуждою суха як опеньок тиха бідненько зодягнена довго мовчала потакала Явдосі... (*П. М.*) 5. Зеленіли залізні покрівлі церков мов травою вкриті, білили боки мов з крейди вистругані... (*П. М.*) 6. Була весна весела щедра мила... (*Л. У.*) 7. Дітки бігають невмиті обідрані голодні... (*С. В.*) 8. Такий мисливець ходить сумний і задумливий... (*О. В.*) 9. Вітер подихав гарячий гарячий (*П. М.*). 10. Як скорені бестії, камені лежали на дні тихі гладенькі безсилі і покірно давали одягати себе рудою вовною водорослів (*Коц.*). 11. Зоня сидить за столом випрямлена зовні спокійна, лише її права рука сперта на край столу тремтить ледь ледь (*І. В.*). 12. Гайдук запитливо глянув на князя, що стояв жовтий злий і колючий (*П. П.*). 13. Вершники виїхали з байраку і зупинились зачудовані... (*П. П.*) 14. Він видивився на неї, заклопотаний (*Коб.*).

6. Відокремлюються всі узгоджені препозитивні означення (які стоять перед означуваним), якщо вони мають додаткове обставинне значення (причини, умови, часу та ін.), наприклад: *Побризкані рососою, т р а в и стояли тихі, принишкли...* (*Тют.*); *Примирена, розохочена, ніби тільки-но у світ випущена, М а р и н я забуває про всі непорозуміння вчорашнього дня і обіймає сердечно Зоню* (*І. В.*).

Таке означення можна замінити на конструкцію з «будучи», наприклад: *Іншого разу мій, зрідка трохи глухуватий, г е р о й, можливо, і не звернув би уваги на це обурливе «барин»* (*Хв.*) — *Іншого разу мій, будучи зрідка трохи глухуватим, г е р о й і не звернув би уваги...*

Але препозитивні узгоджені означення, які відносяться до іменника і мають лише означальне значення, **не відокремлюються**, наприклад: *Дівчина біля самих косарів зу-*

пинила милом вкритого коня (П. П.); Из підголеної голови звисав через вухо срібний оселедець, при боці висіла черкаська шабля, малиновий жупан з назад закинутими вильотами був стягнутий широким чересом (П. П.).

Вправа 66. Поставте, де треба, розділові знаки. Підкресліть узгоджені означення. Поясніть, чому одні означення відокремлюються, а інші ні. Визначте обставинне значення відокремленого означення.

1. Розпарена нічною задухою гостро і нудливо смерділа болиголова... (*Тют.*) 2. Вигнаний батьком Рустем навіть вкінці оселився у Джіафера (*Коц.*) 3. Повні рожеві, як діти, збуджені зі сну пливли по небі хмаринки... (*Коц.*) 4. Поглянула вона на знівченого її словами Чіпку, що сидів мов у воду опущений боявся підвести на неї очі, й жаль пройняв любляче дівоче серце (*П. М.*) 5. Ще червоний і тремтячий від сміху Карпо Петрович виліз з дрожки, взяв Дорю за руку і підвів до дерев (*Коц.*) 6. Згризений в гальку камінь сірів берегами... (*Коц.*) 7. Зігріті крутими стежками напоєні гірським повітрям послушники були веселі (*Коц.*) 8. Вимите недавніми весняними вже повенями побережжя біліло сірими камінцями, мов кістками (*І. В.*) 9. Збитий за день порох сідав повільно на землю, сивіючи в густому насиченому повітрі (*І. М.*) 10. ...Вузенькими піском висипаними стежечками лисніла вода (*Коб.*) 11. За чорними вкритими білими стрічками снігу стовбурами дерев у молодому рудолистому дубняку форкнув кінь... (*Ст.*) 12. Зблідле до того лице Христине зразу покрилося червоним заревом... (*П. М.*)

7. Завжди відокремлюються всі узгоджені означення (як препозитивні, так і постпозитивні), якщо вони відносяться до особового займенника. Такі означення мають додаткове обставинне значення, наприклад: *І в і н, вкрай збентежений, ступив до кобзаря, охрестився й підійшов до нього, як до святого образу (П. П.); Нерозумна, я зав'язала собі голівоньку тим шлюбом (Н.-Л.).*

Примітка. Не відокремлюються узгоджені означення, що відносяться до особового займенника, в кличних реченнях типу: *Ох я нещасна!*

Вправа 67. Підкресліть відокремлені узгоджені означення та означувані; визначте морфологічний спосіб вираження означень. Визначте також, поширені вони чи непоширені (чи ряд непо-

ширених); яке місце по відношенню до означуваного (препозицію чи постпозицію) вони займають. Знайдіть прикметники та дієприкметники, які виконують іншу синтаксичну функцію. Яку саме?

1. Не йди, мила, за другого, пожди мене, молодого (*М. К.*). 2. Його син мав бути він сам, тільки ще раз народжений, ще раз повтोरений природою, тому що одне життя було, мабуть, коротке, щоб перетворити велику мрію на дійсність (*І. В.*). 3. Глянь на мене, чорнобриву (*Т. Ш.*). 4. Я ж, дурна, чого тільки не передумала... (*См.*) 5. Він став перед нею, гарний, високий, на вид спокійний, і простиг до неї руку (*Коб.*). 6. І я, прикований ланцем залізним, стою під височенною гранітною скалою... (*І. Ф.*) 7. Висока, вона з роками ставала, здавалося, ще більш костиста (*І. В.*). 8. Веселий, гостинний, він любив товариство... (*Коц.*) 9. Бліда, як крейда, вона крізь сльози ледве промовила: «За віщо ж ви, паниченьки, знущаетесь з хлоп'ят!..» (*П. М.*) 10. Розтріпаний весь, він носився по хаті, наче хтів розіпхнути плечима стіни тісної кімнати... (*Коц.*) 11. Молода, весела, жартівлива, вона і не гадала об тім, як важко з нелюбим цілий вік жити (*Н.-Л.*). 12. О-о-о я каторжний! проклятий... що я наробив собі?! (*П. М.*) 13. Вона підвелася з-за столу, красива, сполохана і невблаганна (*См.*). 14. Він вклонився трохи змішаний і, відгорнувши волосся з чола, зійшов, утомлений, в залу (*Коб.*). 15. Ви не знаєте, що я гадаю, як сиджу я мовчазна, бліда (*Л. У.*). 16. Вона вихопила свій папір, не давши мені дочитати, почервоніла й утекла сердита (*С. В.*). 17. Іноді він ішов потім з Лідою на ганок, і там вони сиділи цілком задоволені (*І. М.*).

Вправа 68. Поставте, де треба, розділові знаки. Поясніть їх.

1. Тонкий верткий висмоктаний він говорив якимось надірваним голосом (*Коц.*). 2. Біляві хоч іноді й хороші вони завжди здавалися Максимові немоторними неповороткими... (*П. М.*) 3. Для неї молодій так хотілось зав'язати на празник голову розкішною червоною хусткою (*Н.-Л.*). 4. Завжди мовчазний і задумливий він і тепер більше мовчав і більше дивився собі під ноги своїми сірими задумливими очима (*Хв.*). 5. Тоді один доброзичливий дядько підхопив його одного разу самотнього посадовив на воза й довіз аж до міста (*І. М.*). 6. Я сиділа в кріслі байдуха на голосне сусідство... (*Коб.*) 7. Ой бідний ти, кумочку, бідний! (*І. Ф.*) 8. Він змовк роздразнений... (*Коб.*) 9. А я бідний безталанний без пари без хати (*Заб.*). 10. Мені що старій аби

вони не нарікали на долю... (П. М.) 11. ...Вона його пошле десь потомленого самотнього по якусь там примху для себе (М. В.). 12. І знов звідкись вона з'являлась приплющена жахом на кривих ніжках (Коц.). 13. Я стою зачарований здивований не збагну, що це за люди тут... (С. В.) 14. Він помітив це і звернувся заклопотаний до мене (Коб.). 15. Мучились з ним святі отці мучились та й вигнали його голого босого й простоволосого (П. М.). 16. Він видивився на мене здивований (Коб.).

8. Не відокремлюються узгоджені означення, які стоять після вказівного, означального, відносного, заперечного та неозначеного займенника, якщо вони тісно пов'язані з ним за змістом, наприклад: *Мені запам'ятався той далекий день; Якась чудова пісня долинула до нас.*

Якщо ж означення має значення уточнення або обмеження, то воно виділяється комами, наприклад: *А той, сухий та високий, дивився мовчки.*

Вправа 69. Знайдіть означення, що відносяться до займенника. Поясніть, чому одні з них відокремлюються, а інші ні.

1. А той, щедрий та розкішний, все храми мурує (Т. Ш.). 2. Ти хоч собі якесь шкарбоття справ, бо це, зачовгане, вже перегнило від часу (Ст.). 3. ...Здавалося, що хтось причаївся за деревом, невидимий, могутній, як поступ самої весни (Ст.). 4. Поснули усі, до спочинку охочі... (Л. У.) 5. Хотілось щось пережити, сильне і гарне, мов морська буря, подих весни... (Коц.) 5. А в матерів такі ж смугляві, чесні руки (Мал.). 6. Почувся чийсь веселий голос. 7. Погляд мій спускався нижче, на того, хто, розпростертий, до землі прибитий списом, говорив: «Убий, не здамся!» (Л. У.). 8. Сповнений любові, я іду по вулиці вузькій (В. С.). 9. Я, молода, чуюся між ровесницями самотньою, старшою (Коб.). 10. Весела, співуча, вона не давала журитись молодому паничеві (П. М.). 11. Нарешті він дочекався своїх золотих днів... (Ст.) 12. Молодиця проводить його до самих сінних дверей... (Ст.)

9. Завжди відокремлюються узгоджені означення, які відірвані від означуваного (дистантно розташовані), наприклад: *...Над ними здіймались топольки вероніки, то сіро-блакитні, то густо-сині (Коц.); Ярина сиділа, все ще зачудована батьковою розповіддю (П. П.).*

Вправа 70. Підкресліть відокремлені узгоджені означення та означувані. Визначте, як вони розташовані відносно один одного.

1. ...Здаду сніп лежить, товстий та чепурний... (*П. М.*) 2. Молодий урядник і собі сів біля їх, веселий і ласкавий до Зоні, хоч Дена горнеться більше до нього (*Коб.*) 3. Тепер скелі росли перед ними, теплі, гарячі, так наче в їх кам'яних жилах текла жива кров (*Коц.*) 4. Але Оля вже бігла й сама, сяюча вся, заклопотана, трохи бліда (*Коц.*) 5. Тільки собаки ще довго брехали, роздратовані криком та світлом у хаті в таку пізню добу (*Н.-Л.*) 6. Лунали б тоді мої мрії і щастя мое таємне, ясніші, ніж зорі яснії, гучніші, ніж море гучне (*Л. У.*) 7. ...У дні жалібні арфи висіли смутно на вітах і гойдались, неначе журились, сумні, по веселих утрачених літах (*Л. У.*) 8. Заремба прислухався й застиг на місці, вражений (*Л. С.*) 9. На губах у нього, блискучих й червоних, грала легка усмішка (*Коц.*)

Вправа 71. Поставте, де треба, розділові знаки, поясніть їх. Підкресліть відокремлені означення та означувані, до яких вони відносяться.

1. Постає у білому мовчазна стояла проти вікна (*А. Г.*) 2. Наліг туман на воду й берега густий і непрозорий (*Н. Р.*) 3. Скелі здіймаються ще неостиглі темні похилі (*Ч.*) 4. І руки ті не учені до зброї, що досі так довірливо відкриті шукали тільки дружньої руки, тепер заводяться від судороги злості... (*Л. У.*) 5. Що несеш мені в тихім імені? В зливі кіс перевитій важкій? (*Др.*) 6. Нащо літа молодії веселі дівочі? (*Т. Ш.*) 7. Мати стала близько коло вікна за серце взялася слухає затурбована а очі, як зорі, горять (*С. В.*) 8. Доря стояв на порозі сірий і незграбний у своїх довгих, аж до підлоги, гімназичних штанах, а батько дивився на його ноги негнучкі й грубі, як в слоненяти (*Коц.*) 9. Осіннее небо вже зайнялось світанком, і світанок поволі йшов у купе блідий анемічний непевний (*Хв.*) 10. Дош порснув йому в гаряче лице густий та холодний (*П. М.*) 11. На покуті стояли образи в срібних шатах завітчані васильками гвоздиками безсмертниками (*П. М.*) 12. По личку її сумному та жовтому раз по раз пробігали якісь смужки (*П. М.*) 13. Незабаром і день настає хмурий невеселий... (*П. М.*) 14. Сонце котилося в голубому небі по-весняному м'яке тепле й ласкаве (*Ю. М.*)

10. Відокремлюються узгоджені означення, що відносяться до відсутнього означуваного, наприклад: *Юстина стала. Вся тиха, просвітлена, слухала співи (Коц.)*.

II. Про тире при відокремленому узгодженому означенні див. п. 6 § 12.

Вправа 72. Поставте, де треба, розділові знаки, поясніть їх. Відокремлені узгоджені означення підкресліть.

1. А Джузеппе співає. Мішає зігнутий фарбу і посилає на море крилаті слова (*Коц.*). 2. Марта ввійшла. Сіла рівна невивгідно на кріслі і подивилась на чоловіка (*Коц.*). 3. Люди заспокоювали його з-за тинів радили скоріше піхтурити далі, але дід на те не звертав уваги. Розгніваний лютий і страшний усе розмахував руками і бив палицею об землю (*Тют.*). 4. Іноді приходив Гаврило позичити молока для дітей. Обмовлявся двома-трьома словами і похмурий неговіркий ішов на свій перелаз (*Тют.*). 5. Невідомий нікому сідаю на лавку слухаю і дивлюся (*Коц.*). 6. «Мартю!» — зупиняється здивований і радісний (*Ст.*). 7. Утомлена увійшла в ліси, знову ж таки думаючи про те саме (*Ст.*). 8. Заплаче було бідна одна у кутку на печі сидячи, та й годі (*П. М.*).

Вправа 73. Поставте, де треба, розділові знаки, поясніть їх. Зверніть увагу на те, що відокремлені узгоджені означення відділяються комою від сурядного сполучника, якщо сполучник не відноситься до відокремленого означення.

1. На чистому лобі були ніби намальовані веселі тонкі чорні брови густі-прегусті (*Н.-Л.*). 2. Покинута людьми на довгі дні дорога помирає в бур'янах (*Д. П.*). 3. Він любувався її веселим голосом налитими радістю очима (*П. М.*). 4. Бараболя спирається на вогкі від дощу ворота (*Ст.*). 5. Сполоханий світлом хижак звів голову й пильно дивився у віконце (*М. Т.*). 6. Сизий дим люльок вилітав з вікон і осяяний світлом висів як хмара (*Коц.*). 7. Тоді Іскія скинула з себе серпанок і чорна голодна ковтнула сонце, як вона звикла щодня се робити, та вічна жерунка сонця! (*Коц.*) 8. Ми мовчки сиділи розпущені наче в блакиті і слухали море (*Коц.*). 9. Від такої несподіванки хлопці покинули молотити і схвильовані вставилися на Мартина... (*П. П.*) 11. В одному місці зривалась ніби віхола і розметена вітром у різні боки танула в повітрі (*П. П.*).

Вправа 74. Напишіть під диктовку. Поясніть розділові знаки.

1. На них насувались чорні буки, повіті в жалобу тіней... (Коц.) 2. Кругом стін липові лави, чисті, аж полискувані... (П. М.) 3. Але Карпо, чутливий до всякої зміни інтонації, мимоволі здригнувся... (Ст.) 4. Рівно й спокійно дише натомлена з праці земля (М. Р.). 5. І, зігнувшись, блідий і пригнічений, сидів Грицько до кінця лекції, мов підбитий птах (С. В.). 6. Безконечні стежки, скриті, інтимні, наче для самих близьких, водять мене по нивах... (Коц.) 7. Барабаш, як спійманий на шкоді, злякано закліпав вузькими очіцями (П. П.). 8. Чорне кучеряве волосся, завітчане польовими квітками, чудово вилося коло білого чола... (П. М.) 9. Старенька, згорблена бабуся, пов'язана білою хусткою з наміткою, висунулась з-за других жінок (П. М.). 10. Ми стежками підемо ясними по залитих весною полях (В. С.). 11. Василина вже на очах ставала справжньою дівчиною, красивою взимку, звичайною в гарячу пору сільської роботи, коли смага тінявить уроду (Ст.). 12. Ніби намальований на чорному полі картини, сидів Кайдаш в білій сорочці з широкими рукавами (Н.-Л.). 13. Прояснений, увійшов у хату... (Ст.) 14. Весна для всіх настала, дарунки всім несе вона, ясна... (Л. У.) 15. До зали зайшов, сірий від пороху, Юзек з цидулкою в руці (П. П.). 16. Похмурий звіробой викидав купи зірок, яскраво-жовтих, проте сумних, а обік нього виганяв сіре та вузлувате стебло петрів батіг, по якому дряпались зрідка блакитні квітки, полинялі й нечесані (Коц.). 17. В'ється степова дорога, безконечна, покручена, запетльована, як слід хижого звіра, плазує поміж сивими кущами полину, гіркого, як материнські сльози... (Том.) 18. Вона була, здається, з Кавказу. Залягала в горах, робила трудні переходи, невтомна, як найкращий юнак, байдужа до смерті (Коц.). 19. ...Друзі опинились на крижаному просторі, покритому міцною, наче перепеченою травою (Ст.).

Вправа 75. Напишіть під диктовку.

Пішов батько, зосталася Ліна сама вартувати свого «Москвича», що незабаром розпікся, мов порожня консервна бляшанка, не можна було всидіти в ньому. Ліна вибралась на повітря, присіла у затінку машини на траві. Знов дика рожа цвіте, жовтіє запилюженими пелюстками — цупка, запорошена, живуча. Земля напечена, мов черінь. Ящірка шурхнула в нору, чміль пролетів, муравки трудяться й трудяться невтомно. А далеч степів

леліе текучою спекою, рівнина така ж, як і в тундрі, тільки небо тут інше, та немає на Півночі, в краю вічної мерзлоти, оцих степових могил, невідомо ким і коли насипаних... Чий вони: скіфські, сарматські, запорізькі?

94 слова

О. Гончар

§ 12. Відокремлені неузгоджені означення

Відокремлене неузгоджене означення може бути виражене:

а) іменником у непрямому відмінку з прийменником або без прийменника, наприклад: *Там було напрочуд дивне **намаисто, дамаської роботи, з золотих кружал, прозорих, як мереживо*** (З. Т.);

б) прикметником або прислівником вищого ступеня порівняння, наприклад: *...Він міг би доставляти воск у великій масі і **поціні, далеко нижчій, ніж ціни бджолячого воску*** (І. Ф.); *Тільки одна дощана **буд а, трохи пониже**, в невирубанім саду, мала вид живий і принадний* (І. Ф.);

в) неозначеною формою дієслова, наприклад: *На Сивері він трохи очунав, підгодувався, але жив **єдиною мрією — дістатися Січі і стати воякою-козаком*** (З. Т.).

Відокремлене неузгоджене означення найчастіше називає не основну, а додаткову ознаку, яку, на думку мовця, слід підкреслити, на яку слід звернути увагу. Найчастіше це зовнішня характеристика людини або предмета, причому людина або предмет можуть бути вже раніше охарактеризовані, наприклад: *Батькові **руки, в білих нитяних рукавичках, важко лежали на держалні шапки*** (Коц.); *А скільки оті дідові, **трохи колесом, н о г и** попереходили, а скільки оті дідові **порепані руки поперетягали...*** (О. В.)

Якщо мовець не має наміру підкреслити, виділити ознаку, названу неузгодженим означенням, або ця ознака основна, а не додаткова, то таке неузгоджене означення **не відокремлюється**, наприклад: *Він мав міцно посажену на широкі плечі **голову з високо підголеним чубом, булькати очі з хижим поблиском, короткий ніс і руді вуса...*** (П. П.)

Неузгоджене відокремлене означення виділяється **комами та тире**.

1. Неузгоджене означення відокремлюється і виділяється (або відділяється) комою, якщо відноситься до особового займенника, тому що особовий займенник вказує на відому особу чи предмет; в цьому випадку ознака, названа неузгодженим означенням, є додатковою характеристикою, наприклад: *Те лихо звалось білою війною. Без гасел бойових, без гучної музики, без грімких вистрелів, без ясних корогов, вона була немов лихе повітря...* (Л. У.)

2. Відокремлюється неузгоджене означення, що відноситься до власного іменника, тому що він називає конкретну особу або предмет і означення при ньому — це додаткова характеристика, наприклад: *Верига, з опущеними плечима і посірілими, впалими щоками, вийшов до воріт* (П. П.).

Вправа 76. Підкресліть неузгоджені означення і означувані, до яких вони відносяться. Поясніть, чому в одних випадках означення відокремлюється, а в інших не відокремлюється.

1. Молодиця, коло тридцяти літ, в білій сорочці з червоними застіжками, сиділа на лаві під вікном... (І. Ф.) 2. Зараз з печі, страва так приязно пахла, лоскотіла в роті, будила ще більший смак (П. М.). 3. Так само давали вони заемогу, хоч і меншу, для того, хто часом оставався без роботи (І. Ф.). 4. На дзвіниці задзвонили у всі дзвони, і натовп, з ченцем попереду, зайшов до церкви (П. П.). 5. Вона засміялася від щастя і схвала на його грудях зашаріле обличчя з променистими очима (З. Т.). 6. Тонкий носик з горбинкою і нервовими ніздрями, трохи піднята верхня губа і брови серпами — все виявляло гордовиту, непокірливу натуру (З. Т.). 7. Без шапки, без свитки, в одній сорочці, і та розхристана, ішов він, похнюпившись (П. М.). 8. ...А Матій усе ще сидів на припічку, з лицем, закритим долонями, без руху, без слова, без думки... (І. Ф.) 9. Христя, молодша, кинулась було — та й пірнула з головою в снігу (П. М.).

Вправа 77. Поставте, де треба, розділові знаки і поясніть їх. Підкресліть неузгоджені означення і означувані, до яких вони відносяться. Поясніть, чому не всі неузгоджені означення відокремлюються.

1. У них було землі неміряно, були хутора села навіть цілі городи — не десятки а сотні тисяч людей з здоровими до праці руками... (П. М.) 2. Із літньої кухні дим бухав хмарою, а послушники в темних одежах блукали по дворі ліниві і заспані (Коц.).

3. У порога, як стовп, стояв лакей у чорному сертуці у манішці з брижами при часах (П. М.). 4. Просто перед ним здіймався королівський замок з невеликою вежею в стилі італійського Відродження (З. Т.). 5. Козаки з прихованим недовір'ям дивилися на огрядного пана з сталевими пукатими очима і пишними вусами (З. Т.). 6. Тихо з очима покритими мрійним туманом він говорив їй про хід вечорів (Коц.). 7. Верига в червоному жупані червоного сукна біля каганця читав Святе Письмо переписане од руки, а Ярина струнка й лагідна збирала вечерю... (П. П.) 8. Хороший з лица з рум'янцем на всю щоку з чорними веселими очима з чорним лискучим усом він був перший красень на селі... (П. М.) 9. В червоному жупані в високій шапці з червоним шликом з шаблею оздобленою срібною насічкою Кривоніс зустрів лісовиків на майдані (П. П.).

3. Завжди відокремлюються неузгоджені означення, що дистантно розташовані по відношенню до означуваного, наприклад: *На заході стояла одним одна хмарка на чистому небі, з червоними краями (Н.-Л.)*.

4. Неузгоджене означення звичайно відокремлюється, якщо в означуваного у препозиції є означення, наприклад: *На одному верхівцеві, з пухнастими вусами, по верх жупана була черкеска з вільтатами... (П. П.)* — у означуваного («на верхівцеві») у препозиції є означення («одному»).

Вправа 78. Підкресліть неузгоджені означення та означувані, до яких вони відносяться. Поясніть, за яким правилом неузгоджені означення відокремлюються.

1. Старий ріпник сидів посеред хати на низенькім стільчику, з люлькою в зубах (І. Ф.). 2. Йому вже ввижається, що він розвалив оцю хату, а заложив нову, з світлицею, з хатиною, з великими вікнами (П. М.). 3. Чигиринський полковник Станіслав Кричовський, з підбитими догори вусами на круглому обличчі, покрутив головою і знову вхопився кінця розмови (П. П.). 4. ...Думка малює її батька, з круглим лицем, рудими вусами, карими добрими очима (П. М.). 5. Генеральський приказ, з нагайкою в руках, зробив до ладу своє діло (П. М.). 6. У царині нагледів Чіпка низенького, натоптуваного чоловіка, з круглим, запухлим лицем, з рудими товстими вусами (П. М.). 7. Річка Оскіл — чудесна річка, з прозорою, лагідною водою, з очеретами та пахучою

осокою по берегах, з затоками й рукавами... (О. В.) 8. Її сльозами обведені великі очі, її кругле обличчя, з такими бровами, що їй вигадати важко, дихнули чистою свіжістю і красою (См.).

Вправа 79. Поставте, де треба, розділові знаки і поясніть їх. Підкресліть неузгоджені означення та означувані, до яких вони відносяться.

1. Кольору темного індіго вставала хмара над розтрісканою землею над рудими травами... (З. Т.) 2. На середині була криниця під дашком з великим колесом на два відра (І. Ф.). 3. Парубок прямо ішов до їх гурту у синьому сукняному каптані підперезаному добрим каламайковим поясом у сивій з решетилівських смушків шапці (П. М.). 4. Почалися голосні розмови з вибухами веселого реготу й дзвоном келихів та острог (З. Т.). 5. В одному садку біліла здорова хата з мальованими одвірками та дверима (Н.-Л.). 6. Весь робочий люд з обтрясинами цегли та глини з оприсками каміння на одязі руках і лицях почав збиратися на фронтний угол нового будинку... (І. Ф.) 7. Немов яке страховище з зложеною зморшками шиєю уставленою в землю головою з рогами з налитими кров'ю очима висунув бугай з генеральського двору... (П. М.) 8. ...Прошлої ночі якісь страшидла в білих сорочках у чорних бородах з носами, як крючками, з одним оком у лобі, як у песиголовців убралися до голови в хатину... (П. М.) 9. Поміж зеленою гущавиною колючих груш плакучих верб темно-зеленої вишнини біліли чепурні мазанки з трьома вікнами з підведеною червоною глиною призьбою всередині з присінками з хижею а часом і з кімнатою (П. М.).

5. Неузгоджене означення відокремлюється, якщо утворює однорідний ряд з узгодженим відокремленим означенням, наприклад: *І можна було бачити, як кожного ранку й вечора виходила з хати старенька жінка, трохи згорблена, з веселим поглядом в очах (П. М.).*

Вправа 80. Підкресліть неузгоджені означення та означувані, до яких вони відносяться. Поясніть, за яким правилом неузгоджені означення відокремлюються.

1. Висока, струнка, з приємним голосом, з гордовито посадженою головою, панна Гелена всім подобалась... (П. П.) 2. Всі дивилися на неї, як проходила вона, як проходила, жадана, синьоока і рум'яна, в білих платті, як весна (В. С.). 3. Сиротою

стоїть над шляхом хата, с побитими вікнами, потоплена, необшпарована, чорна, полупана (П. М.). 4. Скинути б із себе жаркий кармазиновий жупан та кинутися б у Буг, бурхливий і гомінкий, з руслом, заваленим гранітними уламками, колись принесеними з Карпат (З. Т.). 5. Їх дами, негарні, у ластовинні, знімали кості плечей в погано пригнаних блузках... (Коц.) 6. В покої вбігла друга молодиця, висока, рівна станом, дуже гарна, білява, з карими очима, з тонкими панськими пружками лица, з червоними, як корали, губами (Н.-Л.).

Вправа 81. Поставте, де треба, розділові знаки і поясніть їх. Підкресліть неузгоджені означення та означувані, до яких вони відносяться.

1. До неї з води виглянуло її лице свіже, як ягода з чорними бровами (Н.-Л.). 2. Рум'яна у білій хустці в хату вбігла Ніна, простягаючи до матері червоні заграблі руки... (Ст.) 3. І полився спів наївний зворушливий з кришталевими трелями й переливами наче гірський струмбк (З. Т.). 4. Весела розчервоніла з заплутаними у волоссі остюками працювала вона без перепочинку (З. Т.). 5. Кайдаш блідий з темними блискучими очима знову кинувся на Карпа (Н.-Л.). 6. Цей Мирон був уже немолодий чоловік коренастий з довгими вусами з закрученим за ухо оселедцем... (П. М.) 7. Та й чого його журитися панночці молодій непоганій з великородної сім'ї та й не з порожніми руками? (П. М.) 8. Одинок з своїми самотніми думками вона сиділа за столом (П. М.). 9. Засніжений потемнілий од стужі з якимось внутрішнім холодком і жагучим сподіванням зайшов він у райпартком (Ст.). 10. Перед ним лежав той далекий грішний світ, з якого вони втекли колись у тиху чорну яму принадний веселий у сяйві, як мрія (Коц.). 11. ...Пізною ночі засніжений і втомлений з болісною порожнечею всередині Карпо, не заходячи додому, попрямував на хутір (Ст.). 12. Деревця недавно посаджені були поламані вщерть і простягали до неба свої цурпалки тверді колючі обдерті з клаптями шкіри-кори (Коц.). 13. Ясь аж червоний з злими очима ледве привітався до рідні (Н.-Л.).

6. Узгоджені та неузгоджені **постпозитивні** означення (поширені та непоширені) можуть виділятися т и р е. Найчастіше такі означення стоять в кінці речення, рідше — в середині, наприклад: *Ось сонце віри — чисте і просте, ось сонце міри — з віжками на хрпах, ось сонце*

смутку, звідки проросте жорстока мудрість в золотих на-
крапах (Др.).

Якщо за умовами контексту після відокремленого озна-
чення, перед яким стоїть тире, повинна стояти кома, то
друге тире випускається, наприклад: *Сонце бродить серед
інкрустації тіней — чорне по золотому, а я чую тихе шем-
рання голого винограду, одвітні зітхання землі й бачу жила-
ві руки, подібні до лоз, бронзові обличчя...* (Коц.)

Тире ставиться:

1) якщо відокремлене означення містить інформацію,
яку треба підкреслити, виділити, наприклад: *І справді ця
молодиця не мала вже рясту топтати — суха, бліда, змо-
жденна* (М. В.);

2) якщо означення містить додаткове повідомлення,
наприклад: *Я йду, іду — зворушений* (П. Т.);

3) якщо відокремлене означення (найчастіше це ряд
однорідних означень) пояснює, уточнює означення, яке
вже є у означуваного, наприклад: *...Бички Денисові по-
палися такі, як і їх господар, — ліниві, слабі на крок...* (Тют.)

Значно рідше, ніж постпозитивні, виділяються за до-
помогою тире **препозитивні** означення, наприклад: *Мале-
нька, кругленька, швидка й жвава, одягнена в зелене вбран-
ня, між високим зеленим житом — вона здавалася ру-
салкою* (П. М.).

Вправа 82. Підкресліть означення та означувані, до яких вони
відносяться. Визначте вид означення (узгоджене, неузгоджене).
Поясніть вживання тире для відокремлення означення.

1. До Паски вже стояла хата, як та чепурна дівчина — рівна,
висока та біла-біла, як сніг (П. М.). 2. Дорога знов вибігла на
широкий простір — серед городів та плантацій (З. Т.). 3. Бокаті
барки — білі, зелені, блакитні, що зассались у прибережну галь-
ку в безконечному ряді, єдині слухачі у Джузеппе (Коц.). 4. Встала
перед їх очима їх будуча доля — сумна, заплакана, без волі, без
радості, з батогом у руках (П. М.). 5. Сухо й жарко дзюрчали
цвіркуни; і здавалося, що це кров дзвенить у вухах — густа, роз-
палена (З. Т.). 6. ... Серед ярів та байраків, мов з землі вирости,
Байраки — малі й великі (П. М.). 7. Вона випрямилась — висо-
ка, суха, мура, аж зелена... (П. М.) 8. Треба мати хоч ту сумну
одвагу — сказати старим бійцям: не ждїть, не прийдем ми! (Л. У.)

Вправа 83. Поставте, де треба, розділові знаки і поясніть їх. Підкресліть означення та означувані, до яких вони відносяться.

1. Через рік батьківську хату перекинули збудували нову простору й ясну з світлицею з кімнатою для проїжджаючих (*П. М.*).
2. Поміж дубів росли берези теж розкішні в ніжно-зеленій піні... (*Ю. М.*)
3. Я продаю серця оранжеві тугі з тривожними музичними очима (*Др.*).
4. ...Через річку перекинувсь міст тонкий узорчастий мов з волосіння виплетений (*П. М.*).
5. ...Я один з тобою, високе небо синє і високе (*М. Р.*).
6. Уся ти, як море, незнана та різна... (*Кор.*)
7. Кирило лишився сам і байдужо дивився, як ніч обгортала садок чорна густа й тепла (*Коц.*).
8. Місяць світив з лівого боку, і по траві в райдужних коронах повільно сунуло дві тіні Йончина і коров'яча (*Тют.*).
9. Чимала валка парубків показалася з вулиці у здоровенних білих кожухах у сивих шапках (*П. М.*).
10. Підломлені розпачем виснажені довгою дорогою з безнадійним сумом в душі вони вороже й байдуже дивилися на цей ненависний світ, де чекав на них невірницький ринок і рабство... (*З. Т.*)

Вправа 84. Напишіть під диктовку.

На замкових валах походжала варта і з-під долоні дивилася в степ, спалений сонцем. Над дорогами густими хмарами висіла курява, збита копитами коней, ратицями волів і босими ногами селян, які поспішали до Корсуня на ярмарок.

Увесь майдан довкола дерев'яної церкви на три бані захряс уже людом, білими ятками і гарбами. Сірячкова шляхта у сірих жупанах дешевого сукна цілими родинами топталась біля яток, під якими вірмени із Львова хвилями збивали перські едваби*, мінливі глизети й оксамити, тонкі сукна й цупкі золотоголави. В другому ряду купці із Гданська і Кракова торгували угорськими й мальвазійськими винами, східними солодошами, горіхами, порцеляною. Київські і московські збройники навезли різної зброї: мушкети, коштовні шаблі, пістолі з срібною насічкою, ятагани, кулі й порох.

Кучі з поросятами, вози з цибулею і ряди глиняного посуду тяглися аж до Росії. Ще далі, біля самої води, стояли вози, повні риби, сала, меду, олії, бочки пива й браги. На них сиділи чорні чубаті запорожці з берегів Самари і Дніпра і лінкуватого пихкали люльками. Між возами походжали рожевощокі, з широкими бородами продавці у довгих сорочках. Вони привезли свій крам

* *Едвáb* — род шовкової тканини.

аж із Курщини. Тутешні чоловіки здебільшого були чорняві, з карими очима, з голеними бородами, але з довгими вусами. І в холод, і в спеку на головах носили баранячі шапки, заломлені назад. В широкій сорочці, ще ширших штанях на очкурі, вони ходили, як і говорили, повільно, самовпевнено і завжди ніби глузуючи, але з такою усмішкою, що ніхто і не думав ображатися. Чоловіки ніби лінувалися говорити, зате жінки говорили багато, голосно і протяжно. У плисових керсетках, викладених яскравими зубчиками, або розцяцькованих кольоровою тасьмою, у плахтах, підв'язаних червоними окрайками, у полотняних сорочках з вишитими підтичками і вставками, в черевиках з мідними підківками, жінки видавалися статурними, лагідними і готовими щохвилини поділити чуже горе.

283 слова

За П. Панчем

§ 13. Відокремлені прикладки

Прикладка — це різновид означення, вираженого іменником, що узгоджується з означуваним у відмінку, наприклад: *В а с и л ь, її останній живий син, вернувся додому (Н.-Л.); Так само вітається він і з х л о п ц я м и-десятикласниками (О. Г.)*.

Відокремлена прикладка відділяється (виділяється) **комами, тире**, в окремих випадках між означуваним та прикладкою може ставитися **дефіс**.

Прикладки **відокремлюються** за тих же умов, що і узгоджені означення, тобто при їхньому відокремленні враховується: а) морфологічне вираження означуваного (іменник це (власний чи загальний) чи займенник); б) поширена прикладка чи одиночна; в) місце прикладки відносно означуваного (препозиція чи постпозиція); г) наявність у прикладки додаткового обставинного значення; г) дистантне розташування прикладки відносно означуваного.

1. К о м о ю відокремлюються поширені прикладки, що стоять у постпозиції по відношенню до означуваного, наприклад: *І к о с о в и ц я, та доба найбільш оживленої і найбільш поетичної польової роботи, не внесла ні життя, ні поезії в загальний мертвий вигляд підгірських осель (І. Ф.); Д в а і н ш и х, ще молоді хлопці, почували себе ніяково за свого приятеля (П. П.)*.

Вправа 85. Підкресліть відокремлені прикладки та означувані, до яких вони відносяться. Визначте обсяг прикладки (поширена чи одиночна), її позицію відносно означуваного, морфологічне вираження означуваного. Якщо відокремлені прикладки утворюють однорідний ряд, то аналізувати треба кожен прикладку окремо.

1. Заснули й обидва брати Крушинські, мовчазні й кремезні хлопці з вотчини пана Бжеського... (З. Т.) 2. Коло повітки на току два Кайдашеві сини, молоді парубки, поправляли поди під стіжки (Н.-Л.). 3. І син, його кривна дитина, цурався батьківського духу! (П. М.) 4. Вони дзвінкі, мої думки сумні (Л. У.). 5. Ще, здається, так недавно він, малий, піднімався по цих східцях... (Ст.) 6. ...Є в мене дочка, сердечна дитина (І. Ф.). 7. Один з герлигою, жезлом пастуха, що засвідчує приналежність до найдавнішого фаху людського... (О. Г.) 8. Одні прості люди, хлібороби, якимось понуро дивилися і на Довбню, і на молодого панича (П. М.). 9. Немає для матері на світі нікого дорожчого, ніж він, її ніжний, тихий, душевний Віталік (О. Г.). 10. З машини виходить не директор, а голова робіткому Лукія Назарівна Рясна, висока повнолиця жінка пригаслої вроди (О. Г.). 11. Хіба тільки зозуленька, невтішна вістовниця, принесе звісточку... (П. М.) 12. На подвір'ї повно малечі, чабанчуків та чабанят безштанних, качат, курчат та кролят, чабанські собаки лащать, всюди пір'я біліє... (О. Г.)

2. **Відокремлюються** поширені прикладки, що стоять у препозиції до означуваного, якщо вони мають додаткове обставинне значення (причини, умови, допустове), наприклад: *Натура глибоко суцільна, Рус тем, хоч молодший, мав вплив на свого товариша (Коц.); Старий непотрібний струмент, б а р о м е т р і на крихітку не хоче посунутись на сухеньке... (Коц.)*

Вправа 86. Поставте, де треба, розділові знаки. Підкресліть відокремлені прикладки та означувані, до яких вони відносяться, визначте обсяг відокремленої прикладки, її позицію відносно означуваного (препозиція чи постпозиція), значення відокремленої прикладки — вона суто означальна чи має додаткове обставинне значення.

1. Голопузі замурзані циганчата ці гарнесенькі бісики випущені з пекла на розвагу в передчутті поживи вириваються впе-

ред... (Тют.) 2. Вона не чекала, що він і з ревізором з зовсім випадковою людиною буде таким одвертим (Хв.). 3. Не зайнятим в цей час був один тільки курінний отаман козак з білими вусами і такими ж бровами над гострими очима (П. П.). 4. Сама мати Одарка зрозуміла Прісчине лихо... (П. М.) 5. Палкий патріот і переконаний співець дружби народів Павло Григорович Тичина з незмінною ніжністю говорить і про Горького, і про Коцюбинського, і про Гурамішвілі (М. Р.). 6. Ентузіастка всього нового молодого Галина швидко опанувала найновішу конструкцію паровоза (Ле). 7. «Спи, — мати співає, — моє немовлятко уроджене в люту годину дитятко!» (Л. У.). 8. У кузні Василь Кир чорний таранкуватий чоловік років сорока бив молотком розпечену залізку... (Тют.)

3. Прикладки, що відносяться до особового займенника, відокремлюються незалежно від обсягу (як поширені, так і одиночні) і від місця по відношенню до означуваного (у препозиції і в постпозиції), наприклад: *Ти, горда цариця, мене повела за собою* (Л. У.); *Переможцем у цій диявольській грі вийшла в о н а, Катерина* (І. В.); *Щира мусульманка, яка знала страх Божий, вихована у давніх звичаях та забобонах, вона не могла вибачить чоловікові гяурських примхів* (Коц.).

Вправа 87. Поставте, де треба, розділові знаки і поясніть їх. Підкресліть відокремлені прикладки та означувані, до яких вони відносяться. Визначте обсяг прикладки, її позицію відносно означуваного, морфологічне вираження означуваного. Кожну одну відокремлену прикладку аналізуйте окремо.

1. Одарка молода й весела молодиця слухаючи ті нерадісні речі, сумувала... (П. М.) 2. От і Василь Хоменко Ганнин чоловік хоче йти туди на заробітки (Н.-Л.). 3. Хлопець сидить ніби аж трохи знічений прилюдним сусідством з нею з юною шкільною красунею (О. Г.). 4. Люто наступає гусак, а воно мале хлоп'я стиснувши кулачки, іде на того гусака (О. Г.). 5. ...Обухом ударили ці слова ударили гірше, ніж те, що і його Сафрона вже взято під варту (Ст.). 6. Вона льотчицька мати все ж ніяк не може звикнути до цих гуркотань вибухів струсів (О. Г.). 7. Який він смачний смачний бекас! (О. В.) 8. Людина змістовного й славного життя він таке глибоке на неї враження справив на випускному вечері... (О. Г.) 9. Гульяті свавільники дармоїди вони

іноді зраджували пана перебігали до другого (П. М.). 10. Ми їх витягали на сонце тих яскравих розмальованих рибок... (Коц.) 11. Не нам обідраним невільникам казати речення гордее: «Мій дім — мій храм!» (Л. У.).

4. **Відокремлюються** будь-які прикладки (препозитивні та постпозитивні; поширені та одиночні), які дистантно розташовані відносно означуваного, наприклад: *Чоловік її, радгоспний комбайнер, в цей час уже був на фронті (О. Г.); Незабаром і брат його, Степан, приїхав... (П. М.)*

Вправа 88. Поставте, де треба, розділові знаки і поясніть їх. Підкресліть відокремлені означення та означувані, до яких вони відносяться.

1. ...І сина того єдину свою дитину добру навчають (П. М.). 2. Ярема гнувся, бо не знав не знав сіромаха що вирости крила... (Т. Ш.) 3. Прийшла дружина Бергмана поважна теж досить гладенька німкенья (Хв.). 4. Мату ж Степана хвороблива жінка з страдними і світлими, як жмурки на річці, очима тихо догоряла в убогій вдовиній хаті (Ст.). 5. В срібнім верболозі таємні співники мої не підкоривши серця прозі, співають пісні солов'ї (М. Р.). 6. Там ангел помсти злий суворий дух темниці проймав мене знов зором огневим (Л. У.). 7. Доцвітали конвалії в травах голубої весни прапори (Сим.). 8. Син мій Микола на тракториста вивчився (Ст.).

5. **Відокремлюються** постпозитивні прикладки (незалежно від обсягу — поширені чи одиночні), що відносяться до власного іменника, наприклад: *У Чугайвці, в найближчому до облави селі, ми були вночі... (Хв.); Зосталась Ганна, безталанниця, сама в хаті... (Н.-Л.)*

Вправа 89. Поставте, де треба, розділові знаки і поясніть їх. Підкресліть відокремлені прикладки та означувані, до яких вони відносяться. Визначте обсяг прикладки, її місце відносно означуваного, морфологічне вираження означуваного.

1. Всі на хуторі знали, що він до нестями закохався в Ганну хрещену дочку Повчанської (З. Т.). 2. Не уник-таки хірургового ножа їхній Пахом упертий їхній подвижник... (О. Г.) 3. Колісників Кут колись графське гніздо тепер його... (П. М.) 4. Тоді Кушнір наймитував у Пилипа Данька до неймовірності богомільного і спритного куркуля (Ст.). 5. Мотря жінка хорошого гос-

подарського роду теж допомагала Іванові в його господарській праці (П. М.). 6. Грицько підстароста дивувався тому багатству (П. М.). 7. Фанні Леонова одиначка сиділа самотня в задумі на м'якій софі в пишному покої (І. Ф.). 8. Особливо Герман той простий невчений онучкар був для нього сіллю в оці (І. Ф.). 9. А перед салою, на стільчику, у лівреї з золотим позументом Степан Пугач молодий вродливий камердинер генеральші (П. М.).

Примітка. Прикладки, що відносяться до власного іменника, можуть писатися через дефіс. Через дефіс пишеться: 1) одиночна постпозитивна прикладка, що відноситься до власного імені (назва особи), якщо утворює з ним одне інтонаційно-сміслову ціле, наприклад: *Володимир-сонце, Мартин-тесляр; Часом і той Баглай-студент з'являється (О. Г.);* 2) одиночна препозитивна прикладка, виражена власним іменником, що означає географічну назву, наприклад: *В Путивлі-граді рано-вранці сумує, плаче Ярославна! (Т. Ш.)* Але при зворотному порядку розташування означуваного і прикладки дефіс не ставиться, наприклад: *На другий день отвідні козаки побачили ліс Лебедин (П. П.).*

Вправа 90. Підкресліть прикладки. Поясніть, чому в одних випадках прикладка пишеться через дефіс, а в інших ні. Поміняйте місцями прикладки та означувані. Чи змінилась пунктуація?

1. Пахом-однокласник згорів на роботі... (О. Г.) 3. По тій порохі йде Грицько-студент додому (І. М.). 3. Ті пісні наші бравні зложили, прислухаючись, як край Євфрату-ріки вавилонській верби шуміли (Л. У.). 4. А правнуки наші прозиватимуть озера на річках на наших, де страшні січі з гітлерівцями відбувалися, — Ковпак-озеро, Молодчий-озеро, і взагалі Герой-озеро... (О. В.) 5. А біля села Сенькова, під горою, де закучерявився Ріжок-ліс, є озеро Сердюкове і озеро Кирмасове... (О. В.) 6. Річка Оскіл — чудесна річка... (О. В.) 7. За Хоролом є село Мар'янівка (О. В.).

Вправа 91. Поставте, де треба, розділові знаки і поясніть їх. Підкресліть прикладки та означувані, до яких вони відносяться.

1. Хто б міг подумати, що Пашка архітектор Пашка будівельник, не закінчивши й третього курсу, стане льотчиком?.. (Бед.) 2. Серце наше — славний Київ град (М. Р.). 3. Хорольщина. Праворуч бачите зеленокучерявий Хорол місто (О. В.). 4. Широкою долиною між двома рядками розложистих гір тихо тече по Васильківщині невеличка річка Растваця (Н.-Л.). 5. Потім

вони побували на Сапун горі... (О. Г.) 6. Не той тепер Миргород, Хорол річка не та (П. Т.). 7. На Полтавщині, недалеко славного міста Гадяча, є село Веприк... (О. В.) 8. На острів Бучки і прибув Богдан Хмельницький (П. П.).

6. Відокремлюються постпозитивні прикладки, які виражені власним іменником, що відноситься до іменника загального, якщо вони пояснюють або уточнюють означуване. В цьому випадку перед прикладкою можна поставити слова **ТОБТО, А САМЕ, А ЗВУТЬ ЙОГО** і т. ін., наприклад: *Моє найглибше, сердечне бажання, щоби наші діти, моя Фанні і ваш Готліб, були пара!* (І. Ф.); *Коли б тільки не навідалась наша приємна сусіда, Лекерка* (Н.-Л.). Якщо ж постпозитивна прикладка, виражена власним іменником, не має пояснювального чи уточнюючого значення, то вона не відокремлюється і комами не виділяється, наприклад: *Як виросла ваша дочка Настя!* (Н.-Л.).

Вправа 92. Підкресліть прикладки та означувані, до яких вони відносяться. Поясніть, чому не всі прикладки відокремлюються.

1. Я до вас привіз мого доброго знайомого, Луку Федоровича Довбню (П. М.). 2. Незабаром у хату вскочив новий гість, Лукаш (Б. Г.). 3. Попереду йде молодша, Варвара... (Коц.) 4. По крамниці крутився хазяїн, Степан Іванович Квасюк (Б. Г.). 5. Репортерова дружина, Леся, як тільки прокинулась, одразу ж метнулась по сусідах (Хв.). 6. І вже мчить звідти сестра Таня... (О. Г.) 7. Найстарша Поляникова дочка, Василина, обмітала коло порога сміття (Н.-Л.). 8. Ця офіціантка Клава, старша дочка Горпищенкова, тільки й скрашує цей похмурий заклад своїми плавкими руками та терплячою, до всього привітною посмішкою (О. Г.). 9. ...Його жінка, Одарка, вийшла з хати... (Н.-Л.) 10. Павло Антонович Радюк з своєю молодюю жінкою Галею налагодились їхати до Києва (Н.-Л.).

Вправа 93. Поставте, де треба, розділові знаки, і поясніть їх. Чому одні прикладки відокремлюються, а інші ні?

1. Він перекрив із дідом Інокентієм хлів... (Тют.) 2. Вона вигляділа всіх дітей отця Хведора, і наречену Ганю, і була своєю людиною в господі (Н.-Л.). 3. В залу впливли три панни, як три пави, три дочки станового пристава Пшепшинського (Н.-Л.). 4. Тим часом і інші обивателі... почали звільна стягатися теж до

нової будови, а попереду всіх сам власник нової будови Леон Гаммершлаг високий і статний з кругло підстриженою бородою прямим носом і червоними, мов малина, устами (І. Ф.). 5. Інститутський сторож Василь косив траву ручною садовою косаркою (Ю. М.). 6. Увивається коло Марини чорнобривий ткач Микола (Н.-Л.). 7. У хаті у Пилипа Сиваша за столом сиділа бесіда*: брат Охрім з жінкою сват Манойло з свахою Килиною кум Терешко Тонконоженко сусіда Струк із своєю сердитою Стручихою дядько старий Корній Грабенко та своя сім'я (Б. Г.). 8. Ходила за меншою баришнею невеличка дівчина сирота Уляна (П. М.). 9. Швець Омелько довго вдивлявся у вершників (З. Т.). 10. Та викохав чабан Горпищенко ці топольки поливав напував колодязною водою (О. Г.). 11. В залу вступив хазяїн Лемешківський чоловік високий поставний... (Н.-Л.) 12. Леміщин родич Охрім високий і плечистий міщанин сміливо підступив до нього і тричі поцілувався з ним (Н.-Л.).

7. **Завжди відокремлюються** постпозитивні прикладки, навіть одиночні, якщо в означуваного у препозиції вже є означення, наприклад: *Суворий Да н т, вигнанець флорентійський, встає із темряви часів середньовічних* (Л. У.).

Вправа 94. Поставте, де треба, розділові знаки і поясніть їх.

1. Дорош знав, що це було гніздечко польового щеврика світло-бурої пташечки з коротеньким хвостиком і коротесеньким дзьобиком... (Тют.) 2. Коштом місцевого дворянства потомків слобідської старшини засновано в Харкові університет (М. Г.). 3. Дивлячись на людей, усміхався і мій батько великий добрий чоловік (Дов.). 4. Кривим ножем своїм товаришем вірним він одколупував скойки од скель висисав перламутрову слизь і зажмурював од вдоволення очі (Коц.). 5. Там був чотирикутний став улюблене місце для нічних прогулянок Адельгейди (Зг.). 6. Ось його батько високий кругловидий різник котрому з почотом скидають шапки і низько вклоняються всі городянські міщани. Ось і мати низька натоптувана перекупка говірка балакуча... (П. М.) 7. Йому дали село одняте в одного польського діда повстанця (Н.-Л.).

8. Через де фі с пишеться одиночна постпозитивна прикладка, що відноситься до означуваного, вираженого

* *Bésida* — тут: компанія.

загальним іменником, і утворює з ним одне смислове ціле: *колега-інженер, дівчинка-підліток, студент-відмінник*. Така прикладка означає професію, рід занять, національність, вік, місце народження особи, що названа в означуваному, наприклад: *На другому відділку радгоспу обранився біля трактора хлопець-причіплювач (О. Г.)*. Така прикладка може давати якісну оцінку особі чи предмету, наприклад: *І вона тут з своєю дочкою-красунею... (П. М.)*; прикладка є засобом емоційної оцінки, наприклад: *І знову думки-муки пиляють її до вечора... (П. М.)*

Вправа 95. Підкресліть прикладки та означувані, до яких вони відносяться. Визначте значення прикладки.

1. Залишався у неї тільки хлопчик-підліток (З. Т.). 2. Генеральша привітна хазяйка-хлібсолка (П. М.). 3. В одній такій печері зібралось дев'ять братів-молодців (М. В.). 4. Леся була звичайна собі жінка-мрійниця (Хв.). 5. На самому краю лісу на горбку ріс дуб-велет... (Ю. М.) 6. Посадила стара мати чотирьох синів-соколів батька поминати... (Баг.) 7. Так, я вільний, маю бистрі вільні думи-чарівниці... (Л. У.) 8. І залунали скарги жалібні моїх покинутих пісень-сиріт (Л. У.). 9. Серед очеретів тих густо-буйних озера-свічада... (О. В.) 10. Ось зібралися друзі-однокурсники (Бед.).

9. Через дефіс пишеться одиночна препозитивна прикладка, що відноситься до означуваного, вираженого загальним іменником, і утворює з ним одне смислове ціле. Найчастіше така прикладка дає якісну або емоційну характеристику означуваному, наприклад: *Це той песиміст-термометр тримав нас всіх у тривозі...* (Коц.) Але прикладка в цьому випадку може мати й інше значення, не лише емоційної характеристики, наприклад: *Між гласними-сесянами можна було помітити двох кріпацьких старшин (П. М.)*.

Вправа 96. Підкресліть прикладки та означувані, до яких вони відносяться. Визначте значення прикладки.

1. Сплять ще велетні-гори під чорним буком... (Коц.) 2. Він сам з своєю невтомною помічницею-жінкою веде до ладу своє хліборобське діло (П. М.). 3. В тій хатині голубонька, голубонька-дівчинонька (С. Р.) 4. Чи то стогне бранець-лицар, знемага-

ючи на рани? (Л. У.) 5. Удова-купчиха прийняла її наостанку за хліб та одержу (П. М.). 6. Вбогий куліш, яким шанувала іноді гостей свого сина сторожиха-мати, здавався їм смачнішим, ніж домашні ласощі (С. В.). 7. Звався божим чоловіком сліпий старець-кобзар (Кул.).

10. Якщо препозитивну прикладку, що надає якісну або емоційну характеристику означуваному, за значенням можна прирівняти до означення-прикметника, то вона пишеться з означуваним окремо: *красуня жінка* (красива жінка), *хижак орел* (хижий орел), наприклад: *Це були сусіди паничі* (Н.-Л.).

Вправа 97. Підкресліть прикладки та означувані, до яких вони відносяться. Поставте, де треба, дефіс між прикладкою та означуваним, поясніть його постановку чи відсутність.

1. Все захоплять ненажери пани... (З. Т.) 2. Білів його красень корабель у водах найвіддаленіших архіпелагів (О. Г.). 3. Молодик місяць блискотів на чистому небі... (О. Г.). 4. Пташка сидітиме доти, доки шестеро голопуцьків малят не прокляють кволими дзьобиками тонюсіньку шкаралупу яечка (Тют.). 5. Серпанком чорним жалібниці мрії мені покрили очі... (Л. У.) 6. Старі бабусі святенниці вже й плачуть (З. Т.). 7. Аби ви не знали, що на кожній галері є наші брати невольники? (П. П.) 8. Побрела вона чагарниками вертепами, де й заячого сліду не було видно (І. В.). 9. То хлопець до кралі дівчини прийшов (Вр.).

11. Дефіс між означуваним та прикладкою не ставиться також у таких випадках:

1) якщо при збігу двох загальних іменників перший означає родове поняття, а другий видове: *дерево осика*, *птаха крук*, *ягода малина*;

2) якщо до означуваного іменника відносяться дві одиначні прикладки, з'єднані сполучником І (ТА), які дають якісну характеристику предметів: *депутати соціалісти та ліберали*; або якщо при двох означуваних іменниках, з'єднаних сполучником І (ТА), є спільна одиначна прикладка: *студенти та аспіранти історики*;

3) якщо в сполученні двох іменників перший означає загальноприйнятую форму ввічливого звертання: *пан, товариш, громадянин, сеньор, містер, наш брат* (в значенні «я та подібні до мене»), *ваш брат* (в значенні «ви та подібні

до вас»), наприклад: *Пані Марко майже не помічає мене... (Коб.); Хіба нашого брата бідака, котрий з самого малку службову лямку тяг, мало є? (П. М.)*

12. Відокремлені прикладки можуть приєднуватися за допомогою сполучника ЯК та слів НА ІМ'Я, НА ПРИЗВИЩЕ, НА ІМЕННЯ та ін., наприклад: *То була Лекерія Петрівна, на прізвище Висока (Н.-Л.); Верига, як рядовий козак, не був закликаний на козацьку раду (П. П.).*

Примітка 1. Прикладка зі сполучником ЯК відокремлюється, якщо має додатковий смисловий відтінок причиновості. Така прикладка за змістом близька до зворота зі словом «будучи», наприклад: *Богдан, як індивідуаліст, сидів окремо... (П. К.)* — «будучи індивідуалістом».

Примітка 2. Якщо прикладка зі сполучником ЯК має значення «як хто-що», «як за кого-що», то вона не відокремлюється, наприклад: *Предки Бергмана прибули із Швейцарії як фахівці по виноградарству (Хв.).*

Вправа 98. Підкресліть прикладки. Поясніть, чому одні з них відокремлюються, а інші ні.

1. На пана коронного стражника чекає за дверима в нагайній справі гонець (П. П.). 2. Хто з нас товариша Бондаря не знає? (Ст.) 3. Правда, добродію Семене Петровичу? (Вин.) 4. Хто ж вас навчить, як не стара людина, не свій брат козак? (З. Т.) 5. У журбі отакій і подружився Давид з одним австріяком, на імення Стах (А. Г.). 6. Верховодив усім бондар, на прізвище Сухий (П. П.). 7. Біля Хоми сидів Андрій Блатулін, по-вуличному Латочка (Тют.). 8. Як творець, Шевченко може бути для нас взірцем у всьому (О. Г.). 9. Галина, як піаністка, стала акомпанувати Вадикові (Ле). 10. Усі знали Оришку як відьму (П. М.). 11. Якось сидимо ми з бабусею вдвох у садку: бабуся як спеціаліст по промисловості пір'я дере (О. В.).

Вправа 99. Поставте, де треба, розділові знаки і поясніть їх.

1. Одного разу пан Хочинський приїхав до Серединського (Н.-Л.). 2. Пане Кривенку, може б вам спати лягти? (Вин.) 3. Пана убили, а пані отаман розбишацький Чорний на прізвище собі взяв (Б. Г.). 4. За шофера ми поставили тракториста Серьогу на прізвище Півень (Ян.). 5. І боець Журба як заспівувач мав бути в перших лавах (Куч.). 6. Бовдюг як найстарший вийняв запасну ложку... (Тют.) 7. Ми знаємо пана Рубця як колишнього секретаря у думі, а на це місце треба чоловіка тямущого у хазяйстві (П. М.). 8. Попаді й небагаті пані частували її в

покоях, садовили поруч з собою на стільці як потрібну людину (Н.-Л.). 9. Це я тобі як другові кажу (Тют.). 10. Як визволителів своїх нас зустрічали на кордоні (О. П.). 11. Він починав цінувати Ольгу як жінку як свого майбутнього товариша на цілий вік (Н.-Л.). 12. Мелашка була потрібна в господі як робітниця (Н.-Л.).

13. Відокремлені прикладки (одиначні та поширені) можуть виділятися (відділятися) тире.

Тире ставиться в таких випадках:

1) перед прикладкою (одиначною чи поширеною), що стоїть у кінці речення. При цьому можливі два випадки:

а) якщо прикладка стоїть у кінці речення і пояснює, уточнює означуване. Перед такою прикладкою можна поставити слова **ТОБТО**, **А САМЕ**, наприклад: *Уземлянці коло вікна сиділо трійко дітей — старша дівчинка й двоє малих хлопчиків* (С. В.);

б) якщо треба підкреслити інтонаційно-смыслову виділеність, самостійність прикладки, наприклад: *Над головою химерно корчилися гілки — клубки живих гадюк...* (Коц.)

Вправа 100. Підкресліть прикладки. Поясніть, чому вони відділяються тире.

1. З-під верб одірвались і попливли проти місяця понад зрешеною травою марища — тіні (С. В.). 2. Навколо них здіймалися пишні сади і виноградники, плантації кафана й дюбеку — найкращих кримських тютюнів (З. Т.). 3. Пустила їх на пожиток далека Орисина родичка — тітка Параска (Тют.). 4. Просто від отари підійшов з гирлигою ще один чабан — Микола Карнаух, високий худий чоловік... (О. Г.) 5. Знайшовся подарунок і для Настині матері — царгородська парча на керсетку і бірюзові пацюрки* з Афону (З. Т.). 6. Це пан отаман, Максим Кривоніс, а це Остап — його товариш (П. П.). 7. В його думі була мета, ясна й проста, — народ й Україна... (Н.-Л.) 8. Та це ж куріпки — добра птиця його дитинства, що й узимку не покидає нас... (Ст.)

Вправа 101. Поставте, де треба, розділові знаки і поясніть їх.

1. Біля Перекопа були ворота єдиний вихід із Криму (З. Т.). 2. Христя прохала батька привезти з міста гостинця хоч перстень хоч сережки хоч стьожку яку-небудь... (П. М.) 3. Тільки дав

* Пацюрки — намисто.

мені Бог красу карії очі... (Т. Ш.) 4. Робота створила людину і мусить рятувати її й далі від свого ж витвору холодної роботи розуму (Ю. М.). 5. На високому гінкому стебельці росла лугова цариця ромашка (Тют.). 6. Вперше на віку вона плакала молодю душею за втратою надії на вище щастя на землі на любов (Н.-Л.). 7. Тут же, недалеко від бурти, мов кріпость перед мостом, висока кам'яна стіна обвивала кругом великий розкішний садок і здоровенну пустку будинок Ратієвщину (П. М.). 8. На льоду стояли уславлені не в одному поході і проти турків і проти татар значні козаки Данило Нечай Максим Кривоніс Іван Богун Ганута Головацький писар військовий Зіновій Богдан Хмельницький і ще не один десяток таких... (П. П.) 9. Їм залишилось тільки збороти найбільшу твердиню віри православної Києво-Печерську Лавру (П. П.). 10. ...В хату увійшов його давній знайомий херсонський чумака (Н.-Л.). 11. Так не вряди-годи жалілася генеральша своїм сусідам на горничну Уляну, що з малої дівчинки на панськiм хлібі викохалась у справжню дівку білолицю чорняву з повними веселими очима співуху невсипущу (П. М.).

2) За допомогою тире виділяється прикладка, що стоїть на початку або в середині речення, яка має додаткове пояснювальне або уточнювальне значення, наприклад: *Мандрівник вічний — невблаганний час іде вперед, його не зупинити (Сим.); От подруга — Софія Кушнір — чим не красуня? (Ст.)*.

3) За допомогою тире виділяються значно поширені прикладки, у складі яких вже є коми, наприклад: *Нові модні меблі — потрібна шафа з ясного дерева, низькі, під сучасний стиль, ліжка, прямокутні, без усяких прикрас нічні тумбочки — відгонять ще магазинним повітрям (І. В.)*.

14. При виділенні відокремленої прикладки за допомогою тире друге тире (після прикладки) може опускатися. Друге тире опускається в таких випадках:

1) якщо за умовами контекста після прикладки стоїть кома, наприклад: *Там, по тому боці, були хащі кущів і дерев — густі й непролазні зарослі, і від них пахло возкістю і рясним листям (Ю. С.)* — після прикладки стоїть кома, яка розділяє частини складносурядного речення;

2) якщо прикладка має більш конкретне значення, ніж означуване, яке до того ж може бути образним, напри-

клад: *Він вважав його рушієм прогресу — людиною талановитою і оригінальною і цінував дружбу з ним;*

3) якщо прикладка відноситься до одного з однорідних членів речення, наприклад: *У концерті брали участь співак, балерина — учениця Уланової та інструментальне тріо.*

Вправа 102. Поставте, де треба, розділові знаки і поясніть їх. Поясніть постановку тире для виділення відокремленої прикладки.

1. Двоє дітей хлопець шести років і дівчинка семи попрокидалися і слухали... (Б. Г.) 2. Його приятелі писар урядник дяк та інші були до нього прихильні, поки в нього бряжчало в кишені (Б. Г.). 3. Маленька дівчинка дочка старшої пташниці зачудовано дивиться на Мамайчука (О. Г.). 4. Одежа хлопчика лихі вибіячані штанці засукані аж до колін латана сорочка й на голові з передраним козирком картуз під тим світом втрачала свою злидненність (П. М.). 5. Діти хлопчик і дівчинка здивовані незвичайною обставиною шептались поміж себе (Коц.). 6. Збудований колись на кордонах Римської імперії Троянів вал, що сліди його ще й досі тягнуться по степах Придністров'я, навряд чи міг рівнятися могутністю з цим валом насипом свіжовивернутого з траси каналу ґрунту (О. Г.). 7. «Давно вже щось ми не тралили», — скаже він вченому своєму другові начальникові експедиції (О. Г.). 8. Невже мати наважиться позбавити його найдорожчого в світі друзів? (З. Т.) 9. Негода дощі та вітри буйні пошпучували самий палац ознаку давньої розкоші та кріпацького лиха... (П. М.) 10. То вже не подруги дівчата, що люблять удвох щиро одного козака молодого! (Н.-Л.) 11. В очереті справді натрапляють вони на таке багатство, якому й ціни не складеш у степу криницю чистої джерельної води! (О. Г.) 12. Одна тільки Фанні дочка Гаммершляга визначувалась з-поміж дам іменно тим, чого їм не ставало, молодістю і красою... (І. Ф.)

Вправа 103. Поставте, де треба, розділові знаки, поясніть їх.

1. В карих очах світилася любов до мазуна сина (Н.-Л.). 2. І мене більше цікавить велика бібліотека мого тата й діда вольтеріянца (Н.-Л.). 3. З панею наїхала польська двірня покоївки польки (Н.-Л.). 4. Був він син паволоцького попа на прізвище Чепурний... (Кул.) 5. А наш брат сірома у своїй драній свитині шодень шоніч з плачем зове на поміч Бога (Кул.). 6. Знаю, що

він мені непотрібний той недогризок куций і знаю, що від того, чи знайду олівець, залежить мій спокій (Коц.). 7. То була тиха ніч чарівниця... (Л. У.) 8. Як була я з моїм небіжчиком капітаном на Дунаї, то от коли я співала! (Н.-Л.) 9. До Радюків на терасу ввійшло кілька сусід дідичів щирих приятелів (Н.-Л.). 10. Ходив він на учбовому паруснику «Товариш» на транспортах сухогрузах на танкерах (О. Г.). 11. Мамо, чого він цей крамар хоче від нас? (Ст.) 12. ...Він такий невсипущий хазяїн працював до кривавого поту відпочинку ніколи не знав і не знає... (Б. Г.) 13. Табунець горобців дзьобанців з фуркотом вилетів із клуні... (Ст.) 14. Козаки зовуть Дніпро своїм батьком Славутою і найбільш дужими почуваються на воді (П. П.).

Вправа 104. Напишіть під диктовку.

1. Григорій Квітка, потомок місцевого старшинського роду, чоловік дуже поважний в харківському громадянстві, складає театральні п'єси і перші повісті з народного життя (М. Г.). 2. Хата діда Онишка, могутнього поліщука з широкою бородою, густими сивими бровами, у червоних прожилках носом, схожого на поліщуків із лубків і літописів давніх часів, стояла на самому березі Десни (Ю. М.). 3. Там, де мусив би стояти красень, полігонний лейтенант який-небудь, нахнюплено стоїть він, майже пацан з віхтиком солом'яної чуприни на голові... (О. Г.) 4. Згодом виступає на літературному полі молодий вихованець Харківського університету, славний потім історик Микола Костомаров, також слобожанин... (М. Г.) 5. Я полюбив оцю бідолаху, Анну, сироту, поштурковану та кривджену нелюдями-братами (І. Ф.). 6. Ліна стоїть у дверях майстерні та невідривно дивиться, як працює товариш Курінний, токар по металу, колишній морський офіцер (О. Г.). 7. «Ніщо мені так не пахне, як наш степ», — каже молодий Горпищенко, льотчик реактивної авіації, приїжджаючи до батька-чабана у відпустку (О. Г.). 8. Твоя слуга Корде, одважняя нормандка, в тиранах бачила тиранів цілий вік... (Л. У.) 9. Біля молота стояв суворий нелюдимий дідок, з яким не тільки машиністка Таня, молода дівчина у червоній хустці, ніколи не наважувалася говорити, — не наважувався з ним говорити й навіть грандіозний молотобоець Матвій (Хв.). 10. ...З усіх робітників радгоспу офіціантка робить виняток лише для Мамайчука-старшого як інваліда війни, ветерана (Ю. Г.). 11. Привіт тобі, мій друже вірний, повірнику моїх найкращих дум! (І. Ф.) 12. То була Варка, дочка одного вербівського багатиря, молода й моторна дівчина (Н.-Л.).

Вправа 105. Напишіть під диктовку.

1. Він частенько садовив на коліна старшенького, Максима (П. М.). 2. От Василь, парень-друга, побачивши це, підійшов до нього... (К.-О.) 3. А далі ще сидять Денисів тесть, Домашин батько, біля його сват Остап Колодій, кум Терешко Тонконоженко та Яхрем Рябенко (Б. Г.). 4. На призьбі сиділа його мати, Маруся Джериха, вже немолода молодиця, бліда, з темними очима, з сухорлявим лицем (Н.-Л.). 5. Під Сеньковом Оскілірчкя ділиться на три рукави-річища; а поміж тими рукавами-річищами — острови... (О. В.) 6. Річка Оскіл — чудесна річка, з прозорою, лагідною водою, з очеретами та пахучою осокою по берегах, з затоками й рукавами, з широкими на лівому березі луками, що дивляться на світ Божий незчисленими очима-озерами, порослими зеленими-зеленими шовковими віями (О. В.). 7. Корній, чабан першої руки, зсутулений, зморщений, як стручок, хоча літами й не старий, вважає, певне, що зараз саме час наскаржитись льотчикові на свого сусіда-полігон (в Корнія це вже стало звичкою — на все на світі скаржитись) (О. Г.). 8. Прославлений потім мовознавець Срезневський, тоді ще молодий учений, випускає збірки українських історичних пісень — рід поетичної української історії... (М. Г.) 9. Склавши руки на грудях, перед дверима стоїть сусіда, мій давній товариш — Мотря (С. В.). 10. Потім вони побували на Сапун-горі й, затамувавши подих, оглядали діараму, з якої, мов живі, поставали герої штурму — солдати та матроси, охоплені полум'ям битви (О. Г.). 11. Щороку на цім п'ятачку можна побачити героя-севастопольця, колишнього бійця морської піхоти Мартина Мамайчука (О. Г.). 12. А потім настає нарешті той день, коли десятикласникам лунає їхній останній дзвоник, коли малюк першокласник у радісному захваті довго калататиме тим великим дзвоником у коридорі, а вони, завтрашні випускники, занишкнуть, приємно і схвильовано слухаючи це знайоме дзеленчання... (О. Г.)

Вправа 106. Напишіть під диктовку.

Сухобрусові дочки, Марта й Степанида, були малими дуже гарні дівчатка: кароокі, чорняві, кругловиді, з ямочками на щоках. Вони кожного дня ходили до борисоглебського дяка з граматками й часословцями під пахвою. Марта була тільки годом старша од своєї сестри. Але, маючи один зріст, запнуті однаковими хусточками, зав'язаними під підборіддям по-міщанськи, в однакових котиках, критих ясно-зеленою матерією, вони були

ніби однолітки-близнята. Після дякової науки Сухобрус посилав їх до одного пансіону годів зо два, де вони навчилися говорити по-великоруськи, вивчилися шити, й вишивати, і грати на гітарі, як тоді була мода. На тому й скінчилась наука й просвіта Сухобрусівен. Сухобрус умів читати тільки церковні книжки і часто загадував дочкам читати йому голосно «Життя святих», а найбільше печерських. Їх боротьба зі злими духами здавалась йому надзвичайно цікавою! Не раз можна було бачити Сухобруса в садку на лавці з великою книгою «Житій» на колінах. Надівши сині окуляри, в одній сорочці й без шапки, він сидів у свята під гіллястою грушею, дуже рідко перекидаючи товсті й здорові листки «Печерського Патерика».

163 слова

І. Нечуй-Левицький

Б. ВІДОКРЕМЛЕНІ ДОДАТКИ ТА ОБСТАВИНИ

§ 14. Відокремлені додатки

Додатки зі словами КРІМ (ОКРІМ), ОПРІЧ, ПОЗА, ЗА ВИНЯТКОМ, ОСОБЛИВО, ВКЛЮЧАЮЧИ, ЗАМІСТЬ, НАПРИКЛАД, НАВІТЬ, ЗОКРЕМА, НА ВІДМІНУ ВІД й под. мають значення обмеження, включення, заміщення. Ці звороти відокремлюються, якщо виділяються змістовно та інтонаційно, наприклад: *А тепер, замість крила парусника, Таня й Віталій бачать вдалині темну, непорушну гору якусь (О. Г.); Густі, непрохідні ліси закривали весь простір, окрім високих полонин (І. Ф.).* Якщо зворот не виділяється змістовно та інтонаційно, він може не відокремлюватися, наприклад: *Третю добу замість води ми їли сніг (О. Г.).*

Вправа 107. Поставте, де треба, розділові знаки, поясніть їх. Підкресліть звороти зі значенням обмеження, включення, заміщення.

1. Вона перестала приймати в себе чужих людей крім кількох старших жінок (*І. Ф.*). 2. Крім вогневої Брянського тут розмістився командний пункт батальйону... (*О. Г.*) 3. Старий зараз ніякої роботи не визнає окрім пасіки (*Ст.*). 4. Він також окрім

мене не бачив нікого (Коц.) 5. Опріч цього руху помічався ще й другий рух (Коц.). 6. Там опріч заграбованих вікон нічого не було східного (Коц.). 7. Замість вивіски над дверима гойдався лицарський чобіт з острогою (З. Т.). 8. А на межі замість вогняного валу залишилися купки попелу (В. Б.). 9. Замість молитви уста шептали прокльони, перечитуючи свої гріхи (П. М.). 10. У Марка не було друзів за винятком Аркадія (Кон.). 11. Всі за винятком Бойчука здивовано дивилися на шкіпера (М. Т.). 12. Се оголошення зробило відразу чималий розрух серед віденських капіталістів особливо серед галицьких підприємців (І. Ф.). 13. З ними йшли сторонні зовсім сторонні люди особливо Коровайний (Ле). 14. Цілими днями товчуться в нього на подвір'ї його шкільні товариші, яким він допомагає особливо з фізики та математики (О. Г.). 15. Але замість співчуття Бжеський зареготався (З. Т.). 16. Такі ж зорі миготіли в численних лампадках, в яких замість оливи горіли свічки (П. П.).

Вправа 108. Складіть речення, де були б додатки зі словами **крім, за винятком, наприклад, зокрема**. Поясніть, чому вони відокремлюються чи не відокремлюються.

Вправа 109. Напишіть під диктовку.

1. Співають усі, за винятком Ліни Яцуби, дочки майора-відставника, яка в їхній школі не так давно (О. Г.). 2. За винятком близьких товаришів по школі та приятеля його і матері, інженера-конструктора Яреми Галайди, ніхто більше не знав про Аркадійову працю (Кон.). 3. Ніхто, крім дружини, не бачив, де він подівся, навіть діти (З. Т.). 4. При такій роботі європейські підприємці, особливо систематичні і до точності привиклі німці, не могли в Бориславі устоятися (І. Ф.). 5. Він старався всюди, де тільки міг, щипати його, а в товаристві ніколи не переминув, поза звичайною чемністю, показати Германові свою духовну вищість (І. Ф.). 6. Окрім Юрка, збиралося завжди до Олекси ще троє-четверо хлопців (Коз.). 7. Так же й ворога, окрім свого хатнього, немає... (П. М.) 8. Лаврін махнув батою на воли і, замість того, щоб їхати додому через греблю, повернув на пригорок за дівчиною (Н.-Л.). 9. В нашій лоцманській слободі, замість тополь, край шляху вирости металеві шогли, вищі за всяку тополю (О. Г.). 10. Здавалось, вони так цілим колгоспом і прийшли сюди і, замість орати або сіяти, взялися за кутомір-квадрант, за нову, незнайому науку (О. Г.). 11. Замість ярків, урвищ,

балок, — зачучерявлені задумливими вербами ставки й водо-
йми... (О. В.) 12. Замість високої трави по пояс, сірий полин,
бур'ян й шпички та де-не-де сухий ковил вкривав потріскану
землю (З. Т.). 13. Нічого нема, опріч лавочок та вузької поло-
чки, де стояла миска з ложками (М. В.). 14. І ніхто того не чує,
не знає й не бачить, опріч Марка маленького (Т. Ш.). 15. Розга-
дай мені загадку, що вже давно мене мучить, але, опріч тебе,
ніхто не в силі розгадати її (О. В.).

Вправа 110. Напишіть під диктовку.

Тут же за мостом направо починався обширний сад, обмуро-
ваний високим муром. Далі мур кінчився, замість нього йшли
штахети з дубових лат у мурованих стовпах, з блискучими чор-
ними наголовниками з поливаної глини. За тими штахетами був
уже не сад, але цвітний огородець, досить запущений, що окру-
жав старосвітський, безповерхий, а зате широко розложений дім
під гонтами. Від вулиці вела до нього широка в'їздова брама і
побіч невеличка фірточка для пішоходів. То була Германова оселя.
Тут він жив, хоч мав ще кілька домів по інших частях міста і три
камениці в ринку. Сей дім разом з великим садом, огородом,
подвір'ям, стайнями й усякими знадобами закупив він від вдови
по однім польським панові з великого роду. Той пан давніше мав
великі маетки, кілька околичних сіл. Але найбільша частина того
маєтку пішла на підпирання нещасливої революції в 1831 році;
що лишилось опісля, було потрачено в довголітніх процесах про
якесь наслідство, так що по скасуванню панщини давній дідич
очутився немов на льоду і не міг назвати своїм нічого, крім цьо-
го одного дому з садом та парою коней. Тут він і дожив свого
віку в затиші, а по його смерті жінка продала й цей послідній
шматок давньої величі і забралася з тих сторін. Замість старого
польського дідича, настав новий пан у тих мурах — Герман. Він
тоді щойно почав поростати в пір'я; закуп того дому був крок до
його пізнішого багатства; може, для того він і звикся так із тим
старим житлом.

237 слів

За І. Франком

§ 15. Відокремлені обставини

Відокремлені обставини можуть бути виражені дієпри-
слівниковим зворотом або іменником з прийменником.

I. Відокремлений дієприслівниковий зворот

1. Дієприслівниковий зворот завжди відокремлюється, незалежно від обсягу, місця в реченні (на початку речення, в середині, наприкінці речення), незалежно від розміщення щодо дієслова-присудка, наприклад: *Вийшовши на високу гору, вони стали проти самого пам'ятника... (Н.-Л.); Полями, скрадаючись, то там, то тут загойдалися присмерки (Ст.); Нічим ми так не согрішили на світі, як язиком, осуждаючи один одного (К.-О.).*

Вправа 111. Підкресліть дієприслівникові звороти. Визначте:

а) поширений чи непоширений зворот; б) його місце в реченні (на початку, в середині, наприкінці); в) його місце щодо присудка (перед присудком, після присудка).

1. Він все частіше став хмуритися, бачачи сина за книжкою... (Тют.) 2. Через став перегукувались, жартуючи, дівчата та переспівувались (Н.-Л.). 3. Поївши, бранці лежали покотом біля вогнищ, радіючи короткому перепочинкові (З. Т.). 4. Батько, зачувши сварку, люто накричав на них (Тют.). 5. Покінчивши з загорожами, молодий господар взявся за іншу роботу... (Тют.) 6. Підточена голодом, зганьблена чужинським криком, пісня зачалась на дні серця гірким спомином, злившись воедино з карим Марійчиним усміхом (Ю. М.). 7. Тимко, забившись під копу, заливається від сміху, дивлячись, як Марко осатаніло вистрибує на одній нозі... (Тют.)

Вправа 112. Поставте, де треба, розділові знаки, поясніть їх. Підкресліть дієприслівникові звороти.

1. Якийсь хлопчик у білій сорочці припавши до гриви коня летів наздогін підводи (Тют.). 2. Недалеко з шумом щипаючи траву паслися коні (Тют.). 3. Була малою дурною необачною покинувши свою землю (Зг.). 4. Внизу лежав Поділ з церквами й золототерхими монастирями вганяючись далеко плисконатим клином в Дніпро (Н.-Л.). 5. Вискочивши на берег я кинувся без дороги в степ (Хв.). 6. Мотають головами круторогі воли повільно переступаючи міцними ногами (З. Т.). 7. Стара няня і сестра Кирилова кланяючись просили, щоб він хоч заглянув у хату (Кул.) 8. ...Тільки маленькі пастухи поспиравшись на кийки махають картузиками веселій підводи (Тют.). 9. Карпо з Мотрею забувши про колотнечу з матір'ю і собі ввійшли в хату і сумно дивились підперши руками голову (Н.-Л.). 10. Стоять при доро-

зі жінці приклавши до очей долоні витирають рукавами піт пильно вдивляючись в проїжджаючих... (Тют.)

2. Дієприслівниковий зворот відділяється комою від сполучника (сурядного чи підрядного), який з'єднує однорідні члени речення, частини складного речення або стоїть на початку речення, наприклад: *Лаврін сидів на возі, спустивши ноги, і махав батогом на воли (Н.-Л.); Данило любив, як, вигинаючись, б'ючи на сполох, аж до самого неба половіли ниви... (Ст.)*

Примітка. Якщо сполучник А не з'єднує ні однорідні члени речення, ні частини складносурядного речення, а входить до складу дієприслівникового звороту, він не відокремлюється від нього комою, наприклад: *Ви відпочиваєте, а відпочиваючи, думаєте (О. В.)*

Вправа 113. Підкресліть дієприслівникові звороти. Підкресліть сполучники, після яких або перед якими стоїть дієприслівниковий зворот. Визначте, чи стоїть сполучник на початку речення, чи з'єднує однорідні члени речення або частини складного речення. Поясніть розділові знаки.

1. ...Ці братчики, сміючись, чоловіка куплять, сміючись, і продадуть (Кул.). 2. Дорога в село йде з такої крутої гори, що, їдучи, треба вставати з воза, щоб не перекинутися (Н.-Л.). 3. Вова спинився і, взявшись у боки, прищуреними очима подивився їм услід (С. В.). 4. Вона падала, чіпляючись за куші, і знову падала, благаючи і ліс, і Бога, щоб знайшовся її син (Ст.). 5. І, наплакавшись ревними сльозами, козачка піднесла голівку... (М. В.) 6. Він витяг важку кирку з землі і, не встигши розігнути спину, обтерти чоло, ділив зо мною своє вдоволення й радість (Коц.). 7. Музика вдарила марш, і, вступаючи на майдан, усі розташувалися за призначенням... (З. Т.) 8. Вишнівчани працювали нехотя, по неділях і по релігійних святах на роботу не виходили, а, позодягавши розшиті квітчастими манішками сорочки, бродили хутором... (Тют.) 9. По обіді Кайдашиха загадала невістці насіяти борошна, а потім вчинити діжу, а сама знов полізла на піч спати, а виспавшись, встала й пішла до сусіди в гості (Н.-Л.). 10. Старий сивий циган сидить рядом із молодим і, не виймаючи з рота кутої міддю люльки, спідлоба зорить вперед... (Тют.)

Вправа 114. Поставте, де треба, розділові знаки, поясніть їх. Підкресліть дієприслівникові звороти та сполучники, після яких або перед якими вони стоять. Визначте, що саме з'єднують сполучники: однорідні члени речення чи частини складного речення

ня. Зверніть увагу на випадки, коли сполучник стоїть на початку речення.

1. Але одного разу на повному розгоні він зупинив косу і кинувши її на землю присів навпочіпки і обережно лагідно розгорнув пальцями густий кущик трави... (Тют.) 2. Все це блискавично промайнуло в голові гетьмана і притамувавши незадоволення Сагайдачний бучно зареготав (З. Т.). 3. Тоді вона встала і затаївши подих підійшла тихо до ліжка (Коц.). 4. Настя зовсім зняквіла і ховаючи очі смикала косу... (З. Т.) 5. І повагавшись хвилину Сагайдачний залишився (З. Т.). 6. Христя пройшлася ген вподовж улиці і повернувши на другу пішла тихо додому (П. М.). 7. Сусід до сусіда ходив рідко, хіба що зимою в довгі смертельно нудні вечори на перекур та побрехенцію а виходячи з чужого двору так і норовив що-небудь украсти... (Тют.) 8. Діти обляжуть криницю з усіх боків набирають воду в пригорщі й смаковито п'ють а понапивавшись пустують... (О. Г.) 9. Прогулявши перед тим цілий день Лушня надвечір знемігся та завалившись на соломі в stodолі захріп мертвецьким сном (П. М.). 10. Коли б це ми, ви та я, то б ми пожалували звичайненько та загородивши собі якусь придобоньку у куточку за нею сиділи тихо... (М. В.). 11. Решта вершників уже злізла з коней і голосно розмовляючи з містка оглядала став укритий пушинками з осики (П. П.). 12. Мелашка вилізла на стільчик і запнувшись білою фантиною неначе боролася з здоровою діжею тикаючи в тісто маленькими кулачками та тонкими руками (Н.-Л.). 13. Дорош сплигнув із сідла розминаючи замлілі від незвичної їзди ноги пішов до могутнього береста, що ріс недалеко від лісу над дорогою, і розстібнувши на грудях гімнастерку ліг на траву (Тют.).

3. Однорідні дієприслівникові звороти, з'єднані сполучником або безсполучниково, розділяються комами за тими ж правилами, що однорідні члени речення, наприклад: *Денис деякий час сидів, пригорнувши до себе рушницю, вичигуючи на свою здобич...* (Тют.); *Сонце давно вже сіло в рожевий туман, який ще довго стояв на обрії, поволі згасяючи і розвіючись вітром...* (Тют.)

Вправа 115. Підкресліть однорідні дієприслівникові звороти, поясніть розділові знаки при них.

1. Коли він, заспокоївшись і передумавши всі події сьогоднішньої ночі, приїхав у місто, зразу ж подався до начальника міліції (Ст.). 2. І все-таки, розпустивши своє довге волосся і спер-

шись ліктем на підвіконня, Леся стала так карколомно мріяти, як мріяла якась екзальтована героїня давно прочитаних нею романів (*Хв.*). 3. Заглянувши у провалля, як там рине вода, аж затрусивсь кінь та й посунув назад, жарко хропучи і водячи очима (*Кул.*). 4. Тінь повільно наближалася і до сівачів, дихаючи на них свіжістю близького дощу, фарбуючи все у чорну зловісну фарбу (*Тют.*). 5. Хмари завирували, закипіли і тяжко рушили вперед, підминаючи під себе небо, опускаючись все нижче і нижче (*Тют.*). 6. Цілий день, оминаючи села і плутаючи сліди, Євсей Головань правив тільки лісами (*Ст.*).

Вправа 116. Поставте, де треба, розділові знаки. Підкресліть дієприслівникові звороти, поясніть розділові знаки при них.

1. З заплющеними очима захлинаючись і збиваючи плечем коня Дмитро вибіг у поле (*Ст.*). 2. Бричка перехиляючись з боку на бік і якимсь чудом ще не перекинувши їх влетіла у вуличку обсажену вишнями (*Ст.*). 3. І поруч верескливо пустували діти мало не потрапляючи під коней і під повозки і не слухаючи розпачливих зойків переляканих матерів (*З. Т.*). 4. Далі йшли виноградники оперізуючи дніпрові урвища і прискалками збігаючи до ріки (*З. Т.*). 5. Карпо не зустрічаючи опору вже падаючи зв'язче спритним рухом зметнувся проплив над самою землею і підвівся радісний і злий на льоту спіймав куций австрійський втинок, що вислизнув з-під колушки (*Ст.*). 6. Експрес летів у тумани одкидаючи верстви обганяючи гони (*Хв.*). 7. Він присівши дивився на квіточку не зводячи очей усміхаючись, як до гарненького маляти... (*Тют.*) 8. Не присідаючи і на хвилину цілий день буде пташка літати сюди-туди, щоб нагодувати ненажерливих ротатих діточок своїх а вони сидітимуть кружка повитягавши шиї і порозкривавши дзьобики (*Тют.*). 9. Допаливши цигарку я знов взяв рушницю в руки і прислухаючись та пильно вдивляючись у небо продовжував чекати (*Хв.*).

4. Дієприслівникові звороти **не відокремлюються**:

1) якщо дієприслівник втратив дієслівне значення, тобто не означає процес, що супроводжує дію дієслова-присудка чи передує їй. Такий дієприслівник за значенням наближається до прислівника і виконує в реченні функцію обставини. Найчастіше такий зворот буває виражений одиночним дієприслівником, наприклад: *І ми не гаючись взяли до діла (Зб.); Я йшов по курній дорозі не поспі-*

шаючи... (Хв.) Але коли дієприслівник не втратив дієслівного значення, він є відокремленим дієприслівниковим зворотом, наприклад: *Він, не поспішаючи, мав намір завітати до друзів;*

2) якщо дієприслівниковий зворот є фразеологізмом: спустивши рукава, розкривши рота, висолопивши язик та ін., наприклад: *Та співав (прадід Данило) старовинних боковитих пісень, рибалки слухали роззявивши рота...* (Ян.);

3) якщо дієприслівниковий зворот утворює однорідний ряд з невідокремленою обставиною, наприклад: *Вона закричала голосно і заливаючись сльозами; Іван довго і не розуміючи його слів дивився на брата;*

4) якщо перед зворотом стоїть підсилювальна частка і, наприклад: *Вправу можна виконати і не дивлячись у підручник.*

Вправа 117. Підкресліть дієприслівникові звороти. Поясніть, чому одні з них відокремлюються, а інші — ні.

1. Знов, як завжди, поміг Забуш. Поміг не думаючи (Зг.).
2. Уже підо мною і коня вбито; я одбиваюсь стоя (Кул.).
3. Вітри північні тремтять, затихаючи, між запашними кущами лавровими... (Л. У.)
4. І йдуть по долині, і йдучи співають... (Т. Ш.)
5. Я одпрощусь у батька, або прийду і батька не питаючись (Н.-Л.).
6. Він так і залишив квітку разом із густим кущиком трави в її зеленому храмі і, обкосивши, пішов далі (Тют.).
7. Життєву путь свою нерівно і хитаючись верстав я (М. Р.).
8. Море несло на собі хвилю і, докотивши, коротким, навиклим рухом скидало її на берег, неначе карти здавало (Коц.).
9. Нічого в тебе не вийде, якщо працюватимеш спустивши рукава.

Вправа 118. Поставте, де треба, розділові знаки, поясніть їх.

1. Остап стояв вагаючись (Коц.).
2. Співають ідучи дівчата (Т. Ш.).
3. Сказавши свою недоречність він відчув ніяковість і почервонівши пішов до Сірка, що стояв за кілька кроків від співбесідників (Хв.).
4. Співали не кваплячись повторюючи приспів (Н. Р.).
5. Він із задоволенням і не вагаючись взявся переробляти написане.
6. Всі слухали мовчки і затаївши дух (Коц.).
7. Авже, сам здоров знаєш, що лежачи яка робота? (Г.-А.)
8. Глянула жінка на Гната на охорону і побілівши злякано заточилася на обочину (Ст.).
9. Він присів на призьбі і замріявшись став дивитися в тиху літню ніч... (Тют.)
10. Тут знову приступи-

ли і діти плачучи і старости кланяючись та, знай, просять Нау-
ма (К.-О.). 11. Жінка заметушилася наводячи порядок, а Гнат
посміхаючись став біля порога схвально придивляючись до по-
статі і свіжого обличчя молодиці (Ст.).

Вправа 119. Складіть по два речення, в яких наступні вирази
відокремлюються і не відокремлюються: **спутивши рукава, не
поспішаючи, сидячи, лежачи, не замислюючись.**

З р а з о к: не працюючи: Не працюючи, ситий не будеш (Н. тв);
Він хотів прожити не працюючи.

Вправа 120. Напишіть під диктовку. Поясніть розділові знаки.

1. Низько і ясно горіли зорі, ніби заплутавшись у гіллястих
буках (З. Т.). 2. Шуліка, розпластавши крила, висів непорушно у
синім небі (Тюм.). 3. Він повернувся грудьми вниз, до землі,
гадаючи, що так буде легше, і, поклавши голову на руки, закрив
очі... (Тюм.) 4. Хай не давали спокою, заливаючи за шкуру сала,
твердокам'яні Ковалі, але ж у Ковалівці таких небагато (Куч.).
5. Мотря задумалася, соваючи ситом по сійцях... (Н.-Л.) 6. Нещо-
давно визволений з турецького полону Стефан Потоцький сидів
на першій лаві, гордовито і самовтішно всміхаючись (З. Т.). 7. І не
раз гинули тут турецькі галери, заплутавшись серед остро-
вів... (З. Т.) 8. Грохольський усміхнувся, підкручуючи вуса, і ка-
зав далі, задоволений з враження, справленого на гостей... (З. Т.)
9. Потім, чіпляючись за чужі стремена, наперед виїхав писар
польний, схожий на сухий будяк (П. П.). 10. Молоденька ци-
ганка, притримуючи смуглою худою рукою дукачі, біжить поміж
шатрами, розпушує голими п'ятами рясну спідницю, кричить
щось... (Тюм.) 11. Внизу котив Дніпро свої хвилі, розпадаючись
на кілька проток із низькими островами, заросшими лозою і
травою, облямованими ясно-жовтими замілинами (З. Т.). 12. Всі
Кайдаші стояли кругом баби, посихлявши голови, і тільки важ-
ко зітхали (Н.-Л.). 13. Птахи затихли і, згорнувши натомлені за
день крильця, сідали на м'які гніздечка, гріючи свої худенькі від
роботи тільця пахучим, ласкавим, по-материнськи ніжним теп-
лом розігрітої за день землі... (Тюм.) 14. Молотобоець Матвій,
гігантського росту дитина, відкинув останню оковку і, рукавом
втерши з лоба піт, пішов до нафтової пічки (Хв.). 15. Не так її
вороги, як добрії люди — і окрадуть жалкуючи, плачучи осудять

(Т. Ш.). 16. Умовк кобзар сумуючи: шось руки не грають (Т. Ш.). 17. Я йшов то мало не зупиняючись, то роблячи саженні кроки (Хв.). 18. Пароплав, висадивши на берег кількох пасажирів, прийняв на палубу двох дачників і, прийнявши, рушив далі на південь (Хв.).

Вправа 121. Напишіть під диктовку.

Настав Святий вечір. Леміщиha згадала, як вона колись справляла кутю. Вона сиділа, схиливши стару голову, а перед її очима ніби уявки стала знов стара світлиця. Під образами стоїть стіл, застелений білою скатертею; перед образами горять воскові свічки, неначе в церкві, а по світлиці розстеляється синіми хмарками ладан. В кімнатах тихо; всі ступають легенько, всі говорять сливень нишком. Один тільки господар промовить колине-коли слівце голосніше. От наймички готують вечерю, вносять свіжі білі книші, пироги, накладають на стіл усякого добра, аж одна паляниця спихає з стола другу, а пироги в мисках товпляться на купу, мов бджоли в улику. Вона розкладає по три книші в миску і одсилає наймичками вечерю до родичів, до баби-повитухи, а тут вони й самі присилають вечерю. От поввіходили в світлицю всі слуги і разом з хазяїнами почали молитись перед образами і бити поклони. Потім всі сіли за стіл, а хазяїн на покуті на першому місці. Позгадували всіх родичів, випили по чарці з хазяйської руки і почали вечеряти тихо, повагом, мов святе діло сповняючи. Один Якимко гомонить тонким голоском, п'є воду, не вважаючи на те, що хто нап'ється за вечерю води, той в жнива дуже хотітиме пити. Вже покликали мороза вечеряти, кинувши з ложки вгору, на стелю, кутею. Якимко передражнює і, сміючись, сам швиргає до стелі вареною грушею.

Все те передумала Улита, дивлячись у вікна нової гостинної, де не було й сліду, й признаки старої світлиці, де молоді хазяї й не думали й не гадали про те, що тоді був Святий вечір.

244 слова

І. Нечуй-Левицький

II. Відокремлені обставини, виражені іменниками

1. Завжди відокремлюються обставини, виражені іменниками з прийменниками НЕЗВАЖАЮЧИ НА, ПОЧИНАЮЧИ З, КІНЧАЮЧИ, наприклад: *Незважаючи на таку рань, було зовсім тепло* (О. Г.).

2. Обставини, виражені іменниками з прийменниками **ЗАВДЯКИ, ВНАСЛІДОК, ЗГІДНО З, ВСУПЕРЕЧ, ПРИ НАЯВНОСТІ, ЗА ВІДСУТНІСТЮ, У ЗВ'ЯЗКУ, НА ВИПАДОК, ЗА УМОВИ, ПОПРИ, ЗАЛЕЖНО ВІД, ПОДІБНО ДО, ЗА БРАКОМ, ЗАМІСТЬ, ОСОБЛИВО** тощо, відокремлюються за певних умов, а саме: а) залежно від того, поширений зворот чи непоширений (поширений відокремлюється частіше, ніж непоширений); б) чи стоїть зворот поряд з граматичною основою речення; в) залежно від місця звороту щодо присудка (перед присудком обставина відокремлюється частіше); г) залежно від місця звороту в реченні: оскільки наприкінці речення слова логічно виділяються, це заважає їхньому відокремленню; г) залежно від того, чи надається обставині смислова значимість, наприклад: *Перекочовуючи в ущелинах між горами, особливо вночі, ми щоразу зривались у якісь прірви (О. Г.); Козаки, замість табору під містом, опинились на войтенкових похоронах... (Кул.)*

Вправа 122. Підкресліть відокремлені обставини, виражені іменниками з прийменниками. Поставте, де треба, розділові знаки. Поясніть їх.

1. Незважаючи на маленький вітерець парило і робилося душно (*Тют.*). 2. Незважаючи на погану погоду біля освітленого під'їзду театру панувало пожвавлення (*Соб.*). 3. А Чіпка наперекір світові й людям якийсь веселий радий (*П. М.*). 4. Всю зиму Іван Іванович самовіддано ламав собі голову і тільки напровесні прийшов до того висновку, що відповідно до найновіших досягнень техніки мухобойку треба зробити за допомогою електрики (*Хв.*). 5. Донька Яцубина всупереч волі батька влаштувалася працювати на каналі (*О. Г.*). 6. Микола замість панського лану вийшов на своє поле (*Н.-Л.*). 7. У цю ніч партизанський загін згідно з ухвалою підпільного обкому покинув територію свого району (*Ст.*). 8. У цих міжгір'ях особливо вночі дуже легко було заблудитись (*О. Г.*). 9. Попри всі вигадки про Низ Вишневецький хоче показати по селах свою міць і силу і цим утихомирити край (*П. П.*). 10. Скрізь, і в світлицях у Колодія і на подвір'ї, сидить поза столами городова старшина з запорожцями: усе то ті, що нишком поякшались із низовцями та ради свого панства запродали Сомка Іванцеві (*Кул.*).

Вправа 123. Складіть речення, де були б відокремлені обставини, виражені іменниками з прийменниками за умови, на випадок, за відсутністю, незважаючи на, залежно від.

3. Обставина, виражена іменником (або субстантивованою частиною мови) чи прислівником, може відокремлюватися, якщо вона виділяється за змістом, наприклад: *Видно тільки, як у нього груди то підіймаються, то опускаються, та як іноді, з-під густих брів, блискає блискавка...* (П. М.)
Відокремлення таких обставин факультативне.

Іноді така обставина виділяється тире, наприклад: *Щось шелестить — уперто, одноманітно* (Коц.).

Вправа 124. Підкресліть обставини. Поясніть, чому одні з них відокремлюються, а інші не відокремлюються.

1. Два метелика білих, один за другим, злітають звідкись на тихі трави, як черешневий цвіт... (Коц.) 2. Широко розляглося з важким гарчанням місто... (В.С.) 3. Коли, трохи згодом, на шляху щось закуріло, зателенькав голосний дзвіник (П. М.). 4. На мілкому плесі вчаться пірнати дикі качата (О. Д.). 5. І дощ рясний вологу ронить на втіху місту і селу (М. Р.). 6. По розгромі ляхів, усякому було вільно займати займанщину (Кул.). 7. Шепотіли яблуні, тихо, пристрасно (Дес.). 8. Пара за парою змінювалися на рингу бійці (Соб.). 9. Випав удушливий день саме серед гарячої пори жнив (П. М.). 10. Побачивши біля хати свого господаря, кінь тихо, радісно заіржав (Н. Р.).

§ 16. Порівняльний зворот

1. Порівняльний зворот із сполучниками ЯК, МОВ, НАЧЕ, НЕНАЧЕ, НІБИ, ЯК І, НІЖ та ін. виділяється комами, наприклад: *Як темная нічка, насупились хмари, мов голос небесної карі, за громом громи гуркотять* (Є. Г.); *Ждав твоїх очей, немов рятунку, насмішки твоєї, наче дня* (Мал.).

2. Не ставиться кома перед порівняльним сполучником в таких випадках:

1) якщо порівняльний сполучник стоїть перед іменною частиною іменного складеного присудка. Така конструкція не є порівняльним зворотом, наприклад: *Вона була для нього наче сонце* (Л. У.);

2) якщо порівняльна конструкція або порівняльний сполучник входить до складу присудка, наприклад: *Василина спала як вбита (Н.-Л.); Він наче знепритомнів.*

Вправа 125. Підкресліть конструкції з порівняльним сполучником. Визначте, які з них є порівняльними зворотами. Аргументуйте свій висновок. Поставте, де треба, розділові знаки. Поясніть наявність чи відсутність коми перед порівняльним сполучником.

1. Малі діти грілися на весняному сонці й голосно щебетали неначе пташки (Н.-Л.). 2. Кам'яна стежка мов тропа дикого звіра сплітала петлі по боках гір... (Коц.) 3. Дві чорні брови мов дві чорні п'явки повпивалися над очима... (Н.-Л.) 4. Широке лице було сухорляве й бліде неначе лице ченця (Н.-Л.). 5. Ніч напливала на нього немов чорна ріка (Ю., М.). 6. Цупке коріння спліталось у клубки й повзло по горах немов гадюки (Коц.). 7. Горпина ніби й не чула його слів (З. Т.). 8. Зорі між дрібними хмарками наче таночки заводять (Л. У.). 9. Послушники скам'яніли як зачаровані (Коц.). 10. Тепер же він мов остужений (К.-О.). 11. Вечір як вечір як тисячі вечорів... (Ю. М.) 12. Це струнке і гучне слово п'янить мене мов пісня мов золота струна, що бринить в морозному повітрі (І. М.). 13. Це наша гірка мов полин давнина... (Ст.) 14. Ніжний як шелест і тривожний як сполох світання вилітає з Хоминого рота свист (І. М.). 15. Із-за Беєвої гори виповзає чорна як ніч хмара... (Тют.) 16. Квітки сипались наче іскорки з печі, а далі з куща виросла як миска квітка вся виткана з золота й вогню... (Н.-Л.)

3. Перед порівняльним сполучником ЯК кома може ставитися і не ставитися.

К о м а ставиться в таких випадках:

1) якщо порівняльний зворот з ЯК означає подібність, наприклад: *Як та водяна русалка в зеленому баговинні, вигравав хлопець у воді... (П. М.);*

2) якщо у сполучника ЯК (І) є співвідносне слово ТАКИЙ, ТАК, наприклад: *Він ще раз відзначив з іронією і прикрістю, що і в сні залишився точнісінько таким, як у житті (Ю. М.);*

3) якщо зворот починається сполучником ЯК І, наприклад: *Як і всяка інша дичина, бекас любить саме «порожні» болота... (Хв.);*

4) у зворотах НЕ ХТО, ЯК та НЕ ШО, ЯК, наприклад:
Де козаки чи кашу варили, чи круг огнищ з салом на спичках сиділи, тихії речі не про що вже, як про чорну раду ведучи, він до них і пристане... (Кул.)*

Вправа 126. Складіть по два речення на кожний випадок, коли перед сполучником **як** ставиться кома.

Вправа 127. Підкресліть сполучник **як** і зворот, до якого він належить. Поставте, де треба, розділові знаки і поясніть, чому зворот з **як** виділяється.

1. Дівчина як перепілка знялась і помчалась вповодж ниви (П. М.). 2. Уже горіли мохнатими червоними як жар шапками будяки... (Тют.) 3. Оддалік кінський щавель зруділий на сонці курився брунатним димом як похоронний факел... (Коц.) 4. Під прозорчатою чистою як сльоза водою зеленіло якесь баговиння зубчасте тонесеньке дрібне як пух... (П. М.) 5. Життя Олени як і кожної сільської жінки проходило в щоденних клопотах по господарству... (Тют.) 6. ...Бички Денисові попалися такі як і їх господар ліниві слабі на крок... (Тют.) 7. Запах диму був не такий невиразний як удень, коли його забивало сонце, і він трішечки віддавав холодом як м'ята (Тют.). 8. Дмитро Іванович уже давно почував поруч сина, що він батько не такий до кінця як треба (Ю. М.). 9. Сосонки прикрили такі ж нещасні як самі змучені конаючі життя... (Ю. М.) 10. А той диявол не хто був як полигач Брюховецького Вуяхевич (Кул.).

4. К о м а перед сполучником **ЯК** не ставиться у таких випадках:

1) якщо сполучник **ЯК** стоїть перед іменною частиною іменного складеного присудка, наприклад: *Він мені як батько;*

2) якщо зворот з **ЯК** за змістом прилягає до присудка, наприклад: *Мчав як несамовитий;*

3) якщо перед зворотом з **ЯК** є частки **НЕ**, **НАВІТЬ**, **ЗОВСІМ**, **МАЙЖЕ**, наприклад: *Чи будуть вони не як пошу, а як вдячність нести в душі свято і сум материнських очей і синівську вірність батькам?.. (Ст.);*

4) якщо зворот з **ЯК** має значення «в якості» або характеризує предмет з якої-небудь однієї сторони (про це див.

* Спичка — загострена паличка.

п. 12 § 13 про відокремлені прикладки), наприклад: *Ліс зустрів мене як друга горлиць теплим воркуванням...* (М. Р.)

Вправа 128. Складіть по два приклада на кожний випадок, коли перед сполучником **як** кома не ставиться.

5) Кома перед сполучником **ЯК** не ставиться, якщо зворот з цим сполучником є усталеним сполученням.

Наводимо приклади уживаних усталених зворотів зі сполучником **ЯК**: білий як крейда, як сніг; блідий як смерть; блищить як дзеркало; битися як риба об лід; берегти як зіницю ока; боятися як вогню; бути як не при собі; бути як дома; видно як на долоні, як вдень; висить на шиї як камінь; вірний як собака; відрізнятися як небо від землі; вирядитися як на весілля, як пава, як писанка; вільний як птиця; голодний як вовк; гукати як на твалт; гострий як бритва, як ніж; ганяти як солоного зайця; дурний як пеня, як чіп; дивитися як козел (як цап, як баран, як теля) на нові ворота; жадати як манни небесної; жити як кішка з собакою; жити як у Бога за дверима, за пазухою; заснув як мертвий; здоровий як бик, як бичок, як бугай, як віл; злий як собака; знати як свої (своїх) п'ять пальців; звалитися як сніг на голову; зупинився як вкопаний; загубитися як голка в сіні; іде як черепаха; купатися як сир у маслі; кричить як оглашений; крутитися як білка у колесі; липнути як смола; лупити як сидорову козу; лисий як коліно; ле як із відра; міцний як дуб; мчить як очманілий, як ошпарений, як обпарений; мовчить як риба; мокрий як хлющ; накинувся як кіт на мишу; надувся як сич; не бачити як своїх вух; обідрати як липку; провалитися як крізь землю, почервоніти як маків цвіт, рак; присохне як на собаці; пристав як шевська смола; пішов на дно як камінь, як топор; працює як проклятий; пити (їсти) як у прірву, як не в себе; полохливий як заєць; рости як гриби після дощу (по дощі); рости як на дріжджах; сипатися як з мішка; сидіти як на голках, як на шпичках, як на шпильках, як на жару; сам як палець; солодкий як мед; сивий як голуб, як лунь; сліпий як кріт; спить як убитий; стоїть як пеня; сичить як змія; схожі як дві краплі води; тремтіти (дрожати) як осиковий лист; тихо як у вусі; твердий як камінь; уперся як баран, як теля; упертий як віслук; хворобу як рукою зняло; хитрий як лис; цвіте як мак; чорний як сажка; читати як по писаному; червоний як рак.

Вправа 129. Складіть десять речень, використовуючи усталені звороти зі сполучником **як**.

Вправа 130. Поставте, де треба, розділові знаки. Підкресліть звороти зі сполучником **як**. Поясніть, чому одні з них відокремлюються комами, а інші ні.

1. ...Хтось чистим хорошим високим голосом почав стару як світ сумну як людська доля давню солдатську пісню... (Тют.).
2. ...Коло козацької могили як повір'я висікається старий вітряк (См.). 3. Пучечки соснових гілок стелились на небі як дороге гаптування на блакитному шовку (Коц.). 4. Веселі сині як небо очі світились привітно й ласкаво (Н.-Л.). 5. Він поводився з дітьми як з товаришами: піддратовував кепкував... (Ю. М.) 6. Ми сіли як давні знайомі на теплу кам'яну лавку (Коц.). 7. Без на-смійки й іронії він думав про себе як про вченого... (Ю. М.) 8. Червоними натомленими очима тихо стрічає вона Грицька, і шкода стає їй як живої людини (См.). 9. Я сьогодні розумію це як виклик долі... (І. В.) 10. Моя ж любов як день, не знають ще чуття такого люди (В. С.). 11. Вам здається, що тепер море як синій птах щастя... (Коц.) 12. Невістка як з хреста знята (П. М.). 13. Зварить Федора відерний чавун борщу — за день як вітром вивіє (Тют.). 14. А Василь теж став як укопаний (К.-О.). 15. Христя сиділа як на ножах або на вугіллі (П. М.). 16. Карпо оступився на дві ступені до стола і знов став непорушно неначе скеля блідий як крейда (Н.-Л.).

Вправа 131. Напишіть під диктовку.

1. Широкий, високий та білий лоб блищав проти сонця, неначе біла квітка, а на ньому були неначе намальовані тонкі брови, чорні, неначе шовкові шнурки, рівно одрізані з обох боків (Н.-Л.) 2. Дмитро, щоб заглушити якийсь внутрішній шем, швидше, ніж завжди, починає говорити... (См.) 3. На вершечках сосен, жовтих, як ананаси, лежали чорні крони, мов волохаті папахи (Коц.). 4. ...Тут, над берегом, і соняшники, немов щити, тут, над водою, і комар дзвенить, як ординська стріла... (См.) 5. Олена кругла, як цибулька, повновида, як повний місяць; в неї щоки, мов яблука, зуби, як біла ріпа, коса, як праник*, сама дівка здорова як тур (Н.-Л.). 6. І попливла служива пісня над

* *Праник* — прах.

широким степом, понад припеченими сонцем хлібами — то за-
тихала, неначе в'янула від горя та суму, то знову гучніла і наби-
рала сили і котилася хвиля за хвилею, гук за гуком, безмежна,
невичерпна, як сила землі, всесильна, невмируща, як саме жит-
тя... (Тют.) 7. З Бродським він, очевидно, давно вже був знайо-
мий, бо звертався до нього як до свого друга... (Хв.) 8. Пізніше
Сергій забув цей день як точну календарну дату... (Ю. М.) 9. Він
сміявся як людина, котра напилася вітру, сонця... (Ю. М.)
10. А уряд роздавав епархії, як першу-ліпшу посаду, або тим, хто
більше сплачував за неї, або шляхтичам як нагороду за військові
та громадянські заслуги. Отже, владики ставилися до свого ста-
ну як до звичайного джерела прибутку і збагачення; а тому мі-
щанський контроль був для них надто не бажаний, як бунт ху-
доби проти свого власника (З. Т.). 11. В'ється степова дорога,
безконечна, покручена, запетльована, як слід хижого звіра, пла-
зує поміж сивими кущами долину, гіркою, як материнські сльо-
зи... (Тют.) 12. Як і вся наша романтична республіканська мо-
лодь, Леся сприймала харківське життя як життя, по меншій
мірі, казкове (Хв.). 13. Ольжина краса, як вода забування в Леті,
все знесла, що тільки він мав смутного на серці (Н.-Л.). 14. Сто-
їть гора високая, попід горою гай, зелений гай, густесенький,
неначе справді рай (Гл.). 15. А дівочі молодії веселії літа, як кві-
точка за водою, пливуть з сього світа (Т. Ш.). 16. Острів шипів,
як розпечений камінь, кинутий у воду, і круг нього кипіла
вода (Коц.). 17. Разом, як дві берізки з одного корня, вони з'яв-
лялися тут, там, збирали квітки, вигрібали з-під листя гри-
би... (Коц.)

Вправа 132. Напишіть під диктовку.

Та що ж то за дівка була! Висока, прямесенька, як стрілочка,
чорнявенька, очиці як тернові ягідки, бровоньки як на шнуроч-
ку, личком червона, як панська рожа, що в саду цвіте, носочок
так собі пряменький, з горбочком, а губоньки як квіточки роз-
цвітають, і між ними зубоньки, неначе жарнівки, як одна, на
ниточці нанизані. Коли, було, заговорить, то усе так звичайно,
розумно, так, неначе сопілочка заграє стиха, що тільки б її
слухав; а як усміхнеться та очицями поведе, а сама зачервоніть-
ся, так от неначе шовковою хусточкою обітреть смажніі уста.
Коси у неї як смоль чорнії та довгі-довгі, аж за коліно; у праз-
ник або хоч і в неділеньку так гарно їх повбира, дрібушка за
дрібушку, та все сама собі запліта; та як покладе їх на голову

поверх скиндячок вінком та завітча квітками, кінці у ленти аж геть порозпуска; усі груди так і обнизані добрим намистом з червонцями, так що разків двадцять буде, коли й не більш, а на шиї... та й шия білесенька-білесенька, от як би з крейди чепурненько вистругана; поверх такої-то шиї на чорній бархатці, широкій, так що пальця, мабуть, у два, золотий єднус* і у кольці зверху камінець червоненький, так так і сяє! Та як вирядиться у баєву червону юпку, застебнеться під саму душу, щоб нічогісінько не видно було, що незвичайно... Вже ж пак не так, як городянські дівчата, що у панів понавчались: цур їм!

229 слів

Г. Квітка-Основ'яненко

§ 17. Уточнюючі члени речення

Уточнюючий член речення звужує або обмежує значення того члена речення, який уточнюється, наприклад: *Край берега, у затишку, прив'язані човни (Гл.)*. Уточнюватися можуть всі члени речення, наприклад: *Кров батьківська, січова, ще змалку обізвалася у жилах малої дитини (П. М.)* — уточнюється означення. Але найчастіше уточнюються обставини, наприклад: *За Києвом та за Дніпром, попід темним гаєм, ідуть шляхом чумаченьки... (Т. Ш.)*

1. Уточнюючі члени речення виділяються (відділяються) к о м а м и.

Вправа 133. Поставте, де треба, розділові знаки. Підкресліть уточнюючі члени, визначте, якими членами речення вони є.

1. Над степом у прозорому повітрі ширяли хижачки... (Хв.)
2. Там у Чорногорі чорнокнижники сікли десь лід по замерзлих озерах... (Коц.)
3. За морем у синім тумані потопала стара земля (Коц.).
4. На високому дубі над самими головами парубка й дівчини затріпала крилами якась птиця (Н.-Л.).
5. Як завжди, він і тепер у ці тривожні часи обстоював погляд, що земля має належати тим, хто її обробляє (Коц.).
6. Другого дня в неділю Лаврін не міг діждати вечора (Н.-Л.).
7. От у саму глуху північ, як ще усі і ярмаркові біля возів і хазяйство** по хатах спали, і по шинкам народ порозходився, і світло погасили, він і поставив

* Єднус — дукач.

** Хазяйство — тут: господарі.

той патрет на самій ярманці... (К.-О.) 8. ...Під ним росла купа здорових та високих до самих колін грибів... (Н.-Л.) 9. Отак з зітханням попрощався зі своєю працею перехопив горло рушниці та й не оглядаючись пішов з двору (Ст.). 10. Голос затремтів юношами мрійно і лагідно (С. В.).

2. Уточнюючі члени речення можуть вживатися з сполучниками **ТОБТО**, **ЦЕБТО** (**СЕБТО**), **АБО** (=ТОБТО), **ЧИ** (=ТОБТО), **А САМЕ**, **НАПРИКЛАД**, **ЗОКРЕМА**, **ОСОБЛИВО**, **НАВІТЬ** та ін., наприклад: *Щоб зовсім прогнати сон і підбадьоритися трохи, я почав уявляти собі нових хазяїв, **цебто творити**, бо я їх ніколи не бачив* (Коц.).

Вправа 134. Поставте, де треба, розділові знаки. Підкресліть уточнюючі члени речення та сполучники, якими вони вводяться.

1. Він німець одружився з майстровою вдовою і влаштовує з цієї нагоди учту тобто частує цех... (З. Т.) 2. Одного дня восени на греблі з'явилося кілька вершників... (П. П.) 3. А вечорами по роботі він не раз до пізньої ночі ходив у великій задумі по болотистих вулицях Борислава... (І. Ф.) 4. І не знали невільники, що прибули до Ширинського бея ханські рахівники по саучу тобто по належну ханові п'яту частину від здобичі (З. Т.). 5. Далеко аж до самого небосхилу хвилювалися ниви на вітрі... (Коц.) 6. Таким був імператор Генріх, який, власне, ще не отримав корони від римського первосвященника себто мав зватися просто королем (Зг.). 7. І не до одного веселого навіть до нещасного безталанного сміялося сонечко ясне... (Н.-Л.) 8. В одчиненні дверей просто з темної ночі вступали у хату все нові гості (Коц.). 9. В гаю далекім в гушавині пишній квіти гранати палкі розцвітають (Л. У.). 10. ...Серце стискалося в передчутті чогось грізного навіть трагічного (Ю. М.). 11. Більшість особливо молодь вбачали в поїзді до Морниці веселу розвагу (І. В.). 12. Птахи опускалися зовсім низько майже до самої землі (Тют.).

Примітка. Треба розрізняти, коли сполучники **АБО** та **ЧИ** з'єднують однорідні члени речення, а коли вони вводять уточнюючі члени речення: перед сполучниками **АБО** та **ЧИ**, що стоять між однорідними членами речення, **к о м а не ставиться**, а перед сполучниками **АБО** та **ЧИ**, що вводять уточнюючі члени речення, **к о м а ставиться**, наприклад: *Хотів палати запалити **або** себе занепасть* (Т. Ш.); *...Над півднем саме йшла чорна буря, **або**, як кажуть по-степовому, «наш чорний степовий дощ»...* (О. Г.); *Був місяць січень **чи** лютий, море замерзло на сотню метрів* (Ян.); *Подекуди блищав білий, дрібний баламут, **чи** скумбрія, зачепившись за шнурки жабрами* (Н.-Л.).

Вправа 135. Поставте, де треба, розділові знаки. Підкресліть сполучники **або** та **чи**. Поясніть, в якій конструкції вони вживаються: між однорідними членами речення чи при уточненні.

1. Коли так неділь у дві чи три прийшов лист од Івана (М. В.). 2. Одчиняє Чіпка чи Грицько ворота... (П. М.) 3. Місце управительське або економське буває і корисне але дуже небезпечне (Н.-Л.). 4. На чужій сторонці найду кращу або згину... (Т. Ш.) 5. Що-небудь згадає або що побачить... (Т. Ш.) 6. Вернися до мене до моєї хати або хоч приснився... (Т. Ш.) 7. Жартувать чи що ти хочеш? (Т. Ш.) 8. Вальдшнеп або лісовий кулик благородна птиця трохи менша за наш голуб... (О. В.) 9. А хто змалював наших босоногих мадонн із сапкою в руках чи серпом на плечі?... (См.) 10. Коло Білої або Віслянської брами Старого міста їх знову зупинила юрба (З. Т.). 11. Вузька стежечка шезала часом серед кам'яної пустині або ховалась під виступом скелі (Коц.). 12. Найбільший з островів укритий лісом називався Токмаківка або Бучки як називали його ще за старих часів (П. П.). 13. Він сам мав стрибнути в неї й або переплисти на той берег або загинути (Ю. М.).

3. Іноді виділення того чи іншого члена речення як уточнюючого залежить від змісту, наприклад: *З олівцем у руці я примостився тут же в палаті на вікні* (Ю. С.), порівняйте: *З олівцем у руці я примостився тут же, в палаті, на вікні.*

Вправа 136. Підкресліть уточнюючі члени речення. Підкресліть члени речення, які не є уточнюючими, але могли б виконувати цю функцію. Зробіть ці члени речення уточнюючими, а уточнюючі — не уточнюючими, визначте, як змінився зміст речення.

1. Гнали корів високо, в гору, на полонину (Коц.). 2. За Гашанню в тихій замрії літньої ночі, десь далеко-далеко, може, над Миргородом, шось глухо застугоніло... (Тют.) 3. А там далі, серед зеленого лісу на долинці, стоїть присілок у садках... (Н.-Л.) 4. Цілу ніч до зорі я не спала. Прислухалась, як море шуміло (Л. У.). 5. Хата була зараз коло церкви на цвинтарі, у великому домі, в нижньому етажі, тільки двері в хату були за брамою, на другому дворі (Н.-Л.). 6. Колись давно в далекій стороні була війна страшна і незвичайна (Л. У.). 7. Одного разу зимою прийхав з базару

батько (*Тют.*). 8. Лаврін стояв під вербою, коло тину (*Н.-Л.*).
9. Драчеві коні все літо паслися у бальці біля ставка (*П. П.*).

4. Не є уточнюючими різні за змістом члени речення, наприклад, обставина місця та обставина часу, обставина способу дії та обставина місця і т. ін., наприклад: *У неділю на вигоні дівчата гуляли* (*Т. Ш.*).

Вправа 137. Визначте, чому виділені слова не можуть бути уточнюючими членами речення.

1. В таку добу **під горою**, біля того гаю, що чорніє над водою, щось біле блукає (*Т. Ш.*). 2. Зверху **через гілля** промикується світ місяця... (*Н.-Л.*) 3. Яюсь раз **над містечком** стояла тиха літня місячна ніч (*Н.-Л.*). 4. Сіверцев свого часу **багато** розповідав Чернишеві про любимий свій Ленінград, про трагедію блокади (*О. Г.*). 5. В лісовому приозерному затінку **ніжно** повіяло пахощами (*Ст.*). 6. І блідий місяць на ту пору **з-за хмари** де-де виглядав (*Т. Ш.*).

5. Іноді при уточнюючих членах речення **ставиться** дво крапка або тире, наприклад: *Він може глянути у калюжу і побачити город: великий білий собор в шапці зеленої бані, цегляний будинок управи і жовті стіни суду* (*Коц.*); *Я миттю озирнусь, зо всіх пізнавши, почувши твій — такий знайомий — сміх* (*Кор.*).

Вправа 138. Напишіть під диктовку.

1. Ой у саду, на вишенці, соловейко щебетав (*М. К.*). 2. І десь далеко, за темною смугою лісу, обізвався грім (*С. В.*). 3. Леон між тим узяв його попід руки і повів у сад, під тінисті дерева, на пахучу високу траву (*І. Ф.*). 4. Далеко, на другім кінці Борислава, на горбі, стояла стара церковця під липами... (*І. Ф.*) 5. Звідси, за широкими плесами чистого, незавіяного льоду, на багато кілометрів розтяглося низинне Забуття... (*Ст.*) 6. Там десь, в чужій стороні, серед кривавої війни, зложе він свою козацьку головоньку... (*П. М.*) 7. На сході, прямо з лісів, поволі підіймалась, розросталась важка темно-сиза хмара з світлішими, брудно-жовтими крайцями (*Ст.*). 8. Там, за горами, давно вже день і сяє сонце, а тут, на дні міжгір'я, ще ніч (*Коц.*). 9. Аркадій Петрович подався у поле яюсь так, без мети (*Коц.*). 10. Він по-

вернувся грудьми вниз, до землі, гадаючи, що так йому буде легше, і, поклавши голову на руки, закрив очі... (См.) 11. Десь там, на дні історії, глибоко лежить про неї спогад (Л. У.). 12. В перше літо після весілля, одного літнього дня, перед обідом, сиділа Ганя перед столом проти вікна і чесала косу перед дзеркалом (Н.-Л.). 13. Наприкінці березня, після погожих, забризканих сонцем днів, неждано випав глибокий сніг (См.). 14. У неділю вранці, якимсь перед зеленими святами, була тиха, ясна, не дуже гаряча погода (Н.-Л.). 15. Усе, і здоров'я, повернеться до нього (См.). 16. Чи пригадуєте собі, панно Юлю, і ви, панно Галю, як ми, кожний зокрема або всі разом, ходили до барометра, що висів на стінці коло вмивальника, і намагалися витрясти з нього погоду? (Коц.) 17. Так само розміряно, без всякого діла до її горя, йшло життя (См.). 18. ...Пахло глибоко, до похлипу, зелом, весною, земним духом (Ю. М.). 19. ...Чорна хвиля винесла його назад до кручі (Ю. М.). 20. Однієї ясної днини, так коло години десятої, вранці, горішньою дорогою котилося дві молдуванські каруци (Коц.). 21. Ще будем жити ми — і ти і я (П. Т.).

Вправа 139. Напишіть під диктовку.

А там за Россю, на роздолі, попід горами й по долинах, розсипались, як та череда, невеличкі біленькі міщанські хатки у вишневих садках, в яблунях та кучерявих грушах. Городи скрізь пообсаджувані понад Россю високими вербами, а на ровах росте рядками, густими, як руно, зелена дереза. Між сірими скелями стоїть на низині стара церква з трьома банями, сіра, поросла сизим та зеленим мохом, як самі скелі; а друга, нова й гарна, мурована, стоїть над самою водою, на високім шпилі, з високою дзвіницею; стоїть вона, як та свічка в підсвічникові, блискає проти сонця блискучим хрестом. Так хороше, так чудово кругом: і нанизу й на горах, де зелені ліси то виглядають з долин кучерявими верхами, то виходять і виступають сміливо на самі гори. Аж одпочивають очі, зиркаючи по зеленому лузі, по блискучій воді, по хатках та садочках! А тихе леління* зеленої росьової води по камінні, шум спід млинових коліс, котрі мигочуть своїми лопатнями, мов тими крилами, пускаючи з себе довгими разками краплі прозорої води; а тихий благодатний літній ве-

* *Леління* — тихий плін води.

чір — все це наводить на душу тихі думи, втихомирює серце, в котрому, й сам не зчуєшся як, примічаєш ласку й любов до всього, що тільки видко навкруги тебе, що тільки з усіх усюдів позирає на тебе...

200 слів

І. Нечуй-Левицький

Вправа 140. Напишіть під диктовку.

Вийшовши на високу гору, вони стали проти самого пам'ятника, щоб перевести трохи дух. Над самісіньким краєчком гори стояли рядками гуляючі люди й дивились на широку картину, котра полотном розстелялася сливе під самісінькими ногами. Знизу був спуск з Хрещатика на Поділ, по котрому валкою їхали екіпажі, рядками йшли і на гору і з гори прохожі. Ще нижче вилось шосе над самісіньким дніпровим берегом, ховаючись за високою горою ік полудню. І там тяглись екіпажі та прості волові вози. Ще нижче протікав широкий синій Новий Дніпро попід самим Подолом. На Дніпрі стояли й плавали барки, плоти. Плисковаті широкі острівці, поділені самовілками й рукавами, зеленіли лозами й сінокосами. На їх цілими купами жовтіли, синіли і червоніли квітки. За Дніпром, за білою смугою піску, на всі боки чорніли бори до самого краю обрію, скільки можна було засягти оком, ледве підіймаючись в далеку Чернігівщину. Ближча смужка лісу була зелена, дальша смуга була синя, а ще далі синів і чорнів ліс, неначе накритий тонким синім покривалом, і зливався з синім небом. На північ од Володимирівого пам'ятника, глибоко внизу, лежав Поділ з церквами й золотоверхими монастирями, вганяючись далеко плисковатим клином в Дніпро. На південь од пам'ятника підіймались гори, де був розкинутий царський садок, а під горою, в глибокім яру, коло самого шосе, стояла висока колона старого пам'ятника Володимира. Сонце ховалося за межігірський бір, котрий од того став ще чорніший, а далекі озерця на оболоні під тим бором і річка Почайна горіли, наче розтоплене золото. На тій картині всякі фарби, якими тільки можна було закрасити її: там було й синє небо, і синій Дніпро, і біла смуга піску, чорні бори й зелена оболонь, і зелені острівці, і червоне небо на заході, і червона, як жар, вода під чорними межігірськими горами. Судна на Дніпрі, екіпажі й прохожі на шосе, на спуску, на подільських вулицях — все те давало живність тій великій картині й зганяло з неї мертвий спокій природи.

309 слів

І. Нечуй-Левицький

V. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ВСТАВНИХ, ВСТАВЛЕНИХ КОНСТРУКЦІЯХ ТА ПРИ ЗВЕРТАННЯХ

§ 18. Вставні конструкції

Вставна конструкція — це слово, словосполучення або речення, в якому виражається ставлення мовця до висловлюваного, наприклад: *Піду, думаю, нап'юся води холодної...* (П. М.); *Як на лихо, Лаврін, жартуючи, взяв та зліпив з м'якуша коника...* (Н.-Л.)

1. Значення вставних конструкцій.

Вставні конструкції:

1) виражають оцінку достовірності того, про що повідомляється у реченні (впевненість або невпевненість, припущення, можливість чи неможливість дії та ін.): *безумовно, дійсно, либонь, мабуть, здається, можливо, сподіваюся* тощо;

2) виражають емоційну оцінку (радість, здивування, жаль, гнів та ін.): *на щастя, на жаль, як на зло, чого доброго, нівроку* та ін.;

3) вказують на джерело повідомлення: *по-моєму, за свідченням, на думку, кажуть, за вченням, за висловом* та ін.;

4) вказують на способи оформлення думки: *словом, якщо можна так сказати, одним словом* та ін.;

5) вказують на експресивний характер повідомлення: *між нами кажучи, не в докір сказати, смішно сказати* та ін.;

6) вказують на порядок думок, на зв'язок між ними: *по-перше, по-друге, нарешті, до речі, з одного боку* та ін.;

7) вживаються для того, щоб привернути увагу співрозмовника: *бачите, розумієте, будь ласка, уявіть собі, якщо хочете знати* та ін.;

8) вказують на ступінь звичайності того, про що повідомляється у реченні: *трапляється, було, звичайно, за звичаєм* та ін.

Вправа 141. Складіть по два речення на кожне значення вставних конструкцій, які приведені вище.

2. Вставна конструкція виділяється (або відділяється) к о м а м и, наприклад: *Кайдашиха, по своєму звичаю, тільки губи вмочила й витерлась хусточкою (Н.-Л.); Словом, матеріальний стан мого героя нижче нормального... (Хв.)*

Вправа 142. Поставте, де треба, розділові знаки, поясніть їх. Підкресліть вставні конструкції.

1. Життя звичайно йде вперед, і нікому не дано такої сили, яка б могла спинити його непереможний рух (Н. Р.). 2. А тут знаєте гарно (Коц.). 3. Правда вони ще раби, але такі швидше перестануть бути рабами (Баг.). 4. А я собі на лихо вдалась добра (Н.-Л.). 5. Він був менший син у батька, і все батьківське добро по українському звичаю припадало меншому синові (Н.-Л.). 6. В скрині у Кайдашихи лежало полотно, в котрому може третя нитка була нарядена Кайдашихою (Н.-Л.). 7. Ще здається так недавно по цих східцях він малий підіймався з матір'ю... (Ст.) 8. А чи не краще, якби ти робив щось конкретне точне, ну скажімо видобував би каротин з водоростей... (Ю. М.) 9. А дочка на лихо собі ніколи було не змовчить (П. М.).

3. Вставна конструкція, яка стоїть безпосередньо після сполучника або перед ним, відділяється від нього комою, наприклад: *Ця його суть дужча ч и, може, міцніша за всі його розміркування і поривання (Ю. М.); Він ішов замислившись, тому, мабуть, і не помітив нас.*

Примітка. Сполучник А (рідше АЛЕ) може входити до складу вставної конструкції. Тоді кома після сполучника А не ставиться; якщо вставну конструкцію у такому реченні випустити, то сполучник А буде зайвий, наприклад: *А може, нужда вкоротила її віку (Н.-Л.)*. Якщо ж сполучник А не входить до складу вставної конструкції, то кома після нього ставиться, наприклад: *Чисте небо не налягало на гори, а, навпаки, своєю високою легкою синявою довершувало, гармонійно доповнювало їх (О. Г.)*.

Вправа 143. Підкресліть вставні конструкції та сполучники, поряд з якими вони стоять. Поясніть розділові знаки при них.

1. Та ось зійшов місяць чи, вірніше, поринув за темну смугу Карпат останній відблиск сонця... (І. В.) 2. Ти мене, кохана, проведеш до поля, я піду — і, може, більше не прийду (М. Р.) 3. Вони наказали полоненим бігти, і, мабуть, саме те полегло Іванові втечу (Ю. М.) 4. Холодне сонце випливало з-за обрію, і, значить, треба було припускати, що ми встигнемо зробити два

загони (Хв.). 5. Та, власне, несподіванки тепер приносить кожний день (Ю. М.). 6. Мета лежала в кінцевій точці шляху, його роботи, була вираженням доцільності її, а отже, і його життя (Ю. М.). 7. Ведмідь кружляв навколо пастки, тягнувся до принади, але, очевидно, не зважувався торкнутися до неї (М. Т.). 8. А може, це я загубив очі на греблі? (Н.-Л.)

Вправа 144. Поставте, де треба, розділові знаки, поясніть їх. Підкресліть вставні конструкції та сполучники, поряд з якими вони стоять.

1. Ну, мені треба поспішати, бо гляди прибіжить виконавець... (Ст.) 2. Пилипко зірко дивився очима, щоб бува не збитись (А. Г.). 3. Це було друге життя, і мабуть воно не давало йому розслабитися до кінця... (Ю. М.) 4. У ту хвилину я про них забула, та може б не згадала і тепер (Л. У.). 5. Замість родинного життя «нового побуту» вона дістала безконечні дрібненькі сварки і можна сказати цілковиту родинну кабалу... (Хв.) 6. І звичайно ж продовжити цю сутність бути речниками її судилося їм... (Ю. М.) 7. Трудно розказати, для чого власне нам потрібна мрія і що вона таке, та мабуть в світі ніхто живий без мрії не прожив (Л. У.). 8. Він намагався примусити задубілі губи поблажливо посміхнутися але за звичкою глянув на козаків скрива як вовк і вже з погордою промимрив собі під ніс кілька слів... (П. П.) 9. Я не хвалю своїх синів, але коли правду сказати на всі Семигори немає таких хлопців як мої (Н.-Л.). 10. Поперше я не могла дивитися в її лице, коли говорила про нього, а по-друге в мене не була совість цілком чиста (Коб.). 11. Суворою лінією стоять в степу сторожові могили насипані може татарвою а може волелюбним козацтвом... (Тют.) 12. Може вона співає може сміється а може зайшлась від плачу (Коц.).

4. Вставна конструкція, що стоїть на початку або наприкінці відокремленого звороту, комою від нього **не відділяється**, наприклад: *Перед нею стояв тепер Радюк, правда гарний, і молодий, і моторний, але не блискучий своїми чинами...* (Н.-Л.) — вставна конструкція стоїть на початку відокремленого означення і комою від нього не відділяється.

5. Вставна конструкція виділяється тире, якщо на неї треба звернути особливу увагу, наприклад: *Як, не по-*

бачившись з Василем неділю або, може — нехай Бог боронить! — і дві, як і жити на світі... (К.-О.)

Вправа 145. Поставте, де треба, розділові знаки, поясніть їх. Підкресліть вставні конструкції. Визначте, до якої конструкції входить вставна.

1. Прискорюючи ходу подорожній махав на нього рукою очевидно бажаючи спинити його *(Коц.)*. 2. Мало не під ногами ніс бистрі води Прут здавалось вгинаючись у берег коліном і ховаючи обидва кінці за високими береговими виступами *(Коц.)*. 3. Якийсь час пливли вони в тумані поміж берегами одірвані од землі й безпомічні як їм здавалося *(Коц.)*. 4. Андрій зійшов на ганок і мабуть завмираючи серцем натиснув на клямку... *(Баг.)* 5. Пісня волі може споетизованої в дні лихоліття чаруючим акордом лунала в серцях молоді... *(Коц.)* 6. Танк видно було підбито, бо він так і зостався стояти на місці однак відкривши шалений гарматний вогонь *(О. Г.)*. 7. Це Маруся Чурай як кажуть українська Сафо донька п^олтавського сотника з Хмельниччини *(О. Г.)*. 8. Вони стояли поруч очевидно зосереджені й трохи стривожені *(Н. Р.)*. 9. Тонка здавалось мов перекреслена в стані постать Мар'яни дедалі більше віддалялась... *(Ст.)* 10. Вирушив опівночі смішно сказати вбраний у подертий кожух шапку вушанку і чоботи дранки наче той погорілець, у якого з господарства залишилася одна корівчина, і тепер він бідний та нещасний мандрує з нею до далеких родичів, щоб знайти притулок *(Тют.)*.

Вправа 146. Поставте, де треба, розділові знаки. Підкресліть відокремлені члени речення. Трансформуйте речення так, щоб у кожний відокремлений член речення була вставлена необхідна за змістом вставна конструкція. Кожне речення зробіть у трьох варіантах: вставна конструкція стоїть на початку відокремленого члена речення, в середині, наприкінці. Поясніть розділові знаки в кожному випадку.

1. Слідом потягся обоз сповнюючи морозне повітря вереском *(П. П.)*. 2. В далечині синіло море ніжне й прозоре під світанковою імлюю *(З. Т.)* 3. Засмучений та збитий з пантелику він зразу ожив заметушився забігав *(П. М.)*. 4. Навпроти хати затиснута двома шовковицями стояла нова клуня *(Ст.)*. 5. Йому лейтенант дарував різні пільги вимотуючи жили з Маковійових напарників-телефоністів *(О. Г.)*. 6. Бажаючи все-таки хоч дечого

дізнатись у дорозі Верига не затримався на Добридневому хуторі а того ж дня виїхав на Стеблів залишивши Ярину у тітки до весни (П. П.).

6. Треба відрізнати вставні конструкції від слів та словосполучень, які є членами речення і комами не виділяються, наприклад: *Матері, було, все вгодиш, а вам не потрапиш вгодить* (Н.-Л.); *Все то було, та минуло* (Н.-Л.).

Вправа 147. Поставте, де треба, розділові знаки, визначте, які з виділених слів є вставними конструкціями, а які виконують функцію члена речення, визначте, якого саме.

1. Була я в батька, **було** моє личко біленьке... (Н.-Л.) 2. А я **було** аж сержуся, що вона **бач** співає наче проти мене... (Н.-Л.) 3. Ось **бач**, яка паляниця (Н.-Л.). 4. А це **бач** велика дзвіниця... (Н.-Л.) 5. «Чи ж це **правда?** Чи це може бути?» — запитував він сам себе. **Правда** і він бачив біду на своїм віку... (І. Ф.) 6. Ти там **може** знайшов незаказаний рай (Л. У.). 7. ...Я даремно гину і думаю про той даремний жаль, що **може** вбить мою кохану матір (Л. У.). 8. Якби я мала крила, я б **здається** зараз одвідала свою неньку (Н.-Л.). 9. **Здається** мені, що до моєї матінки й дорога терном та колючою ожиною заросла (Н.-Л.). 10. **Звичайно** біля шостої пополудні адвокат Білінський робив перерву у своїй канцелярській роботі (І. В.). 11. **Звичайно** людина **може** розкритися **може** спалахнути **може** кинути себе на високу гору (Ю. М.). 12. Ходи, з тобою **певне** й другі підуть (Л. У.). 13. Якби ти тільки вірила у те, в що вірили ми, потішилась би **певне** (Л. У.).

7. Лише вставними бувають слова та словосполучення: **а втім, далєбі, крім того, мабуть, навпаки, наприклад, отже, по-перше, по-друге, шоправда, правду кажучи, між нами кажучи, власне кажучи**, наприклад: *З редактором Бергман теж, мабуть, зустрівся...* (Хв.)

8. Ніколи не бувають вставними слова: **навіть, ніби, майже, приблизно, принаймні, все-таки, мовби, неначе, нібито** — і тому не виділяються комами, наприклад: *Рябі мармурові пні буків зізали з дороги униз, немов западались...* (Коц.)

9. Слова **однак, одначе, проте** бувають вставними тільки в середині речення. На початку речення це сполучни-

ки, які не виділяються комами, наприклад: *Останові пощастило, однак, зачепитись якомсь за прибережну вербу (Коц.); Однак Соломія не тратила надії і навіть не дуже журилась (Коц.).*

Вправа 148. Поставте, де треба, розділові знаки. Підкресліть вставні слова, а також слова, які не можуть бути вставними. Які з підкреслених слів завжди бувають вставними?

1. Отже я залишився господарем становища... (*Хв.*) 2. Щоправда нині похолодання не сягнуло інею... (*Ю. М.*) 3. Ще либонь не перестали боліти стусани в тих, кому вони їх давали захищаючи з усім дитячим вогнем честь свого роду ковальського та побратимство... (*Баг.*) 4. Хоч би артисту руки відрубали, він все-таки творить не перестане (*Л. У.*) 5. ...Пишні повні та чималі губи виступали вперед наче рожевий пуп'янок (*Н.-Л.*) 6. Особисто для нього та й мабуть для багатьох людей ця робота стала метою (*Ю. М.*) 7. Їй-бо мати з батьком ідуть з ярмарку (*Н.-Л.*) 8. Тихо тихо ніби вечірня вода спливає ніч підворушена першими струмками світанкового повітря (*См.*) 9. Товсте полотно синіло неначе буз (*Н.-Л.*) 10. Недоступна кропива обважніла насінням немов бджола пергою хазяйновито шепталась по своїх леговищах (*Коц.*) 11. Звичайно він збирався мати власну лабораторію але по-перше не тепер по-друге ніяким чином не однявши її в когось (*Ю. М.*) 12. Ліна однак помічає, що простори тут якомсь особливо почуваєш... (*О. Г.*) 13. Одначе одного дня по обіді Мотря витягла з своєї скрині десять товстих починків... (*Н.-Л.*)

Вправа 149. Напишіть під диктовку.

1. Але, на жаль, таких боліт у наших краях мало залишилося... (*Хв.*) 2. Насадити садків, здебільшого вишневих, розвели худобу, птицю, одним словом, жили багато... (*Тют.*) 3. Данило, напевне, пройшов кілометрів п'ятнадцять... (*См.*) 4. Сонце, скажу я вам, палило голову немилосердно (*Хв.*) 5. Здається, сам вогонь говорив цими очима... (*П. М.*) 6. Звичайно, проблему зачинав не він (*Ю. М.*) 7. Але вже було у синові щось, як він думав, не його, щось незрозуміле й чуже (*Ю. М.*) 8. Власне, це був не лісок, а десяток сононок на горбі... (*Ю. М.*) 9. Авжеж, що правда, то не гріх (*Н.-Л.*) 10. Це справді був майже жарт... (*Ю. М.*) 11. Справді, він був мовби запалювальним механізмом у машині (*Ю. М.*) 12. Нехай, про мене, з'їсть оцю кашу з горшком... (*Н.-Л.*)

13. Удвох, кажуть, і плакати мов легше неначе... (Т. Ш.) 14. Твого розуму не спитали, бо свого, бач, нема (Н.-Л.). 15. Ідуть дівчата в поле жати та, знай, співають ідучи (Т. Ш.). 16. Чи він вернеться, чи, може, впаде посеред поля?... (Тют.) 17. А може, Павло Андрійович вклав себе в синове виховання значно більшою мірою, ніж він? (Ю. М.) 18. Сосонки вмирили від плодів, як, буває, *помирає, лишаючи на землі життя, породілля (Ю. М.). 19. Словом, перспектива постріляти ще менше всміхалася мені, і, отже, тільки узнавши, що добрі організатори взялися за цю справу, я міг підтримати, як-то кажуть, компанію (Хв.). 20. Це був другий запах життя, а може, навіть перший, а отой — трави, цвіту — став другим, адже про нього тільки мріялося і говорилося... (Ю. М.) 21. І, нарешті, хтось чистим, хорошим високим голосом почав давню солдатську пісню... (Тют.)

§ 19. Вставлені конструкції

Вставлена — це конструкція, яка містить додаткове повідомлення: побіжне зауваження, поправку висловленого. Вставлена конструкція пояснює, уточнює, розвиває зміст основного висловлення. Вставлена конструкція стоїть в середині або наприкінці речення, наприклад: *Але на великі лиманські води вже насувалася важка, поки що синя (в майбутньому чорна) нічна тінь (Хв.)*.

І. Вставлена конструкція не дуже тісно пов'язана зі змістом речення. Тому для виділення вставленої конструкції використовуються переважно **тире** та **дужки**. **Дужки** — більш сильний розділовий знак. Але жорстких правил, які б регулювали використання дужок та тире, немає, хоча перевага віддається дужкам, наприклад: *Згодом виступає на літературному полі молодий вихованець Харківського університету, славний потім історик Микола Костомаров, також слобожанин (з старого Острожського полку) (М. Г.)*.

Тире вживається для виділення вставлених конструкцій, які стоять в середині, а не наприкінці речення, тому що вставлену конструкцію, яка стоїть наприкінці речення і виділяється **тире**, можна сплутати з частиною складного безсполучникового речення, наприклад: *Правда, де-*

які гарячіші — *душ, може, з десять* — позабирали торби на плечі та й потягли шукати вільної сторони (П. М.).

2. Якщо в середині вставленої конструкції повинні стояти розділові знаки, то вони зберігаються, включаючи знак питання та знак оклику, наприклад: *І одразу ж ясно стало, яке має відношення І. Л. Карасик до Дмитрія й Ганни (буквально ніякого!) й скільки він знає про них (рішуче нічого!)* (Хв.).

3. Якщо вставлена конструкція виділяється д у ж к а м и, то розділові знаки, що стоять на місці, де речення розривається вставленою конструкцією, зберігаються і ставляться після дужок, наприклад: *Ось зібралися друзі-однокурсники, переважно дівчата (бо хлопці давно вже пішли на призовні пункти), розмовляють про се про те* (Бед.).

4. Якщо вставлена конструкція виділяється т и р е, то на місці розриву речення вставленою конструкцією, в залежності від структури речення та структури вставленої конструкції, можуть стояти коми. Можливі такі варіанти:

1) з обох боків вставленої конструкції ставляться лише тире, коли структура речення та вставленої конструкції не передбачає інших розділових знаків, наприклад: *Вони знайшли в собі мужність не заперечувати і — це його справді вразило — не просити ласки для себе* (І. В.);

2) кома ставиться перед першим тире, якщо вона передбачена структурою речення чи вставленої конструкції, наприклад: *А з чагарів та з нив, таких рідних і милих, — він се почув зразу — натовпом знялись давні згадки дитинства...* (Коц.) — кома перед першим тире закриває відокремлене означення («таких рідних і милих»).

Перед першим тире кома ставиться і в тому випадку, коли вставлена конструкція закінчується знаком оклику або знаком питання, а після неї повинна стояти кома. Ця кома переноситься і ставиться перед першим тире, наприклад: *Поки вона вернеться, — дівко! а вточи лиш слив'язки! — то ми по кухличку, по другому вип'ємо* (К.-О.) — після вставленої конструкції повинна була б стояти кома, яка відділяє підрядну частину складнопідрядного речення від головної; ця кома переноситься і ставиться перед першим тире;

3) кома ставиться перед другим тире, якщо цього вимагає структура другої частини речення (після вставленої

конструкції) або структура самої вставленої конструкції, наприклад: *Він дістане собі і їй рушниці — кожен румун їх має в хаті, — вони вийдуть на берег уранці, відв'яжуть чужий човен і впливуть на річку (Коц.)* — кома перед другим тире стоїть між частинами складного безсполучникового речення;

4) кома ставиться і перед першим тире і перед другим — за вимогами контексту, наприклад: *А ще, було, як намалює що-небудь та підпише, — бо й письменний був собі, — що се не кавун, а слива, так-таки точнісінька слива (К.-О.)* — перед першим тире кома ставиться тому, що вставлена конструкція побудована як підрядна частина, а друга кома — перед підрядною частиною речення.

5. Вставлена конструкція може бути оформлена як самостійне речення. Така конструкція виділяється дужками. При цьому крапка наприкінці вставленої конструкції ставиться **перед** дужкою, що закриває вставлену конструкцію, наприклад: *Нове мотовило аж гуло в її руках і вряди-годи черкалось об сволок, об стелю. (Ні один цар не махав з такою втіхою скипетром, як Мотря своїм мотовилом.) (Н.-Л.)*

Вправа 150. Підкресліть вставлені конструкції. Поясніть розділові знаки, якими вони виділяються. Де це можливо, змініть розділові знаки: замість дужок поставте тире, замість тире — дужки. Простежте, як змінилась (і чи змінилась) постановка ком при знаках, які виділяють вставлену конструкцію.

1. Недаром в таку годину — аби неділя або яке свято — хлібороби виходять на поле хліба обдивляться! (П. М.) 2. Хутір Вишневий — двадцять п'ять хат — примостився в голому степу... (Тют.) 3. От пан хорунженко пішов з молодницею у хату, а бабуся — плюсь! — біля панночки сіла (К.-О.). 4. На мої слова — він стрів мене першу в кімнаті, — що її муки вже скінчилися, глянув на мене не своїми очима і поблід як смерть (Коб.). 5. Два парубки — я їх помітив, як вони зараз пили лимонад, — розпихають народ і входять в круг (Коц.). 6. Тепер, разом із Іваном і з отим Савкою, — який це Савка? — охітніше буде вирушати у нові місця (Коц.). 7. Вона те все позбувала — їй допомгла Савчина хазяйка, — та грошей було мало (Коц.). 8. Він давав поштовх, заряд усім (і це таки майже несамохіть — енергію, ентузіазм осмислено дати не можна) (Ю. М.). 9. «Колись» — це тихий

одноманітний плін (якщо можна назвати плином життя двадцятирічного хлопця), «тепер» — бурхливий лет поміж круч і водоріїв у мороці й повній невідомості (Ю. М.). 10. Він пере-
крив із дідом Інокентієм хлів (стара кривля зовсім перетліла),
заново вшив погрібничок... (Тют.) 11. Якби він знав, коли і як
переходити вулицю, щоб його не зарізав трамвай (вулиця йому
увялялася пеклом, у якому все змішано: коні, люди, машини,
трамваї, — все це біжить невідомо куди й чого, а міліціонери на
носілках носять зарізаних) — він би не так боявся (Тют.). 12. Хто
ж цей Іван Іванович? (Мій герой уже прийшов додому і поста-
вив свою парасольку в сонячну пляму того сонця, що благосло-
вляло його важку путь — саме важку, бо щось із серцем нелад-
не, — своїми мажорними рожево-білими проміннями.) (Хв.).

Вправа 151. Поставте, де треба, розділові знаки; в кожному реченні дайте два варіанта (де це можливо) виділення вставленої конструкції — дужками і тире — і поясніть їх. Підкресліть вставлені конструкції.

1. Чом же отсе тепер питаюсь я чом отсе Петро і Леся не зійдуться і не поговорять? (Кул.) 2. Це на погляд Семена Яковича про Семена Яковича теж читайте далі зразковий член такої-то колегії такого-то тресту (Хв.). 3. В його круглому оці друге візник зажмури в голосі в куточках уст було зачіпливе щось образливе (Коц.). 4. Старовинне таке було собі та й досі положим воно е! місто... (О. В.) 5. І ні на одній вулиці не зустрінеш ні одного чоловіка, неначе нехай Бог милує! усі люди в усім містечкові повмирали або і то не лучче смерті татари похапали? (К.-О.) 6. Але все оце і проблема і теми і навіть апаратура до речі досить нужденна як на сучасний рівень були його світом (Ю. М.). 7. В складні часи чи це була хвороба жінки чи прикроші з дітьми чи невдачі по роботі він ставав діяльним не-
втомним і стійким (Ю. М.). 8. Скажи ти певне знаєш адже в замку всі послули? (Л. У.) 9. Я на чужину йшла шукать надій як в рідній стороні мені їх бракувало і оновлення силі молодій (Л. У.).

Вправа 152. Напишіть під диктовку. Поясніть розділові знаки при вставлених конструкціях.

1. От, може, вам колись (часами це буває) розглянути старі шпаргалі прийде хіть (Л. У.). 2. Чи то жаль їй стало своїх даремно змарнованих літ, що промайнули в самотині та вдовуванні (чоловік помер дуже рано), чи, може, її добре серце само потя-

глося до молодят... (Тют.) 3. Він почував свої сили, знав майже точну міру своїх знань (звичайно, порівнюючи їх зі знаннями інших), вельми покладався на власну настійливість, неухильність, а також точність і технічну оснащеність експерименту (Ю. М.). 4. Стоїмо на тій самій землі — ледве десять кроків між нами, — одно сонце нас в'яже, ті ж краєвиди входять у нас, і навіть тіні наші зливаються разом (Коц.). 5. Ще вчора ранком мати і Степан говорили про евакуацію як про щось далеке, чого, може, й не буде зовсім (правда, вже майже не вірили своїм словам, шукали віри в якомусь чуді й вірили в нього, як вірять в чудо), а ввечері мати вернулася з міста й сказала, що батька там вже немає... (Ю. М.) 6. Хвилинами здавалось, що він знепритомніє і, як підстрелений заєць (правда, він цього моменту скоріш подібний був до, коли так можна висловитися, схвилюваної породистої корови), — і, як підстрелений заєць, впаде на свій сюрпризний килим (Хв.). 7. Нагадувати про змагання і шефську комісію він, звичайно, не мав охоти (хоч його турбувало, що Таня і Матвій ні з того ні з сього замовчали про справу), але й не зачепити когось із них він теж не міг (Хв.). 8. Правда, сьогодні підрастає його симпатичний синок, що колись (все можливо!) зупинить свій «вольтер'янський» погляд на чіткому сілуєті злого англійського сатирика, та, на жаль, оповідання це не про сина.... (Хв.) 9. Там результат помітний і на очах спожитий людьми. (До речі, саме вони й знайшли — для власних потреб — новий спосіб вирощення хлорели в закритих басейнах, він виявився таким ефективним, що на них посипалися заявки з главків і міністерств з проханням розробити його широко й впровадити в господарство, хлорела — надзвичайно поживний корм для худоби.) (Ю. М.) 10. Я вам — ви ж пам'ятаєте? — завжди говорив, щоб ви називали мене товаришем! (Іван Іванович і сам уже вірив, що завжди пропонував Явдосі називати себе товаришем, хоч цього, можна сказати, й не було — не тому не було, що він не хотів, а тому, що він просто забув.) (Хв.)

Вправа 153. Напишіть під диктовку.

Пароплав, висадивши на берег кількох пасажирів, прийняв на палубу двох дачників і, прийнявши, рушив далі на південь. І що далі він посувався на південь, то більше затягувало горизонт масивами сизих хмар. Треба було припускати, що, можливо, за якийсь час ці хмари насунуться на блакить ясного неба і зроблять грозу. Саме цієї грози не хотіли ні Топченко, ні Леся,

ні навіть Валентин. (Останній уже заспокоївся і тільки зрідка дивився на Топченка, що вів розмову з його дружиною.) Гроза, безперечно, не дала б можливості провести час так, як хотілося б. Щоправда, хазяїн виноградників, Бергман, що до нього їхали, улаштував би непоганий пікнік і в своїх кімнатах, але все-таки цей пікнік був би багато гірший за той, що його хотіли влаштувати на свіжому повітрі, і, значить, залишалося все-таки благодати фортуни, щоб вона не зіпсувала своєю грозою добрий день.

135 слів

М. Хвильовий

§ 20. Звертання

1. Звертання може стояти на початку, в середині та наприкінці речення. В усіх випадках звертання разом зі словами, які від нього залежать, відокремлюється **комами**, наприклад: *Донеччино моя, твоїх вітрів дихання я відчуваю знов, як в ті далекі дні... (В. С.); «Дякую, друже, за правду-матку і прошу пробачення, — сказав він. — Дякуй і ти, моя мила Ганнусю...» (Хв.)*

2. Після звертання, яке вимовляється з окличною інтонацією, ставиться **знак оклику**. Якщо таке звертання стоїть на початку речення, то наступне слово пишеться з великої літери; якщо ж таке звертання стоїть в середині речення, то наступне слово (після знаку оклику) пишеться з малої літери, наприклад: *Маріє Іванівно! Марусю! Зоре моя! Не катуйте мене своїм холодом! (Стар.); «Добре, Галю!.. добре, моя рибонько!» — шепче, не стямившись, Чіпка... (П. М.)*

3. Якщо звертання стоїть наприкінці речення, то після нього ставиться знак, який вимагає зміст всього речення, наприклад: *Де ж дружина моя, де ви, добрії люди? (Т. Ш.); Яка чудодійна ти, водо студена! (Ст.); Не хапайся за голову, Миколо... (І. Ф.)*

4. Звертання, яке виражене займенником ТИ чи ВИ, також виділяється комою, наприклад: *А я говорю тобі, треба! Чуєш, ти?! (Вин.)*

Від такого звертання слід відрізнити підмет, виражений займенником. Якщо за займенником-підметом іде звертання, воно завжди виділяється комами, наприклад: *Ой ти, дівчино зарученая, чого ж ти ходиш засмуче-*

ная? (Н. тв.); *Гай-гай! Який же в и, друже, непевний!* (Стар.).

Особові займенники ТИ, ВИ входять у звертання, якщо воно є сполученням означення з означуваним, між якими стоїть займенник другої особи. Такий займенник комами не виділяється, наприклад: *Краю ти мій, краю, кращого за тебе я в житті не знаю!* (В. С.)

5. Вигуки відділяються від звертання комами, наприклад: *Гей, воли мої, гей, воли мої, гей!* (Н. тв.) Не відділяються від звертання частки О та ОЙ, наприклад: *О Музо, не згадуй ту люту годину* (Л. У.); *Ой мамо, голубко, не плач, не ридай, готуй рушники і хустки вишивай* (Є. Г.).

6. Між однорідними звертаннями коми ставляться за загальними правилами.

7. Не розділяються комами вислови **Господи помилуй, Боже борони, слава тобі Боже** та ін., тому що в них немає звертання, наприклад: *Прости йому Боже, а на душі в нього великий гріх...* (Стар.)

Вправа 154. Підкресліть звертання. Поясніть розділові знаки при них.

1. Галю, серце, рибко моя, що мені казати, хотів би я тебе одну цілий вік кохати (Н. тв.). 2. Дзвени, моя пісне, і клич до роботи... (В. С.) 3. Мрії рожеві, тепер я розстануся з вами (Л. У.). 4. Яке чудове твоє вологе повітря, березнева ніч! (Ст.) 5. Привіт тобі, мій друже вірний, гаю, повірнику моїх найкращих дум! (І. Ф.) 6. Ой, зійди, зійди, ясен місяцю, як малиновеє коло! Ой, вийди, вийди, серце-дівчино, та промов до мене слово (Н. тв.). 7. Життя мое! Тобі мій дар любові... (В. С.) 8. Царице моя! Провідна зоре! Ви окували мою душу, сп'янили!.. (Стар.) 9. О Боже мій милий! Така твоя воля, таке її щастя, така її доля! (Т. Ш.) 10. «Чіпко! любий мій! — мовила вона. — Покинь!.. За віщо ж я тебе покохала?.. Покинь, мій голубе!..» (П. М.) 11. «Галю! Рибонько моя! Чого ти плачеш?» (П. М.) 12. А ви де, журавлі ви мої, журавлі? (В. С.) 13. Віщує думонька сумная, що ти, дівчино, не моя! (С. Р.) 14. ...В розлуці, моя Україно, ти снилась мені у квітках (В. С.). 15. Ой світе ясний, світе прекрасний, як на тобі тяжко жити (Н. тв.). 16. І досі так, о браття! й досі тьма (Л. У.). 17. О море радості безкрає, чи я тебе перепливу? (Сим.) 18. Але за все, за все, що в серці одсіяло, я дякую тобі, о молодість моя! (В. С.) 19. Борони Боже! На яку-небудь хвилю і стати на

глум, на публіку! (*Смар.*) 20. Гей, тополі мої!.. (*В. С.*) 21. Ой поля, поля ви ратні, ночі горобині!.. (*В. С.*)

Вправа 155. Поставте, де треба, розділові знаки. Підкресліть звертання, поясніть розділові знаки при них.

1. Не щербечи соловейко на зорі раненько не щербечи малюсенький під вікном близенько (*Заб.*) 2. Не знаю моя дитино тієї дівчини (*П. М.*) 3. Мене забудь моя дівчино! (*С. Р.*) 4. Послухай сестро ти ще молода, і може прийдеться загинути... (*Л. У.*) 5. Шевченку Олдрідже Той день настав (*М. Р.*) 6. Юність юність повна щастя без краю Люба мила краще від тебе не знаю! (*П. Т.*) 7. Очі мої очі В них злились в єдине лютики і сонце і любов моя (*В. С.*) 8. Де ви де солов'ї ви мої солов'ї? (*В. С.*) 9. Тихий Дунаю зелений гаю хвилі кипучі вітри могуті вас я благаю, груди облегчіте вість принесіте з рідного краю (*Г.-А.*) 10. Спасибі! Дай Боже! (*Смар.*) 11. Казав мені батько: «Женися небоже та не сватай в багача борони тя Божже!» (*Н. тв.*) 12. Світи світи місяченьку і ти ясная зоря та й присвіти доріженьку аж до милого двора! (*Н. тв.*) 13. Ой весна це ти! (*В. С.*) 14. О весна я не знаю такої пори, щоб так серце моє хвилювала!.. (*В. С.*) 15. Ой ви ночі Донеччини сині і розлуки і сльози вночі... (*В. С.*) 16. Їхав козак за Дунай сказав: «Дівчино прощай! Ти конику вороненький неси та гуляй!» (*Н. тв.*) 17. Дай серце волю нетерплячим крилам затріпочи розвійся і полинь! (*М. Р.*) 18. Ні зорянице злотом і рубіном ти не скрашай ясних своїх перстів... (*М. Р.*) 19. Тобі одній уявлена царівно тобі одній дзвенять мої пісні... (*М. Р.*) 20. О лицемірні і лихі не гніть благочестиво спину: тут не спокутують гріхи і не прощаються провини (*Р. Т.*) 21. Я молодим прийшов до тебе море будити хвилю із твоїх глибин (*Вінг.*)

Вправа 156. Напишіть під диктовку.

1. Я звертаюсь до вас, дорогі земляки-побратими, крізь по-жарів злий гук, крізь удари невпинних гармат... (*В. С.*) 2. Сонце низенько, вечір близенько, спішу до тебе, лечу до тебе, моє серденько! (*І. К.*) 3. Мамо, мамо!.. Не плач, не треба!.. (*В. С.*) 4. Голубчику, ріднесенький! Не знаю... Боюсь, щоб і ви в мені не зневірились... (*Смар.*) 5. Я хотів, моя горличко, тебе попередити спитати... (*П. М.*) 6. Ой ти, дівчино, не бійся морозу: я ж твої ніжки у шапочку вложу! (*Н. тв.*) 7. Ой ти, дівчино, горда та пишна, чом ти до мене звечора не вийшла? (*Н. тв.*) 8. Не хтіла

б я тебе вразити, сестро, та, бачу, прийдеться розмову залишити... (Л. У.) 9. Та, здається, куме, і ти сам котився з тієї гори з своєю Ганною, вертаючись з хрестин? (Н.-Л.) 10. І горять за Дінцем, заливаючи небо все, очі, карі очі твої, Україно безсмертна моя! (В. С.) 11. Здрастуй, юність моя кароока, що тебе я у сині вернув! (В. С.) 12. Співати буду я про тебе і в могилі, коханий, друже мій, душі моєї май! (В. С.) 13. Така її доля... О Боже мій милий! За що ти караєш її, молоду? (Т. Ш.) 14. Є любов до сестри, і до матері, і до дружини, є багато любовій, та найдужча й найвища з усіх, непогасна, як вічність, до тебе — моя Україно, що зростила мене в голубому розгоні доріг (В. С.) 15. Ой піду я, боса, полем, пошукаю свою долю, доленько моя! (Т. Ш.) 16. Спасибі, дівчино, за добрее слово, а може, ти любиш кого другого? (Н. тв.) 17. Я закликаю вас, громи й громовенята, тучі і тученята, я розганяю тебе, фортуно, наліво, на ліси й води... (Коц.) 18. Ну, моя квіточко, заткнім лихо за пояс та на злість ворогам! Ну, Боже благослови! (Стар.) 19. Ой ти, дівчино, з горіха зерня, чом твоє серденько колюче терня? (І. Ф.) 20. О весно днів моїх, тебе я в пісні кличу, і ти до мене йдеш, смаглява і струнка... (В. С.) 21. Ой сонечко ясне, невже ти втомилось? (См.) 22. Ой Дніпре, мій Дніпре, широкий та дужий, багато ти, батьку, у море носив козацької крові (Т. Ш.) 23. О Пушкін мій! Твоє сумне обличчя в моїх очах у мареві встає (В. С.).

VI. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ВИГУКАХ, ЧАСТКАХ, СТВЕРДЖУВАЛЬНИХ ТА ЗАПЕРЕЧНИХ СЛОВАХ

§ 21. Вигуки та частки

1. Вигуки відділяються (виділяються) **комою**. Якщо інтонація оклична, то після вигука може ставитися **знак оклику**. Після знаку оклику слово пишеться з великої літери, якщо вигук стоїть на початку речення, і з малої, якщо вигук стоїть в середині речення, наприклад: *Гей, озвіться! Страшно в сім хаосі (Л. У.); А! Що там згадувати? (Стар.); І серце велике стискається з жалю, ох! в неріднім цьому краю! (Г.-А.)*

2. Треба розрізняти ^ввигуки та омонімічні їм підсилювальні частки: О, ОЙ, АХ, НУ та ін., які не відділяються комою від слова, біля якого вони стоять:

1) частка О звичайно стоїть при звертанні та при словах ТАК та Ні, наприклад: *О тату, не гримай даремно! (А.-Ч.); О ні, розлуки вічні, як вічний подих далини (П. В.);*

2) частки АХ, ОЙ, ГЕЙ, УХ, ЕХ та ін., що стоять перед особовим займенником, після якого йде звертання, комою від займенника не відділяються, наприклад: *Ой ти, дівчино, ясна зоре! Ти мої радощі, ти мое горе! (І. Ф.);*

3) частка НУ з підсилювальним значенням комою не відділяється, наприклад: *Ну і характер!*

3. Вигуки, що стоять перед словами ЯК, ЯКИЙ і означають разом з ними найвищу міру якості, комою не відділяються, наприклад: *Ой як високо!; Ах який страшний!*

4. Сполучення **слава Богу** виділяється комами, якщо вживається для висловлення радості, задоволення, полегшення, наприклад: *Ми, слава Богу, живі та здорові.* Якщо ж сполучення вживається в значенні «добре», «гаразд», то воно виконує роль присудка і комами не виділяється, наприклад: *У них все слава Богу.*

Вправа 157. Підкресліть вигуки та частки. Поясніть наявність чи відсутність розділових знаків при них.

1. Ой, глядіть, знову іскорка блисне! (Л. У.) 2. Фу, як у мене в висках стукає (Вин.). 3. Ба, ці сходи знайомі Андрієві... (Баг.) 4. Ох, скільки в грудях моїх муки!.. (М. Р.) 5. Кляла я все: і мрії ті дівочі, що рано так, ох! рано одцвіли... (Н. тв.) 6. О, не дивуйсь, що пахоші навколо... (О. О.) 7. О думи мої! О славо злая! За тебе марно я в чужому краю караюсь, мучуся... але не каюсь!.. (Т. Ш.) 8. Ах ви, мрії, ви милі, дитячі, як обличчя за дальнім вікном (В. С.) 9. Гей, рубали ворогів та на всіх фронтах! (П. Т.) 10. Гей ти, доле моя солов'їна, що колись довго гнана була! (В. С.) 11. Ну от і чудесно!.. (Баг.) 12. Ну, от і пройшло... (Вин.) 13. Ой! Чи воно там ще високо? Сів! Ху-у-у! Ану підводься, туристе! О-о-ох! (О. В.)

Вправа 158. Поставте, де треба, розділові знаки. Поясніть їх наявність чи відсутність при вигуках та частках.

1. О не дивуйтесь, що стільки зір на небі... (О. О.) 2. О якби-то листя листя не жовтіло, о якби-то серце вічно зеленіло... (В. С.) 3. Ох тії очі темніші ночі... (І. Ф.) 4. Без тебе ох як тяжко в світі жити! (Н. тв.) 5. Ой вечеряй моя мамцю та й що наварила, бо вже мені молоденькій вечеря не мила (Н. тв.) 6. А згибло все згинуло (Стар.). 7. О не один нащадок Прометей блискучу іскру з неба здобував... (Л. У.) 8. О не забуду я тих днів на чужині... (Л. У.) 9. Ой ти дівчина щаслива: в тебе батько й мати є, рід великий, хата гарна, ще й у хаті всього є (Н. тв.) 10. Ой ти дівчино чарівниченько причарувала моє серденько! (Н. тв.) 11. Ой піду я степом лугом та розважу свою тугу (Т. Ш.) 12. Ну взяла собі невісточку! (Н.-Л.) 13. Ну от бачите!.. А ви не хотіли дослухати моєї поради... (Баг.)

§ 22. Стверджувальні та заперечні слова

1. Слова ТАК, ЕГЕ, (А)ЯКЖЕ, АВЖЕЖ, ГАРАЗД, НІ, що означають ствердження чи заперечення, **відділяються комою або знаком оклику** (якщо вимовляються з окличною інтонацією), наприклад: «Хіба ви думаєте, трудно навчитись читати!» — *Авжеж, не легко* (П. М.); *Ви за своїм чоловіком озираетесь? Ні, не було його тут* (І. Ф.); *Так! Я буду крізь сльози сміятись, серед лиха співати пісні...* (Л. У.)

2. Не відділяються комою від слів ТАК та Ні підсилювальні частки О, НУ, АХ та ін., наприклад: *О ні! Являйся, зиронько, мені хоч в сні! (І. Ф.)*

3. Слід розрізняти стверджувальні слова ТАК та ГАРАЗД і омонімічні їм прислівники, які в реченні є обставинами і комами не виділяються, наприклад: *Так. Немає в світі нічого сильнішого за людину (Дов.); Так дитячі мрії грали між примарами гарячки (Л. У.); «Ото такий твій тато? Гаразд!» — протяг один із солдатів (П. П.); Ви зробили все гаразд.*

Слово ТАК може бути часткою і тоді теж не відділяється комою, наприклад: *Так будьмо єдині! Ми — квіти життя (В. С.).*

Вправа 159. Знайдіть стверджувальні та заперечні слова (або омонімічні їм прислівники чи частки). Поясніть розділові знаки при них.

1. Так... в кожній країні є спогоди раю! (Л. У.) 2. Так ось що я тобі скажу: тисячі людей живуть отак, як ти... (І. Ф.) 3. Так ні трішки не боїтесь? (Вин.) 4. Анно! Невже ж ти мене так... так ані крихітки не любила? (І. Ф.) 5. Ні, жаль мені, що й сей порив погасне... (Л. У.) 6. Ні! Я зовсім іще не заповнив золотої анкети життя (В. С.). 7. Вони Михайла боялися, щоб не відібрав від них моєї батьківщини. О так, так! (І. Ф.) 8. Так, була моя пісня палка (Л. У.). 9. Ні, кумо, пісень вони не співають (І. Ф.).

Вправа 160. Напишіть під диктовку. Поясніть розділові знаки при стверджувальних та заперечних словах, при частках та вигуках.

1. Так. Найтяжча влада — влада над собою (Дов.) 2. Я знаю, так, се хворії примари (Л. У.) 3. А н н а. Га, коли так кажеш... М и к о л а. Так, так, так, не роби того (І. Ф.). 4. Так перелітня приборкана пташина про вирій смутно марить восени (Л. У.). 5. Так, так! Ми вже пана начальника просимо дозволити нам (І. Ф.). 6. Нехай уже я так і буду нічим для тебе... (І. Ф.) 7. О ні! Ви страшенно добрі, Орисю! (Вин.) 8. Ні, каються вважала б я за гріх! (Л. У.) 9. Ні! Ні! Цього не може бути. Ні! Ні! (Хв.) 10. Ой, не вмреш ти, синку, своєю смертю! Ні, не вмреш... (Баг.) 11. Ой так, так, занадто я м'який, занадто податливий (І. Ф.). 12. Ну, добре, я вже поможу вам (Вин.). 13. Еге, довго ж ти, дівко, з нашими парубками гуляєш! (П. М.) 14. Ох, тяжко, ох,

важко з ним вік розмовляти! (С. Г.) 15. О ні, ні! Я не можу... (Вин.)
16. Ні, доню, голубко, зілля не допоможе, бо це ж, моя доню, на
любов похоже (Н. тв.). 17. Ні, я хочу крізь сльози сміятись,
серед лиха співати пісні... (Л. У.) 18. Так вони довго розмовляли
про озера, про крижняків і вальдшнепів... (Баг.) 19. Так, ми раби,
немає гірших в світі! (Л. У.) 20. Ой, летіла горлиця через сад,
через сад, гей! (Н. тв.) 21. О, як нам гарно йти проти вітру в
ранній час (П. Т.). 22. Ой бідний ти, кумочку, бідний! (І. Ф.)
23. Ох, жаль мені човна, ох, жаль мого серця! (Є. Г.) 24. Ой, не
цвіти буйним цвітом, зелений катране (Н. тв.).

VII. ВПРАВИ НА ПОВТОРЕННЯ

Вправа 161. Поставте, де треба, розділові знаки. Поясніть їх.

1. За Джериною хатою під старою грушею на зеленій траві спав молодий парубок підклавши під голову білу свиту (*Н.-Л.*).
2. Гнат Рева в довгій кавалерійській шинелі стоїть міцно впершись блискучими хромовими чобітьми в пухнастий сніг, в руці мигтить револьвер (*Тют.*).
3. Він підвів блискучі очі глянув на ліс і побачив, що над самим шпилем серед лісу на хмарці стояв чоловік прозорий як туман і неначе кивав рукою до нього ніби кликав (*Н.-Л.*).
4. Висока майже як Генріх ставна дивно вродлива вона вбирала всі погляди сама не бачила нічого ні натовпів ні полотняного білого містечка зі стягами гербами барвами земельні синів імператора, з яких Конрад був її однолітком і вперше зустрівши свою мачуху прикипів до неї поглядом ні навіть самого імператора... (*Зг.*)
5. А голос рідний бадьорий немов розірвавши якісь пута над собою струсивши скинувши якусь вагу вирвався могутній і вільний і соколом полинув над рідними полями (*С. В.*).
6. У церквці притвор сумовитий темний, а у притворі між поламаним хрестом і старою корогвою висить ікона святого ангела запилена полиняла (*С. В.*).
7. Охотник початківець не зв'язаний мисливськими родинними традиціями придбавши рушницю шукає собаку (*О. В.*).
8. ...Промінь морями залле золотий річку і верби і кручі... (*В. С.*)
9. Відкрилась їй якось ніби одразу пуща йшла назустріч розлегла темна в непрохідді трясовин і завалів в запахах пліснявини й гнилизни повна пташиного щebetу ревіння зубрів нічних потаємних тупотів шелестів трісків щерехів (*Зг.*).
10. Дивилася стара Настя мати її лежачи на полу та стогнучи від недуги, що дочка її сидить смутна і невесела і нічого про весілля не розкажує і за діло не приймається (*К.-О.*).
11. А десь за ланами гомонів затихаючи грім немов той суворий тато, що навідався додому нашумів обмив своїм дітям залякані та заплакані лиця обдарував усіх гостинцями й пішов собі буркотуючи геть добрий і суворий і все зеленіло цвіло й осміхалось услід йому (*С. В.*).
12. Він пішов далі лихий та невмолимий та

все нахвалявся йдучи (*Тют.*). 13. Оживлялась музика крапель сумних і веселих лінивих і жвавих глухих та дзвінких (*Коц.*). 14. Веселий і радий осміхаючись у руденьку борідку пішов він до другої кімнати обідати (*С. В.*). 15. Прикриваючи парою страви вид м'який і білий як з сирового тіста вона пропливла од порога до столу мов літня хмара в своїх муслінах*, по яких лізли урґзтіч якісь безглузді лапаті квітки (*Коц.*).

Вправа 162. Поставте, де треба, розділові знаки. Поясніть їх.

1. Ми знову віпрнаємо в п'їтьму в радісний блиск обмовлених зір в помолоділий гомін людей і жадібно п'ючи нічну прохолоду дивимось заздру, як обскубують діти срібний оксамит вербових бруньок. 2. Вона заспокоїлась наче витерла хусткою очі і одіпхнувши Антонові руки підвелась з крісла. 3. Човен летів серед бризків і піни скрегочучи б'ючись боками об скелі і нарешті тихо гойдався як заспокоений лебідь. 4. Там вода горіла шафраном або смарагдом, там була піна рожева наче троянда склепіння в місячному с'яві зеленім блакитнім, і там вода крила сріблом човен весла і наші руки. 5. Море вириналило несподівано зразу і зворушало душу своїм радісним світлом синьою млою, серед якої плавав на морі Везувій наче велика блакитна медуза. 6. Вони пропускали повз себе ряд нерухомих застиглих облич жили на шиї як дротяні короткий віддих як віддих собаки на ловах і ночі спечені на суху фігу, що припнули чіпко до кам'яних східців. 7. Далекі скелі всі у заламах м'яко убрались в зелень і виглядали наче старий потертий місцями оксамит. 8. А далі знов був сивий полин акуліні пащі агав камінь і дрок мов дротяна щітка, якою чесалось сонце полишивши на ній пасма свого золотого волосся. 9. Тільки дві речі стояли в хаті чужі і навіть наче ворожі біла дубова шафа наглухо закрита і довга незграбна скриня застелена зверху сільським домашньої роботи килимком. 10. Чорні буйволиці малі і горбаті покинувши їсти повернули до гостей свої волохаті шиї і дивились на них червоними недобрими очима. 11. Тепер він ішов вузькою покрученою вуличкою немов коридором повним каміння та м'якого пилу. 12. А далі на виднокрузі простяглись гори руді спалені сонцем обвіяні вітром сумні мертві й безлюдні. 13. Старий чернець, що лишився на парафії з того часу, як монастир цей обернено в жіночий, сухий згорблений знищений немов викопаний з землі волікся до церкви.

З творів М. Коцюбинського

* *Мусліні* — легка тонка бавовняна або шовкова тканина.

Вправа 163. Поставте, де треба, розділові знаки. Поясніть їх.

1. Якби вона була зараз тут коло нього вона можливо розкрила б ще ширше перед ним цю вечірню красу (*І. В.*). 2. Певне усім мала б зайнятись власне мати, але що вдієш, коли стара Кукурбиха від щастя ходить наче пава розпустивши крила і замість закасати рукава та взятись до діла тільки те й робить, що хвалиться перед усіма доччиним щастям (*І. В.*). 3. І вже забуваючи про сон вона нахилиється до колиски щасливим поглядом вивчає навіть подих своєї дитини наперед відгадуючи, як лягатимуть на миле обличчя нові риси, що тільки-тільки несміливо стрепенулись мов перша прозелень на чистому полі (*Ст.*). 4. Я завжди така як мені здавалося смілива пригадуєш, як я хотіла діставати зірку з неба? тепер відчуваю незнайомий новий страх у собі (*І. В.*). 5. Степан Трохимович вирішив тоді справу так би мовити зам'яти «замном» і прийнявши таке рішення знов вдарив по струнах і заспівав (*Хв.*). 6. Як казку як давню пісню думу не про себе а про когось іншого викладав він спогади про своє життя повиваючи їх тихим смутком, який один тільки й лишився в його душі од колишніх гострих та пекучих пригод (*С. В.*). 7. О сліз таких вже вилито чимало (*Л. У.*). 8. Ой скажи ой скажи серце дівчино а що в тебе на мислі (*Н. тв.*). 9. Безмежнеє поле в сніжному завою ох дай мені обширу й волі! (*І. Ф.*) 10. Місяцю ясний зірки прекрасні Божії очі ви в темні ночі вас я благаю, груди облегчіте вість принесіте з рідного краю! (*Г.-А.*) 11. Наум це-то він і був познасивши мішки у комору розпрягнувши кобилу й упоравши усе з Василем ввійшли у хату посідали поговорити (*К.-О.*).

Вправа 164. Поставте, де треба, розділові знаки. Поясніть їх.

1. «Рятуй мене Боже! Рятуй, бо я молода загину!» — молилася Мелашка стоячи навколішки коло Палажки й заливаючись слізьми (*Н.-Л.*). 2. Ох може б не було життя таке нещасне, якби вогонь ненависті не гас! (*Л. У.*) 3. Ой не ходи Грицю та й на вечорниці, бо на вечорницях дівки чарівниці! (*Н. тв.*) 4. Поглянуть із дзеркала на неї веселі очі обведені двома вузькими дугами брів кругле рожеве лице обрамлене кучерявим волоссям невеличкий прямий ніс (*Ст.*). 5. Дуже радий мирові Воздвиженський ходив по хаті позакладавши руки в кишені і співав чудовим дзвінким басом (*Н.-Л.*). 6. У центрі села над стрімкими пірамідами молодого парку височіло кілька двоповерхових будинків клуб школа лікарня правління колгоспу, а далі понад рівними

вулицями неначе лялькові білили нові будівлі колгоспників (Ст.). 7. Повіз запряжений шістьма білими волами висококолісний з колясою кованою зовні сребром усередині встеленою східними килимами на білому тлі зелена плутанина трав гілля і пурпурові квіти підвішеною на пасах з волової шкіри в кількоро складених (Зг.). 8. Дорогий друже довго чекав ти мого лієта і, як тепер бачу, недаремне сподівався хоч через мене дихнути родинним теплом, якого ми старі двадцятип'ятилітні парубки роками позбавлені були серед чужого холодного гвалту великого міста (Коц.). 9. Два сповідники обидва кінні обидва з мечами напоказ а хрести десь заховані під чорними шатами один з Києва бородатий увесь у пишному зарості другий з Саксонії обстрижений і слизько-виголений мов той угор виростали коло лежачої дитини мали потішати її, бо для одного була вона княжною для другого жоною його володаря маркграфа, обидва відчували безпорадність власну й свого Бога... (Зг.)

VIII. ДИКТАНТИ

1

Веселий, ясний весняний ранок; горить на сході мало не половина неба червоним полум'ям. У сяйві рожевого ранку пишються сади в білому буйному цвіті, немов у снігу; зелене молода трава по майданах і берегах. Немов для свята вирядилось і завітчалось село.

Ще було рано, а вже всі в селі повставали; старі, молоді, діти — всі вийшли на вигін до монополії виряджати в дорогу поселенців.

Не звичайний гук і гомін ярмарку — інший якийсь гомін, що ще здаля будить у людини смутний і хвилюючий настрій; щось поважне й журливе чувається в його підвищених тонах.

На вигоні, коло возів і на возах, стоять і сидять люди. Червоні, білі, блакитні хустки й спідниці, чорні й сірі свитки, кудлаті голови — все хвилювалося і виграло проти сонця різнобарвними кольорами. Між людьми видніються вози з усяким селянським добром: діжечками, скринями, плугами й усякими іншими домашніми речами.

Люди скупчуються гуртками коло возів. Хлопці й дівчата збились осторонь в окремих гурток і щось розмовляють собі. Коло возів, між купками людей, блищать на сонці чарки й пляшки з горілкою. У кожного на обличчі святковий і разом смутний настрій, очі сяють тихим блиском, лиця червоні, заплакані.

Ревуть воли; то там, то там чути сумні пісні або жіноче голосяння, і над усім лунає співуча, голосна, глибоко пройнята щирістю мова.

232 слова

С. Васильченко

2

Ширинський бей — нашадок Чингіз-хана. Рідко хто з правовірних може похвалитися таким славним родом. Проте без нашадків Великого не вершиться в улусі жодна серйозна справа. П'ять бейів із п'яти славетніших родин складають особисту ханську раду. І серед них Ширинський бей — перший.

На північ і на схід від Перекопа — його володіння. Кочові нагаї — піддані його. Вісім місяців на рік кочують вони в степу, тільки взимку ховаючись у великих возах або легких нескладних будівлях. Проте незчисленні отари Ширинського бея і багато шовків, золота і коштовної зброї потрапляють йому до рук, коли збуває він каффським купцям отари невільників, узятих у Московщині або в польсько-литовській землі. Як сарана, як подих чумний, налітає він на безборонні землі, позначаючи кров'ю і полум'ям свою путь, і, обважнілий бранцями, худобою і коштовною здобиччю, повертається до своїх кочовищ на чолі жорстокої і хижої орди.

Повільно посувався кіш, тримаючись яруг і балок. Ішов фронтом сто вершників, спиняючись на найкоротший час і не запаляючи вогнищ. На березі Дніпра татари відпочили і на четвертий день із свіжими силами поринули на Україну. Переправившись на другий берег, вони поділилися: головні сили — кіш — посувалися день і ніч, даючи коням тільки хвилиний відпочинок і намагаючись нічого не руйнувати, ще глибше проникнути в країну; а крила розбіглися в різні сторони і на відстані десятидванадцяти миль розпалися на кільканадцять дрібних загонів. Наче щупальця потворного спрута, кинулися вони в різні сторони, налітаючи на безборонні хутори й села, підпалюючи їх і захоплюючи людність у неволю.

235 слів

3. Тулуб

3

За часів Сагайдачного Січ була розташована при «Чортомлицькому Дніприщі» — на острові Базавлуку. Це був сухий, пагористий острів. Весняна повідь ніколи не затоплювала його. Густі плавні оточували його гушавиною очеретів, трав і навіть лісів. У цьому зеленому лабіринті проток, ериків, лиманів та річок легко було заблудити навіть звиклій людині. І не раз гинули тут турецькі галери, заплутавшись серед островів, під влучним огнем Запорізького війська.

Цей лабіринт нижче від острова Базавлуку називався військовою скарбницею, бо козаки ховали там гармати, гроші й скарби. Тут же закидали вони неводи й ловили рибу. Сотнями барил курили вони її, солили, в'ялили або маринували — ось чому брак солі загрожував чималими збитками не тільки старшині, але й сіромі, яку наймала старшина на свої човни за частину улову.

Щодня приходили й відходили байдаки, вантажені рибою або різним крамом. Майоріли турецькі фелюки і томбази, молдавські дуби, а іноді й італійські та далматські шкуни. Велику торгівлю провадило Запоріжжя з суміжними країнами і водою, і степом. Багатішала військова скарбниця від торговельного мита й плати за проїзд через мости й пороги по всіх кінцях запорозьких земель. А що шляхи були дуже небезпечні від татар та харцизів, то приставляли до кожного каравану конвой із перначем або булавою, а частіше з прикріпленою до булави військовою печаткою. Давали такий конвой кожному, однаково, чи просив він його, чи ні, і стягували за нього гроші. Та й самі переїжджі не скупилися і ще від себе додавали своїй охороні ситий ралець, тобто подарунок.

233 слова

3. Тулуб

4

На Братській вулиці, проти самого монастиря, була оселя Сидора Петровича Сухобруса. Оселя стояла садом до Братства, а ворітьми виходила з другого боку квартала на другу вулицю. Половина ґрунту була засаджена добрим садком. Садок був старий, розкішний. Високі стовбури дерев, рівні, як колони, високо розкидали рясне гілля. Дерев було так повно, що садок здався пишним кошиком, в котрому було накладено букетів так тісно, що вони з усіх боків вилазили аж за край. Яблуні, груші, черешні купами гілля вилазили в чужі двори, слались на чорну покрівлю возовень і комор, схилялись над тротуаром, зачіпаючи прохожих за голови. Садок був старий, як був старий і його хазяїн, Сидір Сухобрус.

Старий мурований будинок стояв не на вулицю, а серед двора проти воріт. Він був так збудований, як будували дома в старовину: з ганком, з довгими сіньми через цілий дім, з другими дверима в садок. Сіни розділяли його на дві половини: з одного боку була пекарня й велика хата для челяді, з другого боку були хазяйські кімнати. Товсті, на аршин, стіни показували, що дім був давній. Вже Сидір Петрович сам попрорубував більші вікна, повикидав з вікон залізне перехрестя. Тільки в його кімнаті зосталось старе маленьке вікно, зверху трохи закруглене, з залізним перехрестям, ще й гострими крючками на обидва боки. Здається, хазяїн думав не тільки сховати гроші од злодія, але ще

мав злу думку поколоть злодієві руки й лице, щоб не квапився темної ночі на чуже добро.

250 слів

І. Нечуй-Левицький

5

Там, над Россю, стоїть одна висока скеля, аж трохи нахилилась над водою... З обох боків обсіли та облипли її густі верби. В скелі, внизу, проти місяця чорніла чорна продухвина, неначе двері всередину скелі.

В таку північну добу звідтіль, з-під тієї скелі, виступили дві людські постаті, білі, неначе мерці в білих покривалах. Вони несли щось довге та чорне, взявшись руками за кінці. В одного чоловіка біла борода висіла до пояса, а лиса як коліно голова блищала при місяці, неначе скляна. Друга людина була середніх літ, з чорним волоссям, чорним вусом. Білі сорочки на них при місяці здавались ще блідші, люди ті проти місяця були неначе аж прозорі, наче білим туманом повиті, ніби на березі блукали якісь тіні не сьогосвітні. А то були живісінькі люди. Один був старий рибалка, Панас Круть, а другий, молодий, — Панько. Вони виносили свої човни, що були сховані в тій кам'яній печері од негоди. Поклавши човни при березі, вони почали стягати неводи, котрими були обплутані зверху лози, неначе павутинням. Тихо шелестіли зелені вершечки лоз, розхиляючись; невід, наче намітка, мотавсь жмутами в руках; білі поплавці з березової кори білили разками по зеленій траві, падали на землю з рук. От вже невод складений у човен. Обидва рибалки поприпадали навколішки на хибких човниках, обперлись веслами об білий побережний пісок... Зашипів затужавілий пісок під човнами, і два човни, як два селезня, тихо полинули по воді, покидаючи за собою легенький слід, що розходивсь, як промінь, по тихій воді. Весла лягли на воду рубом, сіль клалась на самісіньку воду. Ні одна крапля не лягнула, не сполохала водяної птиці.

251 слово

І. Нечуй-Левицький

6

...Тепле, м'яке надвечір'я, далека дівоча пісня і думки, що сьогодні увечері він, Григорій, піде до дівчини, тамували образу, заколисували обурення. Варивон пішов у село фільварком, а він перескочив темний од чорнобилю насип і вузенькою вогкою стежкою вийшов на леваду.

Стиснута жовтою рогозою, ситнягом і осокою, несміливо засвітилась річечка, зелена понад берегами, з червоними прошвами посередині. Низькі, обсипані дрібним сухостоєм береги еднала своїм покаліченим тілом розбита громовицею стара верба. Зубцюватий присмалений корінь був тільки одним вузлом зв'язаний з глухим дуплястим стовбуром, одначе на тому березі з втиснутого в землю вигнутого погруддя здіймалась розкішна зелена корона; дарма що нижні гілки мусили лежати на землі, на цьому ж березі, біля окоренка, спліталась вінком рівна памолодь.

Коли Грицько підійшов до річечки, з того боку проворно скочила на вербу невисока дівоча постать і, погойдуючи гнучким станом та руками, розставленими коромислом, пішла над водою.

139 слів

М. Стельмах

7

Король запросив до себе Матільду Тосканську. Ненавидів ту жінку, ще не бачивши, коли ж побачив, то зненавидів до могили. Невисока чорнява жіночка, з ляскучим голосом, уся обнизана коштовностями, говорячи, всьорбувала в себе повітря, аж приахкуючи, так, ніби намірялася ковтнути тебе, і Генріх, хоч який був упосліджений і хоч як залежав од Матільди, з огидою подумав, що не хотів би бути всьорбнутий оцією коротконіжкою, яка нагадувала маленького собачку. Його врятувало те, що Матільда страшенно радувалася своїй значливості й хотіла бути посередницею між двома наймогутнішими чоловіками в Європі. Може, за нею стояли цілі тисячоліття, може... Вона згодилася допомогти Генріху, і він послав з нею до папи свою тещу з сином, маркграфа Еццо, батька ворожого йому Вельфа Баварського й абата Ключнійського з просьбою звільнити його від церковного відлучення і не вірити німецьким князям, які возводять на нього звинувачення більше від заздросів, аніж від справедливості.

Папа сказав, що без звинувачів справу розглядати негоже, тому ліпше королеві в призначений час, на Стрітення Богородиці, з'явитися в Аугсбург, і там він, Григорій, після розгляду справи обох сторін, без ненависті й упередження, відокремивши праве від неправого, згідно з церковними законами винесе свій безпристрасний присуд.

184 слова

П. Загребельний

Рось тихо плине зеленою водою між високими кам'яними стінами, котрі ще трохи подекуди аж понахилялись, неначе заглядають у воду, дивлячись на свій ясний одлиск, то сірий, то червоний, то ясно-зелений од зеленого, як оксамит, м'якого моху, котрим вкриті кам'яні стіни, неначе дорогими килимами. Попід скелями обидва береги оперезались рядками густих зелених ліз, густого високого очерету. А там нижче розступились скелі, то розпалися на роздолі ніби високими будинками, то полягли довгими рядками, купами, зупинили річку острівцями. Розлилась Рось рукавами й рукавцями поміж зеленими острівцями, розсипалась по камінні, переливаючи білу хвилю з каменя на камінь, то вигинаючи воду, наче шию лебедину, то розбиваючи її білими краплями в білій, легкій, як пух, піні. А там далі знов зійшлися скелі до берегів, знов піднялись над водою гори. А за горами розіслалась широким подолом зелена лука, неначе засіяна ярою рутою. Рось вирвалась з неволі, мов гадючка, тричі звертенилась колінцями по ярко-зеленій траві, лиснячи ясною водою, синім небом, білими хмарками в своєму лоні. Сховалась вона за скелею, за лісом та горою, за сахарнею, що обперлась боком об скелю, піднявши вгору високий задимлений стовп, мов та чапля довгу шию в осоці.

182 слова

І. Нечуй-Левицький

9

Вже років десять тому трапилася з чоловіком тяжка і кумедна пригода. Саме в жнива продав він на ярмарку свою первісточку. Після доброго могоричу Кузьма відразу пішов під ліс грабкувати жито і не встиг кілька разів махнути грабками, як щось під ними заворушилося, кинулося під ноги. На смерть переляканий чоловік метнувся на стерню, а біля нього шугнув молодий заєць, підкидаючи задні ноги. Він безсоромно кивав чоловікові каштановим цурпалком хвоста. В Кузьми йокнуло серце, і він кинувся за звіриною. Недосвічений заєць метнувся в бараболиння, почав шарпатись з одного краю в другий і незабаром захрипів. Побіля межі захеканий Кузьма усім тілом розплатався на свою здобич. Заєць заборсався, запищав під чоловіком, а той безжалісно і урочисто підняв його за вуха. Ого, Кузьма добре знав, що з ним робити: занесе попові, щоб бавились ним діти.

І що б було зразу понести попові звірину? Так підбив нечистий докосити жито. Зайця ж не було де подіти, і Кузьма догада-

вся зв'язати йому задні ноги ремінчиком калитки*, де лежали вторговані гроші за корову. Він старанно завузулював зайця і положив біля скаліченої дикої грушки, поверх його задніх ніг, мов печатка, лежала підв'язана до самого зашморга калитка. Вуханець, одводячи око від чоловіка, стрепенувся раз і вдруге, але навіть не зрушив з місця.

Ще й вечерею не пахло, як впорався чоловік з косовицею. Піднявши на плече грабки, він підходить до грушки, але від зайця тільки тепле місце лишилося. В чоловіка одразу затерпла душа. Як метелик навколо світла, закругляв Кузьма довкола скаліченого деревця і таки помітив рваний слід задніх лап звірини. Він його довів до самісінького лісу і тут мов крізь землю провалився. Отак і вкрав чортів заець у Кузьми корову. Це було б смішно, аби таке дивовище трапилось не з ним, а з кимось...

283 слова

М. Стельмах

10

Осінній ліс справляє на мене дуже сильне враження. Не можу спокійно на нього дивитись і в негоду, коли на стоси пожовклого листя падають великі в'їдливі дощі, але ще більше говорить він мені в такі години (такі, до речі, стояли і за тих пам'ятних днів), коли мжичить над тобою бірюза чистого, безхмарного неба, коли між мало зовсім не оголених дерев переливається прозоре повітря глибокої осені, коли по кварталах молодняка то тут, то там прокидається якийсь сторожкий тріск — і душу починають тривожити ніжні, вічно юні спогади.

Я вже з чверть години стояв на своєму номері. Палити цигарки не можна було, а тому я ще з більшим нетерпінням чекав початку облави, на жаль, оптимізм нашого егеря-вовчатника не найшов собі підтримки в дійсності, і селяни, що вже давно мусили почати гін, очевидно, збиралися дуже мляво, так що пройшло ще півгодини, а ліс, як і раніше, був мертвий і безголосий.

147 слів

М. Хвильовий

11

Виткнулось і сонечко. Тут стали рушати й наші, що з борошном понаїжджали то з Деркачів, то з Вільшаної, та були аж із Коломака. Що то, батечку, із яких-то місць на той ярмарок не

* *Калітка* — шкіряний гаманець.

понавозили усякого хліба! Таки видимо-невидимо їх тут стояло! Коли сказати, що підвід двадцять їх тут було, то — ей же то Богу моему! — більш: хмара хмарою. Тут і жито, і овес, і ячмінь, і пшениця, і гречка, і усе-усе було. Знаєте, прийшло врем'я подушне зносить, так усякому гроші треба. Наш братчик не бабак*: він жде пори. Слава тобі Господи! Він, нехай Бог боронить, не мо́скаль, щоб йому, покинувши жінку, діточок і худобоньку, та за тією бідною копійчиною шляться по усім усядам і швандяти аж на край світу та кровавим потом її заробляти. Та чого тут і вередувать? Коли вродив Бог хлібця та дав його зібрати, та й дожидай, поки прийде нужда, що як десяцькі у волость потягнуть за подушне і за общественне, а тут жінка забажає льону, щоб на сорочки прясти, та нового очіпка, та дочкам плахит або свит, та й усяка напасть постигне, що притьмом треба грошей; тоді вже ніде дітись: вези хоч верстов за двадцять, та чи стала ціна, чи не стала, а ти першого торгу не кидайся; за що продав, аби б довго не стояти, та й уривай додому, та й розраховуй собі, щоб і сюди і туди стало. А як удоволив усіх, от тоді вже справний козак! Лежи собі на печі у просі, поки до нової нужди; тоді вже будемо й думати, де що узяти.

265 слів

Г. Квітка-Основ'яненко

* *Бабак* — тут: ледар, нероба.

ІХ. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ У СКЛАДНОСУРЯДНОМУ РЕЧЕННІ

Між граматичними основами складносурядного речення ставляться такі розділові знаки: **кома, крапка з комою, тире, кома та тире, три крапки (крапки).**

§ 23. Кома у складносурядному реченні

1. Кома ставиться завжди:

1) перед такими сполучниками: а) протиставними (А, АЛЕ, ЗАТЕ, ОДНАК, ПРОТЕ, ТІЛЬКИ, ТА (=АЛЕ)), наприклад: *Вчорашньої води не здоженеш, а про завтрашню треба думати (Ст.); Світло світить, та не гріє веселе проміння (Л. У.);* б) приєднальними (І, Й ТА, ТА Й, ТАКОЖ, ТЕЖ та ін.), наприклад: *Не за цим він цілий місяць куриє пилюгою, та й не про нього йдеться нині... (П. П.); Жінки відбігли вбік, чоловіки теж поступилися з дороги, але не поспішаючи (П. П.).*

Вправа 165. Підкресліть сурядні сполучники, визначте їхнє значення. Визначте, де сполучник з'єднує однорідні члени речення, а де граматичні основи складносурядного речення. Поясніть розділові знаки при сполучниках.

1. Сінокос його перестоявав, а пашня осипалась або починала зеленіти в снопах (Ст.). 2. Кривоніс зареготав, аж прочани втягли голови в плечі, а чернець захрестився ще дрібніше (П. П.). 3. Ні, якщо заколисує втома, не лежати нам слід, а іти! (Є. Л.) 4. По всіх хатах було темно, тільки в Титарчихи довго блимав ще маленький огник на печі (С. В.). 5. Грицька поривало й собі спуститися з гірки, проте він м'явся (С. В.). 6. На хуторі запала тиша, тільки на греблі, порпаючись у поросі, цвірінькали горобці, а на березі попискували жовтаві каченята, поспішаючи за качкою до води (П. П.). 7. От вони вийшли на вулицю й пішли ніби до шинку, але перейшли через греблю, минули село, а шинку

все не було (*Н.-Л.*). 8. Сіяли не тільки вдень, а й вночі (*Я. Г.*). 9. Тече вода в синє море, та не витікає (*Т. Ш.*). 10. Ворскла річка невеличка, а берег ламає (*Н. тв.*). 11. Ще з сінешних дверей жінка помічає знайомий обрис, але не вірить собі (*Ст.*). 12. Крановий відчув на собі допитливі тяжкі погляди, але мовчав... (*Ст.*). 13. Був собі дід та баба, та не було в них дітей (*Н. тв.*). 14. Скільки то терпілося, скільки пролилося гірких сліз, передумалося мрій, а однак щастя і краси тих хвилин не відчувала я тоді, а тепер відчуваю лиш меланхолію всякої скінченності... (*Коб.*)

2) Кома **ставиться завжди**, якщо граматичні основи складносурядного речення з'єднані повторювальними сполучниками: еднальними (І, ТА (=І), НІ...НІ) або розділовими (ЧИ, ЧИ ТО, АБО, ТО...ТО), наприклад: *Зеленіють жита, і любов одцвіта, і волошки у полі синіють* (*В. С.*); *Чи то Явдошка та Софійка ловили гав, чи то в них надто жевріла мрія про волю, але недовго затримувалися вони на хуторі...* (*З. Т.*)

Вправа 166. Поставте розділові знаки і поясніть їх. Підкресліть сурядні сполучники. Визначте, де вони з'єднують однорідні члени речення, а де граматичні основи складносурядного речення.

1. ...Очі виразно бачили всю до самого краю землю і мандрівні промені при ній і самотні ще чорні дерева і голубі діброви і вогі хрести весняних доріг (*Ст.*). 2. Йому сниться, нібито він сидить у великій залі а в ній зовсім немає вікон і не ввімкнено жодної лампочки і взагалі туди не пробивається жоден промінь світла (*Ю. М.*). 3. І зелений гай і Лаврін і його очі все разом щезло (*Н.-Л.*). 4. Ми не годились би ані в наших бажаннях ані в наших змаганнях! (*Коб.*) 5. Потім хмари застигли перестали рухатися і сторожке мовчання оволоділо небом і землею і так продовжувалося хвилину-дві... (*Тют.*) 6. І труба не куриться і у дворі ніхто не щастається (*К.-О.*). 7. Козак озираючись то на куші черемхи то на полковника несміливо заглибив у воду весло (*П. П.*). 8. То дощ іде то зривається мокрий сніг. 9. Або ми зараз зробимо цю роботу або завтра тобі доведеться працювати самому. 10. Ти чи на каторзі чи де був? (*П. П.*) 11. Чи я була дійсно добра для неї задля її особи чи це було тому, що вона його мати? (*Коб.*)

Вправа 167. Придумайте по два речення з кожним сполучником, що поданий в п. 2: в одному реченні сполучник повинен з'єднувати однорідні члени речення, а в другому — граматичні основи складносурядного речення.

Вправа 168. Напишіть під диктовку. Сурядні сполучники підкресліть. Поясніть, чому кома ставиться чи не ставиться перед сурядним сполучником.

1. Цілі громади галок злітаються звідкись, кружать то над одним, то над другим деревом... (Коб.) 2. То літає материна думка по степах широких чи по темному лісі в глуху темну ніч, то бачить вона його слабого, недужого в якійсь чужій хаті, між чужими людьми... (Н.-Л.) 3. На синіх долонях вечора темним смутком горбатився старий вітряк і в благанні простягав завмерлі руки чи то до неба, чи то до людей... (См.) 4. Очевидно, тут вчора чи позавчора ловили на продуху рибу (См.). 5. І зелений садок, і маленька пасіка в садку під горою, і криниця під грушею, і левада, і зелена діброва на горах, і розмова з Лавріном — все ніби завітчало свекрову хату квітами та залило пахощами (Н.-Л.). 6. Він з жінкою своєю ходить-походжає, та спродає, та гроші лічить, та балакає й жартує з купцями своїми, та погукє на наймита свого (М. В.). 7. Вночі Дмитрові наснилася оранка, і ліс, і четвертинка поля Мар'яни, і маленький Павлик, і велика лопата, над якою під вітром тремтіла одежа й життя молодиці (См.). 8. «Ми всі хотіли би вірити в існування щастя, або, може, і віримо всі!» — обізвалася я... (Коб.) 9. Потім кілька важких і лапятих капель упало на круп коня, і раптом вони заскакали скрізь — по людях, по конях, по ріллі, і линув дощ, рясний, веселий, благодатний, і цей веселий дощ освіжив і обновили степ і людей і викликав у них дитячий радісний настрій (Тют.). 10. ...Залишається або пуля, або Сибір (См.). 11. Він весь час намагався бути розв'язним, дотепним і зовсім не провінціалом, але і його в'юнка чорненька і остаточно не мужня фігурка, і його банальні дотепи, і, нарешті, його мало приховане бажання «показати себе» перед ревізором — усе це красномовно підкреслювало, що він провінціал... (Хв.) 12. З угловини тягло теплим вологим відпаром, і холодні трави зараз же відчули його, і стали покриватися щедрою росою, і різкіше запахи, і серед тих запахів особливо виділявся своїм гірким, чадним смородімком полин... (Тют.) 13. ...І де йдуть хлопці, то так від них люди й

розступаються, бо вже не попадайся їм на дорозі ніхто: чи перекупки з коробками, чи москаль з квасом, чи сліпці з повода-тарем, чи баба стара, чи дівка молода їм назустріч — нікому нема розбору, не вважають нікого, так на усякого лавою і пруть, і мнуть, і з ніг валяють... (К.-О.)

2. Якщо граматичні основи складного речення з'єднані сполучниками І, ТА, ЧИ, АБО, які не повторюються, то кома перед сполучником **ставиться** чи **не ставиться** залежно від: а) структури частин складносурядного речення; б) від характеру граматичних основ за метою висловлювання; в) від особливостей структури складного багатокomпонентного речення.

А. Кома **ставиться** в залежності від структури граматичних основ складносурядного речення. Можливі такі випадки:

а) обидві граматичні основи побудовані як двоскладні речення (крім випадків, зазначених у § 23 Б 2 б)), наприклад: *Осінній вечір уже розтанув, і в купе заглядала темна мряка дощової ночі (Хв.);*

б) одна граматична основа побудована як двоскладне речення, а друга — за моделлю будь-якого типу односкладного речення (крім випадків, зазначених у § 23 Б 2)), наприклад: *Топилося майже у всіх хатах, і бузкова тіль від димів слалася снігами (Тют.)* — перша частина побудована як безособове односкладне речення, а друга — як двоскладне речення;

в) обидві граматичні основи побудовані як односкладні речення, але різних типів (крім випадків, зазначених у § 23 Б 1) та в Б 2) а)), наприклад: *Лампу поставили серед столу, розклали зошити, книжки, і через якийсь час у хаті стало тихо (С. В.)* — перша граматична основа побудована як неозначено-особове речення, друга — як безособове односкладне речення.

Вправа 169. Поясніть, чому ставиться кома в складносурядному реченні. Для цього підкресліть граматичні основи речення, визначте, за якою моделлю простого речення побудовано кожен граматичну основу.

1. Марта обняла руками коліна, схилила голову вниз, і лице потопало у неї в скорботних тінях волосся (Коц.). 2. Дивлюсь на них крізь вії, і піснею тремтять закохані вуста (В. С.). 3. Я, оче-

видно, спізнився зі своїм проектом, або мене вже забагато в кружку ваших вибраних (*Коб.*). 4. Вересень далеко відлетів легкими вітрами, і починає мжичить (*Г. М.*). 5. По вулицях стояли великі калюжі, й надзвичайно розмило дерев'яні тротуари (*Хв.*). 6. Я забув причинити двері, і звідти тягло бадьорим повітрям, надіями на фіалки (*Коц.*). 7. Тихо й нудно, і спека пекельна (*С. В.*). 8. Хочу спіймати, записати у пам'яті ці звуки, і не виходить (*Коц.*). 9. Диркотіла косарка, й смерділо перепаленим бензином (*Ю. М.*). 10. У Вови нило всередині, і він нічого не слухав (*С. В.*). 11. ...Червоніло небо, і де-не-де по йому світилися зірки (*С. В.*).

Вправа 170. Складіть 6 складносурядних речень, граматичні основи яких були б побудовані так: двоскладне речення + двоскладне — 2 речення; двоскладне + односкладне (будь-якого типу) — 2 речення; односкладне + односкладне (різних типів) — 2 речення.

Вправа 171. Напишіть під диктовку. Поясніть, чому ставиться кома у складносурядному реченні. Зверніть увагу на сполучники, що з'єднують граматичні основи складносурядного речення, а також на те, чи повторюється сполучник.

1. Знову зворухнулось повітря, і срібні звуки розбудили степ (*С. В.*). 2. В морозному передсвітанку, стишуючись, весело шерехкотів лапатай сизий сніг, і в саду без вітру перегойдувалась обважніла тканина пухнастого віття (*См.*). 3. І хто їй розкаже, і хто теє знає, де милий ночує... (*Т. Ш.*) 4. Галя щебетала своїм гортанним голосом, і луна розходилася в морозному повітрі (*С. В.*). 5. Підклали свіжого хмизу, й сухі палички затріщали в синенькому полум'ї (*С. В.*). 6. Прочинились двері чиєїсь хати, і, зчепивши руки на грудях, стояла на порозі біла постать чи дівчини, чи молодиці (*С. В.*). 7. Стояв він один в коридорі, опустивши голову, і сором виїдав йому гарячі очі (*С. В.*). 8. Не всі перестали вірити в будучність, і не в усіх завмерла віра в великість людської вдачі (*Коб.*). 9. Здавалося, у темряві від шаленого бігу сапають табуни диких коней, витріплюючи мокрі гриви, і через те летять у хату холодні бризки (*Тют.*). 10. А сонечко встане, як вперше вставало, і зорі червоні, як перше пливли, попливуть і потім, і ти, білолиций, по синьому небу вийдеш погулять... (*Т. Ш.*) 11. В холодних, як осінній туман, мареннях, в далеких видіннях пропливало її життя, і вся її життєва дорога була світлою, осяя-

ною сонцем (*Тют.*). 12. На площі ще біліють колони, і, нахилившись над морем, чорні силуетики перерізують лінію неаполітанських вогнів (*Коц.*). 13. Я таки підбився був, і, на мій сором, мамі доводилося нести не тільки торбу, а часом підносити й мене (*І. М.*).

Б. Кома не ставиться:

1) коли обидві граматичні основи складносурядного речення побудовані за моделлю називного речення, наприклад: ...Музика у садку **та** потяг в сім годин... (*В. С.*);

2) якщо у частин складносурядного речення є елементи, які з'єднують ці частини. Можливі такі випадки:

а) спільною для обох частин є мета висловлювання, тобто обидві частини питальні, чи спонукальні, чи окличні. У цьому випадку їх об'єднує інтонація, наприклад: *Скільки їх і які вони?* (*П. М.*); *Нехай пісні гудок заводить і в серце лине гомін заводський!..* (*В. С.*); *Таке розкішне над нами небо і такі ми до безмежності молоді!* (*В. Ш.*).

Примітка 1. Якщо в складносурядному реченні тільки одна частина питальна, спонукальна чи оклична, то кома **ставиться**, наприклад: *Мати оповідала мені децю з вашої минувшини, і я вас тепер також ліпше розумію!* (*Коб.*).

Примітка 2. Кома в складносурядному реченні, частини якого побудовані як питальні, спонукальні чи окличні, **ставиться**, якщо між частинами такого речення вживається повторювальний сполучник, наприклад: *Боже, чи я тебе не молила, чи я перед тобою переступила?* (*П. М.*)

Вправа 172. Підкресліть граматичні основи складносурядного речення, а також сполучники, що їх з'єднують. Визначте, за якими моделями побудовані частини складносурядного речення, поясніть пунктуацію.

1. Зійшло б гаряче сонце, і простяглось би по полю, як струни, бабине літо (*Коц.*). 2. Хмари заволокли все небо, і цілий день ішов краплистий дощ (*Хв.*). 3. І рейок блискотінь під поїздів вагою і у вечірній час дівочий ніжний спів... (*В. С.*) 4. І сонце, і квіти навколо (*В. С.*). 5. Де я і хто ти? (*Л. У.*) 6. Хай наше слово не вмирає і наша правда хай живе! (*М. Р.*) 7. Чи все те було наслідком способу мого думання, чи це тому, що я жила сама? (*Коб.*) 8. Проте ви опановуєте себе, і ваше серце наливається від того невимовною втіхою (*І. М.*).

Вправа 173. Поставте, де треба, розділові знаки. Поясніть пунктуацію у складносурядному реченні.

1. Призначена для нього кімната стала осередком думок доброї матері і вона була би прикрасила її лиш самим золотом і сріблом (*Коб.*) 2. А чи існують взагалі чеберяйчики і які на те докази? (*Зг.*) 3. Чи то цвіт біліється рясний чи з-під хустки сивина вдовина? (*Т. К.*) 4. Нехай серця не знають супокою, хай обганяють мрії часу біг і наша юність буде хай такою, щоб їй ніхто не заздрити не міг! (*Сим.*) 5. Комбайна гордий гул і шахтарів обличчя, що вкрив росою піт... (*В. С.*) 6. Ах ті тини тини кривенькі і крейдяний в горі кар'єр!.. (*В. С.*) 7. Ой ви ночі Донеччини сині і розлука і сльози вночі... (*В. С.*) 8. Гармоні плач і кураева туга і шум дерев могутній і сумний... (*В. С.*) 9. Заходять сірі дні і глухо законопачуються за ними вікна (*І. М.*) 10. Заскрипів засов коло чийось дверей і далеко по селі пішла луна (*С. В.*)

Вправа 174. Напишіть під диктовку. Поясніть розділові знаки у складносурядному реченні.

1. Тіні придорожних дерев і кружалко раннього сонця замехтіли на старенькій блузці Мар'яни, і вона одразу зникла за високим тином (*Ст.*) 2. Знов весна, і знов надії в серці хворім оживають (*Л. У.*) 3. Світло осліпило мене одразу, і я нічого не міг розібрати в вікні (*Коц.*) 4. Мало не щоночі хтось приходив до нас, і я чую їхні притишені розмови (*І. М.*) 5. Чого світання так ясніє в полі і ген сріблиться пісенька дзвінка? (*Ст.*) 6. Хай пливуть карбовано хвилини і життя одмірює мотор (*В. С.*) 7. Вишневі губи, чорні брови, пісні дівочі вечорові і шум акації в вікно... (*В. С.*) 8. Далеке гавкання собак і лави на снігу... (*В. С.*) 9. Той садок, і закохані зорі, і огні з-під опущених вій... (*В. С.*) 10. ...Дим заводів, птичі зграї, і сніги, сніги безкраї, і копри, копри... (*В. С.*) 11. У довгому піджаці, в мужичих чоботах, з загрубілими мозолястими руками він дуже нагадував якого-небудь діда-пасічника з селян, і, тільки пильно придивившись у його очі та лице, можна було вгадати в йому інтелігентного робітника (*С. В.*) 12. Веселка над полем здіймалась, і туча удаль одплива, і ти жартувала, сміялась, і радісно вишня цвіла (*Т. М.*)

б) К о м а між частинами складносурядного речення, з'єднаними сполучниками І, ТА (=І), ЧИ, АБО, не ставиться, якщо у них є спільний компонент:

— спільний другорядний член речення, наприклад: *Де-не-де біля вурв сивіє безводний полин або куциться пахучий чебрець* (О. Г.);

— спільна відокремлена конструкція, наприклад: *Там, за горами, давно вже день і сяє сонце...* (Коц.);

— спільна вставна конструкція, наприклад: *Як кажуть, сіно ціле і кози ситі: і нудний візит одбув, і ніякої мороки не мав* (С. В.);

— спільна частка (ОСЬ, ТІЛЬКИ, ЛИШЕ та ін.) або вигук, наприклад: *Тільки захід горів жовтогарячим огнем та навислі над ним хмари червоніли, мов збита кров...* (П. М.); *Гей, поле жовтіє і синіє небо* (М. Р.);

— спільна частина складного речення, наприклад: *Аж бачить: відчиняються ворота і чорні коні під самі вікна підкочують коляску* (Ст.).

Вправа 175. Визначте, наявність якого спільного компонента заважає поставити кому між частинами складносурядного речення. Там, де кома стоїть, поясніть її.

1. Десь в сінях щохвилини гримали двері, кричали кури і розливалась вода (Коц.). 2. Я чув свої лікті: ось-ось там трісне і вони вилізуть (Коц.). 3. А внизу пролітають вагони і колеса у тьмі цокотять (В. С.). 4. В сінях отворилися голосно двері і почувлися скорі кроки (Коб.). 5. На ніч небо визірчилось і мороз поміцнішав... (П. П.) 6. Навкруги мене колоситься пшениця і мак червоніє (М. В.). 7. Часом качка в повітрі дзвенить чи кажан проти місяця грає (М. Р.). 8. Добре йому велося усе: він нікого не зачіпав і його ніхто не займав... (М. В.) 9. Мимо проходять люди, тупа копитом в стежку осел, а садок самотіє, запущений і забутий, і лиш перехожі сковзять очима по нетоптаних травах та сонце ходить довкола, пересуваючи тіні (Коц.). 10. Від його ходи на столі заколиваввся трисвічник і тонко задзвеніли кришталеві підвіски (П. П.).

Вправа 176. Поставте, де треба, розділові знаки. Поясніть пунктуацію у складносурядному реченні.

1. Десь понад Ташанню у вербах шумів вітер і глухо клекотіла вода (Тют.). 2. У княгині страхом пойнялись очі і лице приблідло (П. П.). 3. При тій думці покрилося моє лице краскою і в нутрі моїм скипіло (Коб.). 4. Раптом його очі поширились і він, як і тоді, коли натрапив на випадково положений до його порт-

феля «страшний документ», дуже зблід (Хв.). 5. Вже димаріє дальня даль і небо домнами палає (В. С.). 6. В день такий розцвітає весна на землі і земля убирається зрання... (В. С.) 7. Зрідка пробіжить заєць або спиниться на кручі вовк (А. Г.). 8. Земле рідна! Мозок мій світліє і душа ніжнішою стає, як твої сподіванки і мрії у життя вливаються моє (Сим.). 9. Вмовкла вона і все в церкві мовчало, лиш тяжко сопіли товсті прелати і липкий чад оповивав усе довкола (Зг.). 10. За вікном був сніг білий і зорі білі і була доріжка від флігеля... (І. М.) 11. Уже сходила рання гречка і по долинах з перебоями п'янкої духмяності і ніжної мигдалевої гіркості пінився цвіт калини... (Ст.) 12. Далеко прогурокотили запізнілі підводи і настояна тиша нечутно йшла полями густа і пахуча (Ст.). 13. Пригадувалося йому, як весняними вечорами, коли пахло талим снігом, вони з Орисею цілими годинами вистоявали на ташанському мосту і вона горнулася до нього... (Тют.) 14. Ні перо ні пальці ніяк не слухалися Романа і ледве встиг він вивести два перші слова а вже той наговорив йому їх зо два десятки (Б. Г.). 15. Це було трохи далі але ж байрак був їй ще страшніший за ліс (Б. Г.). 16. Ноги починали дуже боліти але вона не сміла спинитися (Б. Г.).

Вправа 177. Напишіть під диктовку. Поясніть пунктуацію у складносурядному реченні.

1. Він би, кажу, потрошив би її на шматки, як старий деркач, так йому дух заперло і він не здужа і поворушиться... (К.-О.) 2. Нарешті попереду заблимав вогник і почувись збуджені голоси... (П. П.) 3. Богдана Хмельницького обдало холодом, і саме в цей час зарипіли ворота і брама повільно відчинилася (П. П.). 4. Вже зорі посакували і тоненький серпок місяцевий блищав над дубом, ніби зачепивсь за кучеряву гіллячку (М. В.). 5. По всій лінії бухали кирки, кайла, ломи і ворушилися люди — чорні, незграбні, з довгими тінями на снігу (Тют.). 6. Кривоноса обступила тиша, і тільки десь раз по раз капала дзвінка вода і ніби відбивала хвилини (П. П.). 7. А перед тим тріснув мороз на клямці і глухо зачинилися двері (І. М.). 8. Останнім часом син взагалі мов би віддаляється від неї і Лукія помічає, як поступово вона втрачає свою материнську владу над ним (О. Г.). 9. Ще лист не жовтів у осінній журбі і трави не никли зів'яло. Привітно усе усміхалось тобі, і сонце тебе цілувало (В. С.). 10. То мелодить теплової чи воркує горлиця... (М. С.) 11. Вирішили заночувати біля цієї могили: з неї було видно на кілька миль навкруги

і вони могли сховатися від пронизливого вітру (*П. П.*). 12. Та знай, що тільки тут, де невагомний труд землі насиченій родюче лоно ранить, допіють ягоди і радощі постануть (*М. Р.*). 13. Плавні, відбившись у воді глиняною стіною, стояли непорушно, як древній китайський мур, тільки верхів'я їхне кивало гнідим купинням і вітер здмухував із нього легкий пух і ніжною хмаркою гнав понад водами (*Тют.*). 14. О, недаремно, ні, в степах гули гармати, і лялась наша кров, і падали брати... (*В. С.*)

3. У складному реченні може бути декілька граматичних основ, які зв'язані сурядними сполучниками. Кома між частинами такого речення ставиться за правилами, викладеними вище, наприклад: *Все замовкло, тільки струмочком буркотів рівний Грицьків голос, та знизу під піччю розспівався цвіркун* (*С. В.*).

Вправа 178. Поясніть пунктуацію в складному реченні. Намалюйте пунктуаційні схеми цих речень.

Зразок: Очі його були широко відкриті, і в їхній глибині теж летіли білі тіні, а уста розтулені й ледь-ледь осміхнені (*Ю. М.*) —

□, і □, а □

1. Я підвела голову, наслухоючи напруженим слухом, однак голоси затихли, і настала тиша (*Коб.*). 2. І пройдуть літа прозорні, і зміняться знову люди, а тільки кохання вірне незмінним довіку буде (*Є. Л.*). 3. Хвилинку я вагався, але в другу хвилину я вже наганяю його коло спуску, й ми біжимо з ним разом (*І. М.*). 4. Уже й Пасха не за горами, а сніг і не позначається, і дні такі ясні та сонячні, а морози беруть своє (*П. М.*). 5. Скоро хазяїн попадає до нас, і, хоч ми горілки не п'ємо, зате готова приємна розмова, і ми зав'язуємо вузлик нашої знайомості (*Коц.*).

Вправа 179. Поставте, де треба, розділові знаки. Поясніть пунктуацію у складному реченні. Намалюйте пунктуаційні схеми 1, 3, 5 речень.

1. І тоді небеса зацвітали слізьми і вітри реготали й телесувалися а над усім панував безнадійно-вбивчий рух коліс (*Зг.*). 2. Оля побігла до своєї зупинки а дощ летів ув обличчя і не вщухав а тільки дужчав і здавалося ітиме завжди (*Кон.*). 3. Ви її не знали

пане Орядин але в неї був дуже сильний дух і вона була дуже справедлива (*Коб.*). 4. Стриножені коні ще не встигли відійти далеко і розвідка невдовзі була готова рушати але ротмістр по-слав уперед двох пластунів а решта просунувшись трохи зупинилась... (*П. П.*) 5. Ось протяглася на землю востаннє кривава рука і зарожевіли дерева цвітом мигдалів, а виноградні кущі грізно підняли високі хвилі в зеленому морі (*Коц.*). 6. Неждано біля самих дверей вітряка щось заворушилось а потім звелася по-стать людини і по-старечому заскрипіло на щось поскаржилось дерево ганку (*Ст.*). 7. Денис деякий час сидів пригорнувши до себе рушницю вичигуючи на свою здобич але одноманітний пейзаж швидко втомив його і він заснув міцно та непробудно (*Тют.*). 8. От вони вийшли на вулицю й пішли ніби до шинку але перейшли через греблю минули село а шинку все не було (*Н.-Л.*).

Вправа 180. Складіть речення за такими пунктуаційними схемами:

- 1) □, і □, але □; 2) □, і □, проте □; 3) □, або □, і □;
4) то □, то □, і □; 5) □, і □, і □, і □.

Вправа 181. Напишіть під диктовку. Поясніть пунктуацію в складних реченнях.

1. Доки вона йшла поруч з Лавріном, доти на неї неначе південне сонце світило, а як увійшла в хату, для неї неначе сонце впало з неба і одразу стала темна ніч (*Н.-Л.*). 2. Людина вмирає, а дім, зроблений нею, стоїть, і пісня, складена нею, співається тисячу літ, і казка живе спервовіку (*Зг.*). 3. В канівському курені топилося, а корсунський курінь стояв занесений снігом, і жодної стежки ніхто не протоптав до його дверей (*П. П.*). 4. Він сердився на себе й на дівчину, відводив її од очей, а вона знову з'являлася, і довкола нього неждано дзвенів то дівочий сміх, то смуток учорашньої пісні (*Ст.*). 5. Тимко втішився і поліз на піч спати, але ще довго перед його очима стояли Федотові чобітки, і він навіть чув запах холодної слизької шкіри на них (*Тют.*). 6. За болотом якийсь чарівник одразу змінив землю, хвилясто підхопив її вгору, ближче до місяця, і вона од тієї радості кинула в золотий танець чубаті соняшники, а за соняшниками заясніло живе жито, і пшениця, і овес, і ячмінь... (*Ст.*) 7. Не маючи

звістки про сина вже більше двох місяців, він міг тепер чекати найгіршого, і хоч як намагався бути спокійним, але руки йому все-таки тіпались, і це зразу помітив Семен (*П. П.*). 8. Його доля спочиває на сильних підвалинах, і він кермує нею, а я, кинена у вир життя, мов човен на бистре море, не маю найменшої опори... (*Коб.*) 9. Хутір за ці роки, здається, ще глибше осів у нідзрюв'ятий торф'яник, а господар ще міцніше вrostав у землю, і тільки одні, ще без листу, осокори пристрасно зметнули свої руки до неба (*Ст.*). 10. Втікачі на свій розум робили заїзди на ближчі хутори, забивали пана і знову ховалися в хащах або пробували продертись на Січ, але дорогу на Низ заступав їм на Дніпрі Кодак, а хто пробував дістатися степом, попадав на аркан татарина або ставав на поживу вовкам (*П. П.*). 11. Море так невинно голубіє під стінами скель і сонце так світить ласкаво, що аж каміння сміється (*Коц.*). 12. Над водою вставав туман і повіяло холодком (*С. В.*). 13. Затремтіло зразу сонне повітря, і зграї срібних звуків, плутаючись і виграваючи, полетіли яром і далеко кругом заснували степ (*С. В.*). 14. Одного ясного, дуже гарного дня перед вечором вертались ми знов удвох, трохи віддалені від пані Марко і Оксани, і я оповідала йому на його жадання знов щось із моєї «минувшини» (*Коб.*). 15. Йому не хотілося йти в хату, і він присів на призьбі і, замріявшись, став дивитися в тиху літню ніч... (*Тют.*)

§ 24. Крапка з комою у складносурядному реченні

1. Для того щоб можна було поставити крапку з комою у складносурядному реченні, потрібні дві умови: структурна та змістовна.

Структурна умова — це поширеність частин складносурядного речення. Можливі такі випадки:

а) частини складносурядного речення побудовані за моделями простих речень, які мають розділові знаки, наприклад: *Встала й весна, чорну землю сонну розбудила, уквітчала її рясом, барвінком укрила; і на полі жайворон, соловейко в гаї землю, убрану весною, вранці зустрічають...* (*Т. Ш.*) — кожна частина цього речення побудована як просте двоскладне речення; в першій частині однорідні члени речення розділяються комами, у другій частині комами розділяються однорідні члени та виділяється відокремлене означення;

б) частини складного речення, зв'язані сурядним сполучником, побудовані як складне речення (складносурядне, складнопідрядне чи складне безсполучникове), наприклад: *Біля тину гоїднулась темна тінь. Марко хоче її обійти, але вона прямує до нього; і через хвилину він здогадується, що це Мавра Покритченко з дитям на руках (Ст.)* — перша частина цього складного речення побудована як складносурядне речення, а друга — як складнопідрядне;

в) частини складного речення, зв'язані сурядним сполучником, побудовані як багатокомпонентні складні речення, наприклад: *Так отак хіба, небого: ні ти нас не знаєш, ні ми тебе; а поживеш, роздивишся в хаті, та й ми побачимо — отоді й за плату (Т. Ш.)*.

Змістовна умова полягає в тому, що частини складносурядного речення не дуже тісно пов'язані за змістом, наприклад: *А москалям байдуже: минули. Воно й добре; та на лихо лісничі почули (Т. Ш.)*.

2. Крапка з комою **ставиться** і тоді, коли тільки одна частина складносурядного речення поширена і має свої розділові знаки, але додержується змістовна умова, наприклад: *Один тільки брат названий оставсь на всім світі; та й той — почув, що так страшно пекельнії діти його брата замучили, — Залізник заплакав вперше зроду (Т. Ш.)*.

3. Іноді крапка з комою **ставиться** і тоді, коли витримується лише змістовна умова, наприклад: *А над зеленою землею синє-синє та глибоке небо; а між небом та землею золоте сонце та хвиля світова (Н.-Л.)*.

4. Крапка з комою **найчастіше ставиться** перед протиставними сполучниками (АЛЕ, А, ПРОТЕ, ЗАТЕ, ТІЛЬКИ, ТА та ін.), перед приєднальними (ТА Й, ТАКОЖ, ВСЕ Ж). Але крапка з комою може ставитися і перед іншими сполучниками, наприклад: *То сіяє місяць, як сріблом сипле, звеселяючи й поля, і сади понад річкою; то він зайде у хмару... (Кул.)*

Вправа 182. Підкресліть сурядні сполучники, що з'єднують частини складного речення. Поясніть, чому ставиться крапка з комою перед цими сполучниками. Зверніть увагу: а) перед яким сурядним сполучником стоїть крапка з комою; б) як побудовані частини складного речення, що розділяються крапкою з комою; побудовані вони за моделлю простого речення чи складного;

в) чи тісно зв'язані частини складного речення за змістом. Зробіть висновок, в яких реченнях дотримані обидві умови (структурна та змістовна), а в яких — тільки змістовна.

1. Минувши страховище ще, правда, стояло над нею, заглядало їй у вічі своїми мертвими очима; та, з другого боку, і життя не давало покою... (П. М.) 2. Звісно, — казали, — Роман ледащо, нероба та ще й злодійкуватий; але ж і Денисові не годилося би так на його нападатися (Б. Г.). 3. Другі — раді тому празникові, гульні та спочинку; а нам чого радіти? (П. М.) 4. Кругом хати мов сторожів постановило п'ять баб; з верхів їх вітер рве і перекидає сніг через оселю; а на димарях повикручувало такі кудлаті барани, — і не пізнати, чи то людське житло, чи навернуло таку кучугуру снігу?... (П. М.) 5. Я і здалеку і не здалеку; я тутешня й зовсім не відсіль; я нічого не знаю і усе знаю; і хто і по чому журиться, я і знаю і не знаю; і що подіяти, і вмю і не вмю... (К.-О.) 6. А чорна ніч простелювалась чорним сукном по селу, по садках та лісах; тільки блищали білі стіни хат проти заходу, а на яру ставочки здавались якимось продухвинами в другий, інший світ з такими же зорями на небі (Н.-Л.). 7. Не слухала стара мати, лягла спочивати; а Мар'яна за сльозами ледве вийшла з хати (Т. Ш.). 8. Ой волохи, волохи, вас осталося трохи; і ви, молдавани, тепер ви не пани... (Т. Ш.)

Вправа 183. Поставте, де треба, розділові знаки. Поясніть їх.

1. Як і всяка інша дичина бекас любить саме «порожні» болота але на жаль таких боліт у наших краях так мало залишилося, що шукаючи бекасинового полювання і знайшовши його на якомусь напівсухому озері засіяному чередою меланхолійних корів принаймні молодий мисливець думає, що саме в людних місцях бекас і тримається (Хв.). 2. Підожди, стріну я тебе де-небудь уже ж правди допитаюся та вже ж і за ніс поведу!.. (П. М.) 3. То було, коли заспить Христя, Пріська буде її а то вже і світ заглядає у вікна своїми сірими очима а вона і досі лежить на печі тихо не ворухнеться (П. М.). 4. Я сирота без матері без батька осталась і він один на всім світі один мене любить а почує, що я вбилась, то й себе загубить (Т. Ш.). 5. От як коржик спікся, вона й дала його з'їсти Олені за три рази запиваючи з водяничка водою, що нашептала бабуся а затим і горщик з зіллям став закипати (К.-О.). 6. Вранці Ярему вінчали а ввечері мій Ярема от хлопець звичайний! щоб не сердить ота-

мана, покинув Оксану (Т. Ш.). 7. Ще недавнечко вас пекло і палило; ще недавнечко ви не знали, де дітися серед безкрайнього степу а тут де не взялася гора і ліс по горі густий та високий (П. М.). 8. А там далеко на яру блищав ставок зеленіли береги а далі в воді стояв стінами густий темно-зелений осичняк (Н.-Л.). 9. Аж ось з хлопцем старий кобзар в село шкандибає в руках чоботи на плечах латана торбина у старого а дитина сердешна дитина!.. (Т. Ш.)

Вправа 184. Напишіть під диктовку.

1. Все зраділо, стрічаючи день; і день зрадів, розцвітаючи, ясний, теплий, погожий (П. М.). 2. Крик гусей будить печаль, але печаль та світла й радісна; і в душі теж незвичайна чистота, і щем, і чекання чогось — білої радості зими, щастя майбутньої весни, кохання, про яке ще не знає навіть мозок, але знає серце, бо й це, як сказав би він сьогодні, запрограмовано в ньому од народження... (Ю. М.) 3. Розбуджена свіжим весняним повітрям, гіркотним присмаком свіжо-зеленої землі, невтомним щebetанням жайворонка у високості, трубним криком журавлів, відчуває людина стремління пригорнути весь глибокий світ; і вона робиться добрішою, відвертішою, співчутливішою, довірливою, тому що є щось чарівне і до солодкого щему в серці хвилююче в природі цієї пори року... (Ю. М.) 4. Він повернувся грудьми вниз, до землі, гадаючи, що так йому буде легше, і, поклавши голову на руки, закрив очі; і, як тільки він їх закрив і полежав так хвилину, другу, звідкілясь, із самого дна його душі, став просочуватися ще гостріший біль і потихеньку, але настирливо, з якоюсь злорадною втіхою поколював голочкою серце... (Тют.) 5. Всі стояли — поки хто найме; а з сільськими бувало й так, що як докучить стояти ненайнятому, то й піде воно собі знову додому (Б. Г.). 6. У хатині й завжди буває темно: перед віконцями дуби стіною та буйні, високі стебла квіток; а тепер дітям здавалося, що вже вечір і що зараз прийде мати (С. В.). 7. Вона злякалась того, що Василь став з нею говорити, та ще так голосно; а тут ще й то, що Олена бачить, що вона з чужим парубком розмовляє, а опісля він і сміятиметься їй; а що найбільш те їй було страшно, і жалко, і ніби досадно, що Василь каже про когось другого, що її любить; а їй би хотілося, щоб він їй сказав, що він сам її любить (К.-О.). 8. У багатих ростуть діти — верби при долині; а у вдови одним одне, та й те, ох, билина (Т. Ш.).

§ 25. Тире у складносурядному реченні

1. Тире у складносурядному реченні ставиться перед сполучниками І, ТА, ТА І, коли у другій частині речення висловлюється висновок, наслідок, приєднання, умова, наприклад: *О, побажай! — і спозарана я вмить стрепенуся, мов клен (В. К.); Іще одне зусилля — і Дмитро від свіжого повітря мало не впаде (Ст.)*.

Вправа 185. Визначте, яке значення має складносурядне речення. Підкресліть єднальні сполучники між частинами складносурядного речення. Поясніть розділові знаки перед цими сполучниками.

1. Нехай сніги кругом, та в серці маєм віє у стороні мой — і серце розцвіта (В. С.). 2. Вона благала — і він пішов далі, міцно притиснувшись плечем до плеча... (Коц.) 3. І тебе нема — й сумно так мені (В. С.). 4. Прийде та година — й служба в його буде, і житиме він паном (Б. Г.). 5. Дунув вітер понад ставом — і сліду не стало (Т. Ш.). 6. Буде вона шануватися — і вона проживе... (П. М.) 7. Ще таких два дні — і ні шетини не зостанеться у селі! (П. М.) 8. Плаче Україна — і я плачу... (Т. Ш.) 9. Погралися гори-хвилі — і скіпок не стало (Т. Ш.). 10. І все заснуло — і не знаю, чи я живу, чи доживаю, чи так по світу волочусь... (Т. Ш.) 11. Стуле вона очі — і перед закритими очима вона, Марія, як мана, колишеться (П. М.).

2. Тире в складному реченні ставиться перед сполучниками А, АЛЕ, ТА (=АЛЕ), ОДНАК, І, якщо в реченні є різке протиставлення другої частини першій або якщо речення має допустово-протиставне значення, наприклад: *У його були колись товариші парубки (тепер уже всі жонаті хазяїни) — та йому не хотілося до них йти... (Б. Г.)*

Примітка. Тире в складносурядному реченні іноді ставиться не перед сурядним сполучником, а після нього для підсилення значення несподіваності, висновку тощо, наприклад: *Ще такий один день і — вода здійме ту кригу вгору, порве-поламає і понесе вповодж себе... (П. М.)*

Вправа 186. Поставте, де треба, розділові знаки. Визначте значення складносурядних речень. Поясніть постановку тире в складносурядному реченні.

1. Невеличкий наш рух і бугай шумно прорізаючи кучу зникає (О. В.). 2. Опісля я почула їх на руках на волоссі почула, як

билося сильно його серце відчула його зворушену душу і я схамулася (*Коб.*). 3. Ще за хвилину нічого не було видно і от: «сезам одчинись!» (*Коц.*) 4. Придивись а воно сікач! (*О. В.*) 5. Іти вночі лісом було занадто страшно. А йти тут, то знов або вона спізниться або її наженуть... (*Б. Г.*) 6. Не любі ви їм і наплюйте проживете й без них (*С. В.*). 7. Він вилупив баньки з лоба і все затрусилось... (*Т. Ш.*) 8. Минуло п'ять років і Корній господар (*Сам.*). 9. Данило ступив ще кілька кроків почув сполохане «скіргик» і вгору з хурчанням бризнув табунець птахів (*См.*). 10. Він до челяді і челядь і челядь пропала (*Т. Ш.*). 11. Знай бігає а самого ледве ноги носять (*Т. Ш.*). 12. Ревуть гори і будинок з ляхами гуляє коло хмари (*Т. Ш.*).

Вправа 187. Напишіть під диктовку.

1. Випав сніг — і все навкруги повеселішало (*Тюм.*). 2. Ще декілька станцій — і нова станція його життя (*Хв.*). 3. Ще мить — і він опанує себе і заговорить (*З. Т.*). 4. Канула крапелька роси, зашелестіла вгорі — і прокинувся вітерець та й поколихав тихенько гілочки по садкам та по ліскам... (*К.-О.*) 5. Надворі сліпучо — сонячна погода і — тиша! (*Баг.*) 6. В тій же таки самій хвилі опустила вона руки з панчохою на коліна, присунулася ближче до тітки — і я чула інстинктивно, що тепер починається обмова моєї особи... (*Коб.*) 7. Крикне ворон — і бринить його крик довго-довго, і не в силах загасити його степова безвість (*Тюм.*). 8. Що всміхи, що вклони й побажання добрі — і от уже хуторець зник з очей своїми маками червоними... (*М. В.*) 9. Тиха поступ селянки пропала у спертім теплі — і тільки знову беззвучно мелькає, немов гадючка, гострий хвіст ящірки по мозаїці стіни (*Коц.*) 10. Вийде, було, на могилу, гукне пісню — і весь степ скрасить нею (*С. В.*). 11. До нас говорять, прохають сідати — і голос здається теплим, немов зігрітим біля вогню (*Коц.*). 12. Отже, відчинилась хатка — і старший брат уступив (*М. В.*). 13. Якийсь наймит пустив веселим вогнем свою помсту в чорні, як могили, клуні багатія — і згоріло вогнем та димом все подвір'я (*Тюм.*). 14. Підходять люди з відрами або підводять до корита коней, постукають у вікно — і з труби починає бігти вода! (*І. М.*) 15. Переставляти меблі і перевішувати образи їй швидко наскучило — і от тепер-то почалася нова, страшна доба її життя (*І. Ф.*). 16. Їй сниться, що вона намагається відійти від прірви, а ноги ковзають і наближають до смерті, і от уже один крок — і її нема (*Тюм.*).

§ 26. Кома і тире, три крапки у складносурядному реченні

1. Кома і тире у складносурядному реченні **ставляться** у двох випадках: як єдиний розділовий знак і при збігу двох розділових знаків (коми і тире).

1) Як єдиний розділовий знак кома і тире **ставляться** в тих же випадках, що й тире, наприклад: *Я в зніццях його потопав, — і так легко й прозоро стає...* (В. С.)

2) Кома і тире в складносурядному реченні **можуть стояти** поруч внаслідок збігу цих розділових знаків, коли кожний з них стоїть за своїм правилом, наприклад: *Я не знав, як її звати, — і від того вона вдвічі мені миліша* (Коц.) — комою закривається підрядна частина («як її звати»), а тире стоїть перед сурядним сполучником у складному реченні.

Вправа 188. Визначте, який характер має кома і тире — це єдиний розділовий знак чи збіг двох знаків. Якщо це збіг двох розділових знаків, то поясніть його.

1. А глянь лиш гарно кругом себе, — і раю кращого не треба! (Т. Ш.) 2. А мати не прийшла на бій випроводжати, — і серце іноді невільно защемить... (В. С.) 3. Вовк — хижак лютий, кровожадливий, — проте боятися його нема чого (О. В.). 4. Він рукою волосся леліє, — і душа розцвітає моя... (В. С.) 5. Вже хмари залягли на виднокрузі, як розбійники по ровах, — і не знаєш, що буде далі, як сонце шезне (Коц.). 6. Мені здається, що хитнулося ліжко, хитнулися стіни, — і я пливу (Коц.). 7. Візьми пороки вищих і нещастя тих, хто внизу, — і матимеш для себе якийсь зиск (Зг.). 8. Співала її мати, співали дівчата на Ташані, коли білили полотно, співали молодиці на сінокосі, гребучи колгоспне сіно, — і вже не чує Тимко ні морозу, ні холоду, клонить у голубій замрії чубату голову (Тют.). 9. Вона кинулася було розважити Пріську, що то, може, ще й брехня, — та ще гірше розразила її серце, ще більше виточила сліз із старих очей (П. М.).

2. Т р и к р а п к и (крапки) перед сурядним сполучником у складносурядному реченні **ставляться** для позначення неспішного, тривалого переліку, наприклад: *Широко розляглось з важким гарчанням місто... і вітер з моря шле солоний теплий дух... і виснуть ліхтарі, як золоте намисто...* (В. С.)

Вправа 189. Поставте, де треба, розділові знаки, поясніть їх.

1. І знов Донеччина і вітер верби хилить... (В. С.) 2. Стою біля дверей і дихає сосною квиління вітрове про весни юних днів (В. С.). 3. А там снопи а там скирти... (Т. Ш.) 4. Поїхали а Черкаси палають палають (Т. Ш.). 5. Вона цілувала його і звала братиком і милим і рідненьким і їй так гарно стало і вона забула Стручиху з качалкою і все забула... (Б. Г.) 6. Вона дивиться і співає і любо любо стає і хиляться віти, всміхаються зорі... (Б. Г.) 7. По хатах давно вже сплять, затихли вже й дівчата й парубки на вулиці і дерева дрімали схилившись над ним і дрімала зелена трава і вві сні лоскатала йому обличчя... (Б. Г.) 8. Вже станція... завод і рейки заблищали над безліччю вогнів... (В. С.)

Вправа 190. Напишіть під диктовку. Поясніть розділові знаки.

1. Весь степ червонів проти сонця, ніби вкритий червоним туманом, і той туман неначе широкими завісами спадав з сонця й розтягувався все ширше та ширше по степу без кінця (Н.-Л.). 2. Мабуть, я таки видерся б і сам, та мені не дали хлопці (І. М.). 3. Тільки сонце скрие своє ясне обличчя, тінь ночі розстелеться над землею — і все замовкає до завтрішньої зорі (П. М.). 4. Кривди я не любив, неправди не міг знести — і то було моє нещастя (І. Ф.). 5. Чотири пальці у рот — і дикий степовий свист (Коц.). 6. Мигнуло на мить підборіддя, кінчик рівного носа або вогонь чорного ока — і знову так само пусто і мертво в ложі вмерлої річки (Коц.). 7. І маком прапори колони рясно вкрили — і квітне маком бій, гарячий бій сердець... (В. С.) 8. Припікає сонце, парить починає — і пахощами обкурюється увесь квітникліс (С. В.). 9. Герман озирнувся — і тут не було нікого (І. Ф.). 10. Почув ще тріск кості, гострий до нестерпучості біль, що скорчив тіло, — і все розплилося в червонім вогні, в якому згоріло його життя (Коц.). 11. Цілісінський день двигай, волочися, худобу збавляй, мерзни й мокни, як остання собака, — і за все те вісім шісток! (І. Ф.) 12. Герман розбагатів, закупив вигідний і обширний дім на Бориславським тракті, найняв прислугу, якої вимагала Рифка, — і їй зразу немов полегшало (І. Ф.). 13. Одарка Здориха, почувши з свого двору їхній страшенний лемент, прийшла провідати, що там таке, — і насилу від Христі добилася, що то по батькові тужать (П. М.). 14. ...Нічого не вдію убогою головою, бо серце холодне, як подумаю, що, може, мене похоронять на чужині, — і ці думи зо мною сховають! (Т. Ш.)

15. І не вбога, — та талану Господь не дав... (Т. Ш.) 16. Але й досі в хатах-білянках, що підсніжниками зійшли на долонях узлісь і степів, печаляться матері котовців і червоних козаків; і досі в накупаних сонцем і грозами полях з-під серпа і сльози поглядають матері на приімлені шляхи, по яких пролетіли та й залетіли в югу* історії коники-коні (См.). 17. Таки хто скільки не зна, то сотенною старшиною усе були Забрьохи; а діди і прадіди Микитові усе були у славному сотенному містечкові Конотопі сотниками...(К.-О.) 18. Більш усього пам'ятай, що ти ховаєш сьогодні, а тебе заховують завтра; і усі будемо укупі, у Господа милосердного на вічній радості; і вже там не буде ніякої розлуки, і ніяке горе, і ніяке лихо нас не постигне (К.-О.). 19. Радіє дитина обновці... а тепер приходиться ті чоботи продати або заставляти... (П. М.) 20. Христі ще вчувається регіт дівочий, веселі їх вигуки, приповістки... а тут у хаті тихо, аж сумно... (П. М.)

Вправа 191. Напишіть під диктовку.

Музика вдарила марш, і, вступаючи на майдан, усі розташувалися за призначенням: прапори поставили перед головним наметом, кухар та його помічники подалися до кухні, а всі, що приймали посвячення, виладналися в три ряди обличчям до прапорів, замикаючи собою четвертий бік майдану. Біля їх ніг розташувалися музиканти. І знову почалися танці. Гості змішалися з майстрами та їх родичами. Одні танцювали, інші випробували силу в боротьбі, а більшість сиділа вздовж наметів і поважно курила, милуючись з молоді.

За годину до півдня був готовий обід, і, поки кухарі наливали повні чани баранячої чорби і плову і накладали миски й блюда шашлику, по наметах урочисто мили руки. Потім підмайстри внесли до кожного намету по п'ять столів з дерева або з шкур, кожен на двадцять їдців. Столи були круглі, з пов'язаними навколо рушниками замість салфеток. На кожному стояв кошик пухкого білого хліба і п'ять блюд та стільки ложок, скільки людей могло вміститися навколо. Хто не потрапив до столів, той розташувався на траві на майдані — і всім вистачило і чорби, і курячого пілаву, і шашлику, і халви, і горіхів. Почесним гостям подавали запашний шербет з трояндовою олією, гарячу каву...

182 слова

За З. Тулуб

* Юга — імла, завірюха.

Вправа 192. Напишіть під диктовку.

Світлиця Череваня була така ж, як і тепер буває в якого заможного козака (ще за луччих часів дід або батько збудував). Сволок гарний, дубовий, штучно покарбований; і слова з Святого Письма вирізані; вирізано і хто світлицю збудував, і якого року. І лавки були хороші, липові, із спинками, та ще й килимцями позастилані. І стіл, і божник із шитим рушником округи, і все так було, як і тепер по добрих людях ведеться. Одно тільки диво було в Череваня таке, що вже тепер ніде не зуздриш. Кругом стін полиці, а на тих полицях срібні, золоті й кришталеві кубки, коновки, пляшки, таці і всяка посудина, що то на війні поздобувано. Як палили козаки шляхетські двори і княжецькі замки, то все те мішками виносили. Так-то Бог тоді погодив козацтву, що тії вельможнії каштелянти і старости пишнії, несказано горді, що гукали на гайдуків, сидячи із сими кубками та конвами поза столами, пішли в неволю до Криму або полягли головою на полі, а їхні кубки, стоять у козака в світлиці. Іще ж по стінах висять і їхні шаблі, пищалі під сріблом, старосвітські сагайдаки татарські, шиті золотом ронди, німецькі аркебузи, сталеві сорочки, шапки-сисюрки, що вкриє тебе залізною сіткою і ніяка шабля не візьме. Отже, ніщо тее не оборонило ляхів і недоляшків, коли допекли козакам і поспільству до самого сєрця. То от тепер і тії луки, і тії шаблі, і вся та зброя сєе не в одного Череваня в світлиці і веселить козацькі очі.

Х. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ У СКЛАДНОПІДРЯДНОМУ РЕЧЕННІ

У складнопідрядному реченні між головною та підрядною частинами ставляться такі розділові знаки: **кома, тире, крапка з комою, кома та тире, двокрапка.**

§ 27. Кома між головною та підрядною частинами

1. У складнопідрядному реченні **кома** ставиться після головної частини (якщо вона стоїть перед підрядною), та перед головною частиною (якщо вона стоїть після підрядної); коли підрядна частина стоїть в середині головної, то вона виділяється з обох боків комами, наприклад: *Лисицю найвигідніше полювати взимку, коли земля натягне на себе білу-білу та пухку-пухку ковдру і задрімає зимовим спокійним сном (О. В.); Як нерадо стрічався тепер Чіпка з давніми братчиками, так Грицько з своєю Христею припав йому до душі (П. М.); Все, що від природи, сумісне з волею Божею (Зг.).*

Вправа 193. Поставте розділові знаки. Підкресліть головну і підрядну частини складнопідрядних речень. У кожному реченні визначте, де стоїть підрядна частина: перед головною, після головної чи в середині головної.

1. Якась гостра цікавість притягла її увагу до тої людини яка їй здавалось навіть диха сьогодні інакше ніж завжди (Коц.).
2. Жадібно як воду спрагла земля всмоктує він очима вухами всім тілом прекрасне південне місто (І. М.).
3. Він довго блукав по тайзі доки його обмороженого кволого не знайшли мисливці (Тют.).
4. Чому пішов за ним простий люд Генріх не знав (Зг.).
5. Хто хоче дійсно працювати найде всюди нагоду (Коц.).
6. Тільки там де вона і сонце сяє і Божий мир красен... (Кул.)
7. Ну як справа йде про самовар то піти звичайно можна! (Хв.)
8. Зітхне бувало глибоко та важко Гриць коли перестане щебетати това-

риш та просить що-небудь розказати (П. М.). 9. Гриць хапав на лету все що розносилося широкою течією друкованого слова набирався розуму (П. М.). 10. ...І скільки разів вони кинули очима на нещасне письмо зі Львова стільки разів сльози наново починали плисти з її очей (І. Ф.). 11. Галя теж ходила на поденщину й теж потроху заробляла затим що Галя була ще дуже молоденька невміла недосвідчена (М. В.). 12. Хмельницький не забував задля чого закликав кошового (П. П.). 13. Але всі притихли ніби до певної міри погоджувалися з батьком (І. М.). 14. Ніхто не знав що ще буде а кожному видно було що так як воно ведеться негоже треба щось інше заснувати щось краще пригадати (П. М.).

Вправа 194. Складіть по два речення на кожний випадок: підрядна частина стоїть після головної, перед головною, в середині головної частини складнопідрядного речення.

Вправа 195. Напишіть під диктовку. Поясніть розділові знаки.

1. Дай мені, Вітчизно, та для пісні сили, щоб тебе в цій пісні славить і любить (В. С.). 2. Гіркі слова з плачем і докорами падають, як дощ за кривим і темним вікном (І. М.). 3. Галя вийшла, як зоря зійшла в пишний літній ранок (Н.-Л.). 4. Крізь тонке кросно зморшок ще проглядала прив'ядаюча краса, як в осінній день крізь сітку павутиння проглядає в затінку калинове грно (Ст.). 5. Далі місцевість стала хвилястою, наче з-під землі випинали горбасті спини передісторичних велетенських ящірів з рідкою шпичастою вовною кушів на хребті (З. Т.). 6. Проїхавши з милою, козаки побачили попереду вершників, які їхали назустріч (П. П.). 7. Роман почне збирати матеріал, щоб написати історію рідного села (В. М.). 8. Мотря бачила, що Карпо залицяється до неї, і здержувала свій гнів (Н.-Л.). 9. Треба докласти всіх зусиль, щоб перетворити оточення на ліпше, якщо воно відстане, або ж самому дорівняться йому, якщо відстаєш сам (О. Г.). 10. Він по селу вулицями ходить, та не знає, де її хата, не знає, як батька її звать і прозивають (К.-О.). 11. Одного дня, коли надворі почала вже показуватися з-під торішнього листу та сухого бадилля зелена травиця, Грицько з Піхтірем, як тільки розвиднилось, були в класі (С. В.). 12. І ось тоді до маркграфа Північної марки, спрямованої проти слов'янських племен лютичів і венедів, до Генріха, який перед тим і так уже отримав у спадок великі багатства графині Оди, колишньої руської княги-

ні, прибула прекрасна, як янгол, руська княжна з багатствами, за які можна було б купити всіх германських єпископів і баронів (Зг.).

2. У складнопідрядному реченні між головною та підрядною частинами кома **не ставиться**: а) якщо у складнопідрядному реченні є конструктивні особливості; б) у зворотах з підрядним сполучником, коли ці звороти є особливими конструкціями (не є складнопідрядними реченнями).

А. Кома між головною та підрядною частинами **не ставиться**, коли у складнопідрядного речення є такі конструктивні особливості:

1. Перед сполучником чи сполучним словом, що з'єднує головну та підрядну частини, стоять частки НЕ або І, наприклад: *Він думав не як його зустрінуть, а як дістатися до міста; Любили козаки пісню і коли їм весело було, і коли тужливо, як зараз (П. П.)*.

Примітка. Якщо перед підрядним сполучником чи сполучним словом стоять частки НАВІТЬ, ТІЛЬКИ, ЛИШЕ, ХІБА ЩО, ОСЬ та ін., то кома **ставиться** перед часткою, наприклад: *Хоробро билися запорожці, вони не випускали шаблі з рук, навіть коли вже їм очі запливали кров'ю... (П. П.)*

Вправа 196. Поставте розділові знаки. Підкресліть підрядні сполучники (сполучні слова) і поясніть, чому кома перед ними ставиться чи не ставиться. Зверніть увагу, чи є перед сполучником (сполучним словом) частка, підкресліть її.

1. Зрозумів він і нащо вона принесла все те... (Н.-Л.) 2. Сухий рив оточував стіни не щоб обороняти а щоб стікали в море гірські потоки після дощу (З. Т.). 3. Він не міг забути як на пишних ловах влаштованих йому архієпископом Адальбертом білий кінь його злякавшись звіра поніс просто на вершників що наганяли дичину збоку (Зг.). 4. Видно було і як почали схоплюватися димки від пострілів, потім побігла одна сотня, друга... (П. П.) 5. Поверталися назад коли на сході багряніло сонце (Н. Р.). 6. Було ще рано саме коли кухарі готували обід але дим здіймався тільки над двома-трьома куренями (П. П.). 7. Ті що спали схопилися на ноги тільки коли між ними затупотіли копитами коні (П. П.). 8. Кожну чужу людину в нашому домі навіть коли б це мав бути езекутор чи поліцай вітаю як свого

р'ятівника бо при чужих у нас не мовиться про доктора Мажарина (І. В.). 9. Я ненавиджу його особливо коли зачне критикувати Орядина (Коб.). 10. Сковзаючись і витягаючи один одного за руки воїни перебирались через насип аж доки знову темна пустеля залягла перед ними (О. Г.). 11. Але тоді я нічого не зрозумів як не зрозумів і яким чином я затримав рішучого моменту папець на спускові (Хв.).

2. Кома не ставиться, якщо підрядна частина складається тільки зі сполучника чи сполучного слова, наприклад: *Ходить він, сновигає по гаю, і сам не знає чого* (Кул.).

Примітка 1. Якщо кілька сполучників (або сполучних слів) стоїть на початку підрядної частини, то кома ставиться перед першим сполучником (сполучним словом), наприклад: *Їм уже вручили писану нам 'ятку, показали й розказали, кому і які дарунки дати* (П. П.). → *схема?*

Примітка 2. Кома перед сполучником (сполучним словом) ставиться, якщо підрядна частина, що складається тільки зі сполучника (сполучного слова), є прямим запитанням, наприклад: *Ти знаєш, куди він пішов? Скажи, куди?*

Примітка 3. Іноді перед підрядним сполучником ставиться інтонаційне тире, наприклад: *Ми хотіли й не знали — чого* (В. С.); *Чую неспокій. Хто зна — чого* (Коц.).

Вправа 197. Поставте розділові знаки. Підкресліть підрядні сполучники (сполучні слова). Поясніть, чому перед ними кома ставиться і чому не ставиться.

1. Ввечері як прийшов час іти до Грицька на читання вона почувалася що не зможе ввійти в ту хату глянути на Ївгу... (Б. Г.)
2. Маруся злякалася так що не можна й розказати а сама не зна чого (К.-О.).
3. Бажаєте чогось а самі не знаєте чого (Коб.).
4. Кайдаш пішов на греблю не знаючи для чого (Н.-Л.). (5) Орест Білінський невідомо як і коли відразу опинився в оточенні од- носельчан (І. В.).
6. Але все-таки я рада би знати як і що (Коб.).
7. ...Пита й сама не зна для чого і об чім (К.-О.).
8. Вона сердиться на усіх і за все а сама не знає на кого і за що (К.-О.).
9. Не знали хто він куди прямує і навіщо (Зг.).

Вправа 198. Напишіть під диктовку.

1. Бульвар серед міста з рядом голих тополь, що білили на осінньому небі, як хребти риб, алея, по якій щодня ходив він, так добре знайома кожним вибоєм або рижком цеглини, на якому не раз спіткнувся (Коц.).
2. І вона щебетала до його щасли-

вим шебетанням, сміялась так, мовби то був і сміх, і плач, і дивилася в його добрі, ясні, правдиві очі, що ніколи не здурили!.. (Б. Г.) 3. Чого на місяці тії плями? Він знав чого. То ще як Каїн убив Авеля, то Бог назнаменував на місяці той гріх своєю рукою (Кул.). 4. Кількома фразами він вводить нас в курс свого життя. І ми вже знаємо, хто він, звідки, який, що має і ще інші цікаві деталі (Коц.). 5. Забрав Хмельницький із собою Тимоша, не лише щоб урятувати його, але і як найдорожчий скарб, яким він міг розпорядитись у скрутну годину (П. П.). 6. Олена таки частенько до паничів увіходила, тільки щоб більш розглядіти Микиту Уласовича... (К.-О.) 7. Але серце йому цокнуло радісно, тільки коли він побачив, як з обох боків забігала в тил черкаському полкові кіннота (П. П.). 8. На цім полустанку, саме як сходило сонце, Андрій і його дальший ескорт — начальник міліції й два міліціонери — злізли, забравши лантух з якимсь бараклом, валізку й течки з паперами... (Баг.) 9. В лісах дуби в п'ять обхв'ятів, липи, як величезні шатри, сплелись у верхів'ях гіллям, і сонце рідко зазірало всередину, а ще рідше люди, тільки коли треба було сховатися від панської кари (П. П.). 10. Сам Недбай лежав у темному кутку на ліжкові, заложивши ноги на бильця, солодко марив про те, що добре було б піти в хату до якогонебудь селянина і повечеряти кутею з медом та пиріжками (С. В.).

Б. Кома не ставиться у зворотах з підрядним сполучником, які не є складнопідрядними реченнями.

1. Комами **не виділяються** фразеологічні звороти, які є членами речення: *Бог його знає (відає) що, куди, коли, звідки; чорт знає що, хто, куди, як, який, звідки, нащо; чорт батька знає що (таке); що було духу (сили); що б то не стало; куди вгодно (завгодно); куди не кинь оком; куди очі дивляться; мов кіт наплакав; мов з землі родитися, вирости і т. п.; мов води в рот набрав; мов у воду канути, пірнути; наче камінь скотився з душі; як на пню стати та ін., наприклад: І я знов пірнула думками Бог знає куди (Коб.).* як ррр

Вправа 199. Підкресліть фразеологічні звороти. Визначте, яким членом речення вони є.

1. Хмари нехай-бо летять куди вгодно, — що в них цікавого? (П. Т.) 2. Вона (Параскіца) навела такий жах на дітей, що ті не своїм голосом верещали та бігли що було духу (Коц.). 3. А ти, куме, що там дочці чорт батька знає що плетеш? (П. М.) 4. Ті-

шить мене тільки те, що тих читачів як кіт наплакав (Коц.). 5. А внучечка як на пню стала: лікаря та й лікаря (М. В.). 6. Не видумуй чорт зна що (Н.-Л.). 7. Прийшов Василь додому, пообідав з матір'ю що Бог послав, сів на лавці та й задумався (Н.-Л.). 8. Оповідаяю вам Бог зна що за себе і не бачу, що ось тут твориться (Коб.).

2. **Не виділяються** двокомпонентні фразеологічні звороти з дієсловом або категорією стану: *зробити, сказати (як слід, як треба); лізти куди не слід; жити, ночувати де прийдеться; говорити як воно є; лаяти на чому (на чім) світ стоїть; їсти що дають; рятується хто може; сплатити що треба; бери що подобається*, наприклад: *Він все зробив як слід.*

Якщо в попередній частині речення є співвідносне слово, то речення стає складним і розділові знаки в ньому ставляться за правилом, наприклад: *Роби що хочеш — Роби все, що хочеш; Чини як знаєш — Чини так, як знаєш.*

3. **Не розділяються** комами вислови з дієсловами ХОТИТИ, ЗНАТИ, наприклад: *Говори що хочеш, тільки не тут; Живіть як знаєте — свій розум є.*

4. **Не виділяються** комами сполучення ЯК Є, ЯКИЙ НЕ Є та ін., наприклад: *Він який не є, а наш родич.*

Якщо в попередній частині речення є співвідносне слово, то речення стає складним і підрядна частина в ньому відділяється від головної комою, наприклад: *Все залишить-ся так, як є.*

Вправа 200. Поставте розділові знаки, поясніть їх. Поясніть випадки, коли перед підрядним сполучником не ставиться кома.

1. Тоді Череваниха з Лесею поїхала попереду щоб усе дома як слід спорядити (Кул.). 2. Все було як завжди... (Коц.) 3. Це страшно Марічко коли знаєш що робиш не так як треба а не можеш переробити себе щоб не робити того (І. В.). 4. Нехай чоловік буде умний і розсудливий скільки хоче але коли він цієї філософії не вміє приноровити до життя то ця філософія неправа (Коб.). 5. І не знаєш чого дівчина виходить з хати... (Ст.) 6. Робили тії великії пани з королем що хотіли... (Кул.) 7. Сьогодні вона могла приготувати на сніданок все що хотіла. 8. Я який не є а подобаюсь вам (Коб.).

Вправа 201. Складіть по два речення на правила за пунктами 2—4.

5. **Не ставиться** кома перед словами ХТО, ЩО, ДЕ, КОЛИ, КУДИ у сполученнях з дієсловами БУТИ, ЗНАТИ, ЗАЛИШИТИСЯ: *було над чим працювати, є що сказати, знайду куди піти, залишилось що згадати*, наприклад: *Він знайшов куди піти ввечері.*

6. **Не ставиться** кома перед займенниками у сполученнях НЕВІДОМО ХТО (ЩО, ЯКИЙ, ЧИЙ, КУДИ, ЯК, НАВІЩО); НЕЗРОЗУМІЛО ХТО (ЩО, ЯКИЙ...); БАЙДУЖЕ (ОДНАКОВО) ХТО (ЩО, ЯКИЙ...); НЕ ЗНАТИ ХТО (ЩО, ЯКИЙ...), наприклад: *Він невідомо хто, а ти його рекомендуєш.*

В залежності від контексту наведені сполучення можуть розділятися комою, наприклад: *Було незрозуміло, звідки дме вітер* — «незрозуміло» входить до головної частини складнопідрядного речення, а «звідки» — сполучне слово в підрядній частині.

Вправа 202. Поставте розділові знаки, поясніть їх. Поясніть, чому перед підрядним сполучником чи сполучним словом не завжди ставиться кома.

1. Не знати що ти говориш! 2. Ти не можеш не знати що робити далі. 3. Батько невідомо куди позапроторювали ті папірці... (І. М.) 4. Не було кому навіть поскаржитись не було з ким поговорити... (І. М.) 5. Не дуже було коли міркувати (І. М.) 6. Тим часом вона не знати як рада що може бачити когось хто так недавно чув Дмитрів голос дивився на його лице волосся руки... (І. В.) 7. Було невідомо який знайдемо ми тут притулок (О. В.) 8. Це невідомо чий олівець.

Вправа 203. Складіть по два речення на кожне правило за пунктами 5, 6.

7. **Не ставиться** кома у сполученнях НЕ ТЕ ЩОБ, НЕ ТАК ЩОБ, НЕ ІНАКШЕ ЯК, наприклад: *Не те щоб він цього не розумів, а йому це було байдуже.*

8. **Не ставиться** кома у сполученнях (НЕ) БІЛЬШЕ НІЖ (ЯК), (НЕ) МЕНШЕ НІЖ (ЯК), (НЕ) РАНІШЕ НІЖ (ЯК), (НЕ) ПІЗНІШЕ НІЖ та под., якщо в них є порівняння, наприклад: *Треба прийти не пізніше як за годину до відльоту літака.*

Якщо в такому сполученні не порівняння, а протиставлення чи зіставлення, то кома **ставиться**, наприклад:
Він знає більше, ніж інші.

Примітка. Кома **ставиться** перед ЯК у зворотах НЕ ХТО ІНШИЙ, ЯК; НЕ ЩО ІНШЕ, ЯК, наприклад: *Важливо те, що предметом їхньої розмови був не хто інший, як, власне, Маркіян (І. В.).*

як поворот? ←

9. **Не ставиться** кома перед займенником ЩО у сполученнях МАЛО ЩО, БАГАТО ЩО, наприклад: *Багато що хотілось йому зробити.*

Вправа 204. Поставте розділові знаки, поясніть їх. Поясніть випадки, коли перед підрядним сполучником чи сполучним словом не ставиться кома.

1. Не пізніше як сьогодні треба здати звіт. 2. Він зробить це не інакше як найкраще. 3. Як убереться так намиста у неї більш ніж у мене (К.-О.). 4. Голос у нього був не так щоб дуже сильний але щирий. 5. Не хто інший як Микола Сухопара повернув Ніні впевненість і твердість (О. Д.). 6. Те що її зацікавило було не що інше як троє осідланих коней під ганком вілли (Коц.). 7. Це був як ви самі розумієте не хто інший як Семен Остапович ваш шановний і незабутній отець (Ян.). 8. Мені здається що я мала би йому багато що оповідати (Коб.).

Вправа 205. Складіть по два речення на кожне правило за пунктами 7—9.

Вправа 206. Напишіть під диктовку.

1. Вся його енергія хто його зна де й ділась... (Н.-Л.) 2. Було їм страх як нудно сидіти на печі... (М. В.) 3. Далі попечителька писала, що тепер їй незручно зустрічатися з цим учителем, і прохала інспектора перевести його як можна далі з вишнівської школи (С. В.). 4. А врешті все тихо й спокійно як завжди (Коц.). 5. Кричить надворі голос що є сили (Т. Ш.). 6. Микола прокинувся — і все диво хто його зна де й ділось (Н.-Л.). 7. Замість другому в очі дивитися, дивишся Бог знає куди йому понад голову або голову відвернеш... (Коб.) 8. Він пропонував забрати брата літаком і замчати чорт його зна куди, туди, де вже його ніхто не турбуватиме ... (Баг.) 9. Бий тільки мурену об камінь що маєш сили, бо вкусить, наче собака (Коц.). 10. Пориною ду-

мками Бог зна куди і не маю спокою (*Коб.*). 11. Микола пручався, одкидав жарти як тільки міг (*І. М.*). 12. Цей пароплав може взяти на борт не більше як тисячу пасажирів. 13. Часто мені приходить на думку: чого б то чоловікові так дуже пристращатись на сім світі до чого-небудь, не то щоб до якої речі, а то хоч би і до наймиліших людей: жінки, діточок, щирих приятелів і друзів? (*К.-О.*)

§ 28. Кома при складених сполучниках

1. При складених сполучниках **кома ставиться** один раз. Коли складений сполучник не членується, то кома ставиться перед сполучником, наприклад: *Панса якусь хвилину мовчить, тим часом як Прісілла силкується встати йому назустріч (Л. У.)*.

В середині речення складений сполучник може членуватися на дві частини: перший компонент (займенниковий чи прислівниковий) входить до головної частини, а сполучниковий компонент — до підрядної частини складнопідрядного речення. В цьому випадку **кома ставиться** перед другою частиною сполучника, наприклад: *Знову довелося кинути роботу через те, що мусив виправляти другу частину російського перекладу гуцульського оповідання (Коц.)*.

Вправа 207. Поставте розділові знаки, підкресліть складені сполучники.

1. Незважаючи на те що часу було досить майже всі пасажири кинулись бігти до своїх вагонів (*М. Т.*). 2. Після того як Максим не знайшов ні на першому ні на другому поверсі жодної кімнати з цілими дверима він піднявся на третій поверх (*Н. Р.*). 3. Обличчя його було землисто-сіре і зосталось таким навіть після того як він витер з нього пилюку (*О. Г.*). 4. Відтоді як передові частини перейшли кордон і зникли за горбатими висотами чужої землі минуло вже кілька днів (*О. Г.*). 5. Ворог почав оточувати нас з тим щоб відрізати нам шлях відступу біля Уборті (*Ш.*). 6. Шхуна наближалася чимраз швидше і в міру того як вона підпливала в повітрі ставало щораз холодніше (*М. Т.*). 7. Перед тим як у гуркоті шумі штурм почався з горбів і долин цілу ніч у глибокій задумі полководець простояв один... (*Є. Ф.*)

2. Деякі складені сполучники не членуються. Це: співставні сполучники **ТОДІ ЯК, В ТОЙ ЧАС ЯК, ТИМ ЧАСОМ ЯК, МІЖ ТИМ ЯК** та порівняльні сполучники **НІБИ ЯК, ПОДІБНО ТОМУ ЯК**, наприклад: *В той час як надворі все вигорало, барометр уже третій день показував у конторі дощ (О. Г.).*

Примітка. Якщо сполучник **ТАК ЩО** членується, то змінюється значення підрядної частини, наприклад: *Місяць, підводячись вгору, пірнає в загустілу хмару, так що видніється лише срібний край (Ст.)* — підрядна частина наслідкова; *Врешті циган переступив поріг, підійшов до печі і присунувся до вогню так, що його суворе оголене обличчя заблищало міддю (Коц.)* — підрядна частина має значення обставини способу дії.) ? *продумати. тільки*

Вправа 208. Поставте розділові знаки. Визначте, чи членується складений сполучник. Якщо сполучник членується, дайте два варіанти (з розчленованим сполучником і з нерозчленованим); визначте в кожному варіанті тип підрядної частини складнопідрядного речення.

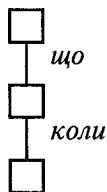
1. Тим часом як Ольга сміялась Катерині було зовсім не до сміху (*Н.-Л.*). 2. Погода стояла тепла і сонячна так що шибки на вікнах аж миготіли (*Тют.*). 3. У кузні Василь Кир чорний таранкуватий чоловік років сорока бив молотком розпечену залізяку так що від неї розприскувалися іскри як золотий дощ (*Тют.*). 4. Хмари завирували закипіли тяжко рушили вперед підминаючи під себе небо опускаючись все нижче так що на землі ставало все важче і важче дихати людям (*Тют.*). 5. Всі Тимкові товариші були на роботі так що до нього ніхто не приходив (*Тют.*). 6. Потяг ішов з надзвичайною швидкістю так що треба було припустити що за годину-дві вони будуть на місці призначення (*Хв.*). 7. Після того як машина прийшла в містечко малий синок Надиної подруги прибіг з базарного майдану зляканий і стривожений (*Кун.*). 8. Перед тим як вийти на вулицю вони постояли трохи у під'їзді помилувалися чистотою засніженої досвітньої вулиці (*Мур.*). 9. Бригада закінчувала свій трудовий день з тим щоб завтра новий день продовжити з новим завзяттям (*Ян.*). 10. Своїми руками Максим спорудив прилади і пристрій до них для того щоб переконатися у практичному здійсненні деяких положень своїх розрахунків і передбачень (*Н. Р.*).

§ 29. Кома у складному реченні з кількома підрядними

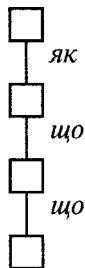
У складному реченні з кількома підрядними розрізняють два види підрядного зв'язку: **послідовну підрядність** та **супідрядність** (однорідну та неоднорідну).

1. При послідовній підрядності перша підрядна частина залежить від головної частини складного речення, а кожна наступна підрядна частина — від попередньої.

Схема складного речення з послідовною підрядністю така:

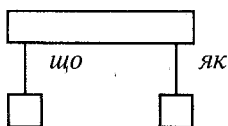


Кома між частинами такого складного речення ставиться за тими ж правилами, що і в складнопідрядному реченні між головною та підрядною частинами, наприклад: *Він пригадував, як деякі авторитети описують людські стани, кажуть, що людині буває байдуже, що стається з нею в наступну мить (Ю. М.)*. Схема цього речення:



2. При неоднорідній супідрядності підрядні частини або різні за значенням, або (якщо вони однотипні) відносяться до різних слів у головній частині речення.

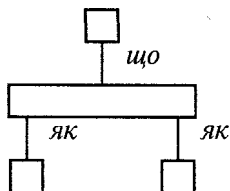
Схема складного речення з неоднорідною супідрядністю така:



Берег, який він покинув, зводився так круто, так стрімко, що вибратись годі було й думати (Ю. М.). Схема цього речення така:



В одному складному реченні може бути послідовна підрядність і супідрядність, наприклад: *Вона знала, що буде не так, як він хотів, а так, як вона хотіла (Н.-Л.).* Схема цього речення така:



Вправа 209. Підкресліть головну та підрядну частини речення. Визначте, як зв'язана підрядна частина з головною: послідовною підрядністю чи неоднорідною супідрядністю. Намалюйте схеми речень.

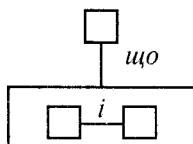
1. *Одного дня прийшов від його лист, в котрім писав, що прибуде (Коб.).* 2. *Він не міг погодитися з тими вченими, які пишуть, що людина сьогодні не знає, яка вона буде завтра... (Ю. М.)* 3. *Як селяк, що виріс у глушині, Улас відчував розгубленість перед великим містом і зовсім не знав, як себе поводити в ньому... (Тют.)* 4. *Данило любив, як, вигинаючись, б'ючи на сполох, аж до самого неба половіли ниви, і мав радість, коли червень клав сивину на жито... (Ст.)* 5. *Напівзабутими стежинами він дійшов до Копайгородка, що ніколи не був городком, а тільки звичайним селом, яке згадувалося ще в літописах тринадця-*

того віку і входило до складу загадкової Болоховської землі (См.). 6. Вранці він схоплювався разом з третіми півнями, приходив до матері, що топила піч, сідав на лаві, натягнувши на коліна полотняну сорочку, скаржився на те, що йому марилося вночі... (Тюм.) 7. Уявіть же тепер, як на мене мусив вплинути той випадок, що про нього я допіру розповів (Хв.). 8. Аби більше вдихнути тих соків, Дмитро Іванович пішов вузькою асфальтованою стежечкою попід газоном, де саме косив Василь (Ю. М.).

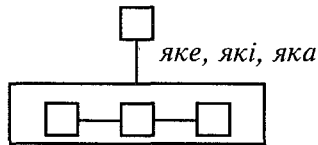
Вправа 210. Поставте розділові знаки. Визначте, в яких реченнях послідовна підрядність, а в яких неоднорідна супідрядність.

1. Якісь дві хвилини я дивився на захід у той бік де на поверхні срібного озера танули ніжно-рожеві смуги що їх залишало багате на золото сонце ховаючись у потойбічних краях темного обрію... (Хв.) 2. Першу зиму Олені було так тяжко так сумно що вона не знала куди подітись (Тюм.). 3. Він простував у бік протилежний од того куди скотилося сонце поспішав туди звідки воно мало викотитись... (Ю. М.) 4. Він відчув таку тугу таку порожнечу що йому здавалося ніби він провалюється кудись (В. М.). 5. Він не розумів чому чобітки віддані Федотові а не йому який слухав батька сидів на печі смирно і не збивав пилюки (Тюм.). 6. Він увійшов у хату закутаний по самі очі в башлик білий від снігу як мара із бурульками на вусах з-під яких як з бовдура валила пара кинув дітям на піч мішок у якому щось заторохтіло як замерзлі кості (Тюм.). 7. Уже зовсім поблід місяць і зорі коли він поза городами добрався до химерних воротець своєї тітки що впиралися не в дерев'яний стовп а в з'їдений камінь пласколищою половецької баби що стояла колись на горбакуватому загонцю Гордієнків (См.). 8. Він пам'ятав чого досягнув ніколи не дозволяв собі повестися так щоб однією миттю втратити все що мав (Ю. М.). 9. Проїхавши половину дороги він з хвилюванням поглядав на охтирські ліси що синіли на обрії намагався відгадати що приховано за ними де ж в яких широких степах лежить загадке місто Харків... (Тюм.)

3. При однорідній супідрядності підрядні частини однотипні, однаково відносяться до головної. Схема складного речення з однорідною супідрядністю така.



Вона все розпитувала про Ольгу, про її батьків; розпитувала, яке в неї лице, які очі, яка вона на вдачу (Н.-Л.).
Схема цього речення така:



4. Підрядний сполучник чи сполучне слово при однорідних підрядних може не повторюватися перед кожною підрядною частиною, якщо вони зв'язані сурядними сполучниками, наприклад: *Коли дівчина поставила на стіл трійник і присмерки відступили у кутки світлиці, Кривоніс пильніше оглянув Хмельницького (П. П.)* — не повторюється сполучник КОЛИ перед другою підрядною частиною, яка зв'язана з першою сполучником І; *Я бачив, як сховався місяць, як море простелило, йому під ноги золотий килим, а пальми, замахавши сотнями віял, вітали* — «осанна!» (Коц.) — сполучник ЯК стоїть перед першою та другою підрядними частинами, а перед третьою, яка зв'язана з другою сполучником А, — не повторюється.

5. Ком а між однорідними підрядними **ставиться** за тими ж правилами, що й між однорідними членами речення:

1) між однорідними підрядними, що не зв'язані сурядними сполучниками, **ставиться** *к о м а*, наприклад: *Здавалось, що тихий присмерк вишив злинялим шовком острів на сталевому морі, що острів простелився на морі, як старий гобелен (Коц.)*.

Вправа 211. Поставте розділові знаки, поясніть їх. Намалюйте схему кожного речення.

1. Вона йому розказала що її батько бідний що мати її дуже любить і жалує що в неї багато маленьких сестер і братів (Н.-Л.).
2. Стали його розпитувати чого він суди зайшов чого кричить чого він аж прикипів до кущів (К.-О.).
3. Вона ще не знала чи Остап жартує чи він справді таке говорить (П. П.).
4. Вона почувала що холоне що її почало морозити що мороз розливається по всьому тілі (Н.-Л.).
5. Чи хто сміється чи хто плаче у неї з серця не сходить туга (Кул.).
6. Він розпитував жінку як їй працюється на фабриці чи не думає вона покинути цю посаду й

перейти на інше місце (Хв.). 7. Коли він спинивсь на порозі в столу на худих ніжках коли я побачив його широкі готові світ весь поглинути очі він був як квітка на тоненькій стеблині... (Коц.)

2) Між однорідними підрядними, що зв'язані неповторюваним єднальним чи розділовим сполучником, **к о м а не ставиться**, наприклад: *Степан Трохимович відчув раптом, що з нього непоганий агітатор і що йому зовсім не потрібний помічник (Хв.); Він не покине стайні, поки не виведе останнього коня або поки кроква чи бантина не приголомишить його (Ст.).*

Вправа 212. Поставте розділові знаки. Визначте, де єднальний чи розділовий сполучник з'єднує: а) однорідні члени речення; б) частини складносурядного речення; в) однорідні підрядні частини складнопідрядного речення.

1. А ніч була дивна тепла темна та тиха (Н.-Л.). 2. Рибалки зсувають у воду човни повні брунатних сітей і кричать щось Джузеппе (Коц.). 3. Говори тихше або не повторюй мені одного і того самого по кілька разів (Коб.). 4. Він недавно прибіг знадвору і в очах йому темно (С. В.). 5. Сухі гіллячки розсунулись тихо і з лісу вийшов якийсь чоловік (Коц.). 6. Відтіля він повернувся коли вже праля прийшла і коли Леся давала їй відповідні накази (Хв.). 7. Воздвиженський примічав що не все вчорашнє скінчилось і що жінка має собі щось на умі (Н.-Л.). 8. Їй здалось що швидко на землі починається щось страшне (Н.-Л.). 9. Вона завжди запізнюється хвилин на сорок або приходиться за півгодини до призначеного часу і нервово дивиться на годинник (Кон.). 10. Коли б він тут був або коли би був цілком не від'їжджав то вона була б щаслива... (Коб.) 11. Ми допіру з'їли трохи печеної картоплі і зараз я віддав шкарлупу ягнятам і вчу їх битись на «баран-барандуц» (І. М.). 12. Майже чотири місяці минуло з часу від'їзду доктора Марка і ми зажили знов давнім ладом і колишнім тихим однастайним життям (Коб.). 13. Та вже як прийшла до криниці і як стали над нею люди там сміятись так вона тоді схаменулась і мершій додому (К.-О.). 14. Він зрозумів що спронку видав сам себе й що виправити вже не можна (Хв.). 15. Це було мені дуже не до смаку і я зітхала нишком і просила Бога щоб той час минув якнайскоріше і щоб ми знов лиш обидві осталися і проживали тим тихим спокійним життям як досі (Коб.). 16. Гості пили й їли не знаючи про що говорити розповідали один одному про хмари які збиралися зробити грозу і які так грози й не зробили (Хв.).

3) Перед повторюваним єднальним чи розділовим сполучником, що з'єднує однорідні підрядні, к о м а **ставиться** за тими ж правилами, що й при однорідних членах речення, наприклад: *Козаки не здивувалися з того, що Нікітін називав себе холопом московського царя, і що оселився на козацьких землях, і що у Нікітіна була вибита ліва рука, а на правій бракувало вказівного пальця (П. П.).*

Вправа 213. Визначте, що зв'язує сурядний сполучник: однорідні члени речення, частини складносурядного речення чи однорідні підрядні. Поясніть розділові знаки при повторюваних сполучниках.

1. Він мені каже, що погода чудова, що подиха сіроcco і можна сподіватись дощу (Коц.). 2. Вози, худоба і люди збилися в купу, од якої йде пар і пахне потом і лайнаком (Коц.). 3. Вона сидить, позіха, очиці протира і сама собі не розбере, де вона, і що вона, і що з нею робилось, і що їй таке снилось, і від чого їй так тяжко та нудно (К.-О.). 4. Не знаю, де б то опинилась ця баба, і як би захрустіли їй кісточки, і хто б то їх із цуциком позбирав, якби Дем'ян Омелянович не розсердився за ці бабусині речі... (К.-О.) 5. Криленко був дуже здивований, коли почув потім від журналіста, що він з цією жінкою не бачився цілих два дні, і що з нею він познайомився місяць тому, і що він ніколи не покохає Темочку... (Хв.)

Вправа 214. Поставте розділові знаки, поясніть їх.

1. Все змінювалося на землі з приходом ночі і робилося таємничим загадковим прихованим особливо відчутним і особливо сприйнятливим для всього живого: з угловини тягло теплим вологим відпаром і холодні трави зараз же відчули його і стали покриватися щедрою росою і розкішно запахли і серед тих запахів особливо виділявся своїм гірким чадним сморідком полин та волохатий шапкастий з медвяним душком придорожний будяк (Тют.). 2. Василина сіла вечеряти підобгавши під себе ноги й тільки тепер вона почувтила що ноги стали неначе дерев'яні отерпли й зомліли й боліли (Н.-Л.). 3. Тоді люди зможуть жити повно. Без утиску і хитрощів без лжі і малодушності і без ненависті (Коб.). 4. Їдучи останню сотню кілометрів залізницею він малював собі як то він уступить у хату і який тієї хати вигляд і яка тепер мати (Баг.). 5. Не встигла мати оглянутись вже у Марусі і готов обід; сіла ручки зложила і знай матері розкажує як то їй добре було йти на базар холодком що бачила в місті як торгува-

лась як купувала і кого бачила і з ким говорила і яка проява лучилась... (К.-О.) 6. Олена бачить що прийшов чужий чоловік зараз мотнулась звеліла із ставка потягти карасів і загадала вечерю варити сюди-туди шатнулась і увесь порядок дала що й на завтра робити і кому куди і за чим їхати а далі одяглась любенько як личить панночці та ще й хорунжівні: до старенької плахти та дочепила люстринову запаску одягла тож шовкову юпку та на шию дукат на бархатці та червоні черевички узула а на голову хорошу стрічку поклала та й вийшла і поклонилась пану Уласовичу низенько (К.-О.).

Вправа 215. Напишіть під диктовку.

1. А наш пан сотник летів, сердешний, летів від самого Конотопа і не знає, де він опиниться і що з ним буде... (К.-О.) 2. Хоч минуло вже десять років і на валу вже вирости кущі, але картина бою з обложеними в Голтві повстанцями на чолі з Остринином стояла йому перед очима і зроджувала тривогу (П. П.). 3. Хочеться послухать, як море заграє, як пташка шебече, байрак гомонить або чорнобрива в гаю заспіває... (Т. Ш.) 4. Вона ледве діждалась того часу, як за двором загуркотіли фургони та заграли музики (Н.-Л.). 5. А три верби схилилися, мов журяться вони, що пройде любе літечко, повіють холода, осиплеться з них листячко і понесе вода (Гл.). 6. Микола відчув, що він червоніє, що його нападає знайома неприємна млюсть і починає дзвеніти у вухах (І. М.). 7. А що, коли не стане в мене сил, вогонь обпалить крила й я впаду? (Л. У.) 8. Враження було таке, що вода прорвала десь греблю і от-от залле увесь степ і їх змие у Дніпро (П. П.). 9. Тяжко вгадати, чим закінчилися б його думки, коли б під вікнами не зашуміли чийсь сани і перед самими дверима школи не почулося голосне «тпру» (С. В.). 10. Так ото стоять козаки і ждуть, що з ними будуть робити і який приказ буде, та промеж себе дещо і базікають, мов вода на лотоках шумить, аж луна йде... (К.-О.) 11. Наступили ті осінні тихі та смутні дні, коли сонце світить і не гріє, коли спадає з дерева останнє пожовкле листя і звисока над деревами та хатами блукає в блакитному сяєві, як намітка біла, бабине літо (С. В.). 12. І кожний з нас те знав, що слави нам не буде, ні пам'яті в людей за сей кривавий труд, що аж тоді підуть по сій дорозі люди, як ми проб'єм її та вирівняєм всюди, як наші кості тут під нею зогніють (І. Ф.). 13. Вони втрюх ходили, розпитували, чи не чув хто, чи не бачив молодой чорнявої молодиці, чи не шукала, чи не питала вона про своїх людей (Н.-Л.). 14. Коли розбитими доро-

гами брели бійці, коли над полями носилися німецькі літаки і строчили з кулеметів не тільки по людях, а й по скотині, коли перестрашені люди не виходили не тільки з дворів, а й з хат, Йонька торохтів возом, як циганський конокрад (*Тют.*). 15. Було якось чудно і по-новому приємно, що лоскотали чоло холодні краплі, що спливало на нього зелене світло, що в серці стало так само спокійно, як на небі... (*Коц.*) 16. У неї знайшла я пошанування і любов, і для неї не була я одною з тих, над которими добрі люди мусять і без любові мати милосердя (*Коб.*).

§ 30. Кома у складному реченні при збігу сполучників

1. У складному реченні з сурядністю та підрядністю або з послідовною підрядністю можуть збігатися сполучники: сурядний і підрядний, підрядні або сполучник і сполучне слово, наприклад: *За ним поскакали й інші, а, коли вони зникли з очей, добрами прискакали ще кілька верхівців і теж затарабанили в дубові дошки (П. П.); Виходить, що, коли нема рушниці, нема й мисливця (О. В.)*.

Вправа 216. Підкресліть сполучники, які з'єднують частини складного речення. Найдіть збіг сполучників. Які сполучники збігаються?

1. Олена виявилася молодницею покірною, роботяшою і припала старій, як кажуть, до хати, так що коли Оксена забрали на службу, то стара не пустила її до своїх батьків, а залишила жити в себе (*Тют.*). 2. І то ж бо правда, що коли будеш укупі з тим, кого любиш, то день так швидко пробіжить, як часиночка (*К.-О.*). 3. Надворі було так тихо, що як принесли світло, то свічки горіли неначе в горниці (*Н.-Л.*). 4. Люди зрозуміли, що якщо вони добре працюватимуть, то щось зароблять (*Тют.*). 5. Важке зітхання йому рвалося із грудей, і, щоб цього не помітили, — уперіщив, опік нагаєм коня й поскакав вперед (*П. П.*). 6. Повертаючись із Варшави, він заїздив до багатьох приятелів і знайомих, вів з ними довгі розмови, але, щоб це набрало вже такого розголосу, ніяк не сподівався (*П. П.*). 7. Ми запускали волосінь в глибину, і, коли риба клювала, волосінь билась на пальці, як живчик (*Коц.*).

2. Кома при збігу сполучників (чи сполучника і сполучного слова) **ставиться** тільки тоді, коли частину, яка

починається другим сполучником, можна опустити чи переставити, не порушуючи будову всього речення, наприклад: *Він щось спитав у неї, але так в'яло і непотрібно, що, коли вона навіть не одповіла, він не звернув уваги (Коц.)* — підрядну частину «коли вона навіть не одповіла» можна опустити або переставити, не порушуючи будови всього речення; *Тепер поле все ширше розкривало свої рамена, все далі розстеляло свою одежу, і, коли він зійшов на горбок, перед ним встали в повній красі всі ниви (Коц.)* — підрядну частину «коли він зійшов на горбок» можна опустити або переставити, не порушуючи будову всього речення.

Вправа 217. Поставте розділові знаки, поясніть їх.

1. Він мовчки стежив за пароходиком і коли той зачепився за ніжку стільця він одчепив його та пустив далі... (Коц.) 2. Така близькість до народу піддає мені гадку покористуватись нею але поки я роздумую з чого почати розмову дядько почав (Коц.). 3. А щоб за кіньми було око домовився із онучком Петрусем що коли догляне за кіньми дасть йому дорогу забавку (Тют.). 4. Мені здавалось що коли б сфотографувати їх на пластинці вийшли б не людські очі а картина руїни (Коц.). 5. Невимовний жаль обгнурнув мою душу і щоб не виявити того перед ним я спустила погляд вниз і подала з холодним поклоном руку (Коб.). 6. Траплялось що коли були на людях вона забувалася що він служить у неї і усміхалася до нього так як не повинна була цього чинити газдиня до наймита (І. В.). 7. Першим повернув коня полковник Вадовський за ним осавул Прокопович але коли він нагнав полковника той враз вишкірився і потягся до пістоля (П. П.).

3. **К о м а при збігу сполучників не ставиться**, якщо один із сполучників має другу частину (ТО, ТАК). У цьому випадку підрядну частину, яка починається другим сполучником, не можна ні опустити, ні переставити, не порушуючи будову всього речення, наприклад: *Товариші говорили Уласові, що якщо в нього ще залишилося хоч трохи мужності в серці, то він мусить негайно повернутися в університет і продовжувати навчання (Тют.)* — підрядну частину («якщо в нього ще залишилося хоч трохи мужності в серці») не можна ні опустити, ні переставити, бо порушується будова всього речення, оскільки у сполучника ЯКЩО є друга частина — ТО.

Вправа 218. Поставте розділові знаки, поясніть їх. Підкресліть сполучники (сполучні слова), що стоять поряд.

1. Всеволод нічого не мав проти шлюбу Євпраксії бо коли з легким серцем видавав за нікому не відомого маркграфа то чому б став противитися поєднанню доньки з самим імператором германським? (*Зг.*) 2. Ти думаєш що коли чоловік не цілком молодий не плете небилиць не скаче коло дівчини як комедіант так його через те годі вже й поважати? (*Коб.*) 3. Торік був уродив хліб та як полили дощі то позносило з гір половину снопів (*Н.-Л.*) 4. А в дитинстві конюшні видавались палацами і коли він дивився на зграї голубів що сідали на дах то картузик у нього падав із голови і шерстяне лошатко що крутилося на даху дибилось аж у самісінькі хмари (*Тют.*) 5. Голова йому видалась неймовірно важкою бо коли захотів озирнутися то йому було не сила повернути її (*Н. Р.*) 6. Андрій згадав що коли людина дуже голодна то зразу багато їсти не треба (*М. Т.*) 7. Жовніри витрищили очі потім позадкували до воріт а коли Кривоніс поворухнув плечем то обернули коңей і притьма поскакали із пасіки а він знову потяг із люльки яка ще не встигла згаснути (*П. П.*) 8. Рота пробивалась крізь вогонь і де була найбільша небезпека там бачили командира (*Кач.*) 9. Адже треба чесно визнати що навіть коли про великі справи думаємо то й з ними зв'язуємо часточку нашого егоїзму: прагнемо кращого завтра для народу маючи на увазі й своїх дітей та дітей їхніх дітей (*І. В.*)

Вправа 219. Поставте розділові знаки. Підкресліть сполучники (сполучні слова), що стоять поряд. Поясніть, чому при збігу сполучників кома між ними в одних випадках ставиться, а в інших не ставиться.

1. Всі на селі сподівалися що в таку школу не пришлють абиякого вчителя і коли по селу промайнула чутка що новий учитель вже приїхав того ж таки вечора в школу найшлося десятків із півтора цікавих (*С. В.*) 2. Дівчина певне впізнала в ньому козака бо коли на інших позирала сердито неприязно то в нього ніби шукала захисту (*П. П.*) 3. Мені здається що коли сам не маєш цього принципу то все-таки можна поважати його у других (*Вин.*) 4. Соломія міркувала що коли брати у ліву руку плавні мусять швидко скінчитися бо в той бік вони простяглись недалеко (*Коц.*) 5. Се питання держить його серед дерев бульвару білих на сірому небі як ряд кісток з риби в брудному кориті алеї і здається що коли б він вирвався звідти воно може б лиши-

лось позаду нього засипане криком ворон... (Коц.) 6. Тут знову усі приступили до нього що коли кажуть любиш Василя так чом не віддаєш за нього Марусі? (К.-О.) 7. Він постояв трохи на місці сподіваючись що Марічка надійде зараз але коли її довго не було він стиха покликав: «Марічко!...» (Коц.) 8. Можна вірити в Бога в трьох особах можна вірити в чорного бика можна в ніщо не вірити але що людина приходить на світ уже з своєю долею то це істина (І. В.). 9. Савичев одсунув од себе знімки даючи цим знати що розмова скінчилася і зразу ж відстань між ним і Варварою почала збільшуватись і чим більше віддалявся Савичев від Варвари тим виразніше вона бачила не тільки добрі печальні очі але й золоті генеральські погони на його кітелі і білі руки з довгими пальцями якими він обережно торкався до її знімків... (Л. П.) 10. Над головою йому висів невеличкий дзвін для тривоги але мотуз обірвався і коли б трапилась небезпека певне б довелось діставати дзвін дрючком проте вартовий мабуть не сподівався якоїсь напасті бо спокійно собі хропив у кущах (П. П.). 11. Ми лишилися самі в залитій сонцем кімнаті і коли мати заспокоїлась трохи і тихо задзюрчала її ласкава мова як два струмочки радості і жалю я почув себе знову добрим і маленьким (Коц.).

4. При збігу трьох сполучників (сурядного та двох підрядних) кома **ставиться** за тими ж правилами, що й при збігу двох сполучників, наприклад: — *Бабуню! — питала я раз. — Чому ви якось-то казали, що вам на мій вид накидується насилу думка, буцімто я до терпіння вродилася, і що, коли я родилася, жебраки та якісь убогі у дім, наче кликані, заходили і просили то молока, то хліба, то грошей; це, казали ви, злий знак...* (Коб.)

5. При збігу сполучників на початку речення кома між ними не ставиться, наприклад: *І коли вона бігла до нього, я любувався, як на тлі моря світився німб золотого волосся* (Коц.).

Вправа 220. Поставте розділові знаки. Поясніть їх.

1. І хоч весна одранкувала а осінь вже рум'янить глід мені зозуля накувала немарно сто завітних літ (Д. Л.). 2. Проте коли згадала як ще недавно індючився цей чубчик як попід небеса підносив свою шановну персону як по-лисячому хитрував а як потім по-ослячому попав у розставлені нею сіті то сумніви відступили від неї (І. В.). 3. А коли прийшов новий ранок мій герой

поспішив до установи (Хв.). 4. Максим Кривоніс був би дуже потрібний зараз на Січі але коли він з повстанцями скує сили польської армії не дасть виступити проти запоріжців усією силою це буде може вирішальною справою в боротьбі (П. П.). 5. В Польщі найбільша в Європі армія хай свавільна але коли буде потрібна то стане до зброї і сто тисяч (П. П.). 6. Іще ж і се ми думаємо що як постигне кого-небудь біда і нещастя що похова кого із своєї сім'ї або і родичів то буцімто сее чоловікові приходить за його гріхи й неправди прежнії (К.-О.). 7. А коли рушили до лісу то вже починався невеселий осінній світанок (Хв.). 8. А Богдан Хмельницький говорив уже що хто замишляє в нашу хату підступно і зрадливо закрастися й господарів покривдити хто з обличчям облесним ніж за пазухою на нашу згубу ховає хто силою і гвалтом на поля наші й добро наше настає той хай бережеться й тямить що як Господь терпеливий але справедливий так і наш народ більш уже не стерпить кривди й зневаги не подарує... (П. П.) 9. Гнат ще щось подумав ступив крок за Хмельницьким але коли той оглянувся зрозумів що більше нема чого просити (См.). 10. Дійшло до того що як Василь збіднів так і Онисько знищив... (П. М.)

Вправа 221. Напишіть під диктовку.

В очереті справді натрапляють вони на таке багатство, якому й ціни не складеш у степу, — криницю чистої джерельної води! Не дуже й глибока вона, сонце її просвічує аж до дна, а саме дно, мов у каменоломні, золотиться уламками абияк накиданого каменю-черепашника. Дітям — розкіш: обляжуть криницю з усіх боків, набирають воду в пригорщі й смаковито п'ють, а понапивавшись, пустують, бризкають один одному в обличчя, лящуть, аж поки знову прищухнуть, дивлячись, як вода в криниці встоюється і сонячне проміння, зламане в ній, перестане гойдатись. Ось тоді й дізнаються вони від Тоні-вожатої, що це криниця не проста, що про неї ходить легенда, нібито в ній дно подвійне, і коли довго дивитись отак, то можна помітити, як на дні, між отим стурчма накиданим камінням, зблисне уламок шаблі козацької.

126 слів

О. Гончар

Вправа 222. Напишіть під диктовку.

На Святий вечір Іван був завжди в дивнім настрої. Наче переповнений чимось таємничим і священним, він все робив по-

важно, наче службу Божу служив. Клав Палагні живий вогонь для вечері, стелив сіно на стіл та під столом, і з повною вірою рикав при тім, як корова, бляев вівцею та ржав конем, аби велася худоба. Обкурював ладаном хату й кошари, щоб одігнати звіра й відьом, а коли червона од метушні Палагна серед курива того ознаймляла нарешті, що готові усі дванадцять страв, він, перш ніж засісти за стіл, ніс тайну вечерю худобі. Вона першою мусила скуштувати голубці, сливи, біб та логазу, які так старанно готувала для нього Палагна. Але це було не все. Ще годилось закликать на тайну вечерю усі ворожі сили, перед якими берігся через ціле життя. Брав в одну руку зі стравою миску, а в другу сокиру і виходив надвір. Зелені гори, убравшись у білі гуглі, прислухалися чуйно, як дзвеніло на небі золото зір, мороз блискав срібним мечем, потинаючи згуки в повітрі, а Іван простягав руку у цю скуту зимою безлюдність і кликав на тайну вечерю до себе всіх чорнокнижників, мольфарів*, планетників** всяких, вовків лісових та ведмедів. Він кликав бурю, щоб була ласкава прийти до нього на ситі страви, на палені горілки, на вечерю святу, — але вони не були ласкаві, і ніхто не приходив, хоч Іван спрощував тричі. Тоді він закликав їх, щоб не з'являлись ніколи — і легко зітхав.

228 слів

За М. Коцюбинським

§ 31. Тире у складнопідрядному реченні та у складному реченні з кількома підрядними

Тире у складнопідрядному реченні та у складному реченні з кількома підрядними **ставиться** для того, щоб інтонаційно відокремити головну частину від підрядної (або групи однорідних підрядних). У цьому випадку підрядна частина найчастіше стоїть перед головною і інтонаційно підкреслюється.

Виділятися можуть такі підрядні: з'ясувальні, часу, умови, допустові, мети, співвідносно-займенникові (означально-займенникові), наприклад: *Чи довго плив Еней — не знаю...* (І. К.); *Коли життя вам дороге — кладіте зброю долі!* (Л. У.); *Як горлиця за дітками літнім вечором в лузі*

* Мольфар — злий дух.

** Планетник — астроном.

жальбно вуркоче — так рідна мати перед заручинами за дочкою молодою плаче та сумує (Н.-Л.).

Можна визначити умови, які детермінують уживання тире:

1) неповнота підрядної частини: *Він змінювався впродовж цілого свого життя. Скільки разів — не згадає й сам* (Зг.);

2) наявність слів ЦЕ, ТЕ, ОТ, ТАК на початку головної частини: *Як ударила революція — от я і завертвся* (О. В.);

3) наявність однорідних підрядних: *...Він забув увесь світ; хоч би йому тут з пушок палили, хоч би хто його не кликав — нічим би не вважив, тільки що розглядає Марусеньку...* (К.-О.);

4) інтонаційне відокремлення головної частини від підрядної, яка стоїть після головної: *Так орел з високості задивляється на свою здобич, вибирає — яка смачніша* (П. М.).

Вправа 223. Знайдіть головну частину та підрядну (підрядні). Визначте тип підрядної частини (частин). Назвіть умови, які сприяють уживанню тире у складному реченні.

1. Загальна схема відома всім, а як вона здійснюється — то невідомо (Ю. М.). 2. Який він — старий, молодий, як зодягнений, як стояв, дивився — не могла примітити (Зг.). 3. Коли впадаєтесь їй — ой добре ж вам буде (С. В.). 4. Конституції я був нервової, вразливої змалку: як покаже, було, батько череска або восьмерика — моментально під ліжко і тіпаюсь (О. В.). 5. Де співають — там і я! Де говорять — там і я! Де засідають — там і я! (О. В.) 6. Коли поставити на голову під час творчості гарячого чайника — замість прози вірші виходять (О. В.). 7. Коли б їй крила — полетіла б на край світу... (К.-О.) 8. Що таке собака — це ви всі знаєте: голова, чотири ноги, хвіст і гавкає (О. В.). 9. Кому служиш — те забув? (Зг.) 10. Хто не чув — уявити собі не може тої пекельної ночі (Коц.). 11. Чи правду Ганна казала, чи вона видумала — це ніхто не скаже (П. М.).

Вправа 224. Напишіть під диктовку. Поясніть розділові знаки.

1. Де глянути — усе цвіте й пахне, про що здумати — усе любо, та мило, та ясно!.. (М. В.) 2. Поки бігла полем — було нічого (Б. Г.). 3. Як тільки заплющую очі — кімната раптом щезає... (Коц.) 4. Де вона — там і я невідступно (Коц.). 5. Ех, якби в наших оркестрах з такою пристрасстю грали оркестранти — це

які б були симфонії! (О. В.) 6. Коли вони прилетіли, як вони прилетіли, як вони опинились біля крякухи — ви тільки плечима знизуете (О. В.). 7. Коли ж майстер удруге порушував статут — його викидали геть з цеху... (З. Т.) 8. ...Не смів ніхто попадати під той погляд, хто попадав — мав неминуче загинути (Зг.). 9. Чому це так — я не знаю (О. В.). 10. Тільки прибув він у село, повіймав та порозкладав у своїй квартирі книжки, камертон та всякі партитури — зразу закипіла робота (С. В.). 11. Як солити чи коптити дичину — прочитайте про це перед полюванням у відповідних підручниках, бо це в плани нашої розвідки не входить (О. В.). 12. Чи, може, то печаль та нудьга за рідним краєм підсікала голос, чи, може, в дівчини не вистачало духу на таку пісню, чи горе та поневір'я по чужих краях скапувало сльозами по блідому личку і гасило ту пісню — хто знає, хто скаже, але дівчисько бралось і знову натужки тягнуло і тягнуло, тримало в устах, як свіжу суницю, пісню своїх предків, тягло з неї до серця просочену кров'ю червону ниточку (Тют.).

§ 32. Крапка з комою, двокрапка, три крапки у складнопідрядному реченні та у складному реченні з кількома підрядними

1. Крапка з комою між підрядними частинами складнопідрядного речення **ставиться** тоді, коли підрядні частини поширені і в них вже є розділові знаки, наприклад: *Андрій думав про своїх братів, як вони ловили в'юнів штаньми та кошиками під цією Гребенюковою греблею; як гасали по левадах та по болоті, там, за їх оселею, в ситягових шапках із ситяговими шаблями, бавлячись у запорожців; як утікали від батька, мов горобці, коли він приходив з роботи втомлений і суворий і, виломивши дубця після материного звіту, мав карати злочинців і бешкетників за безліч нароблених шкод (Баг.).*

2. Двокрапка у складнопідрядному реченні після головної частини **ставиться**, якщо:

1) у головній частині речення є слова, які попереджають про наступне пояснення, конкретизацію, які містяться у підрядній частині. У цьому випадку перед підрядною частиною можна поставити слова А САМЕ, наприклад: *Одно тільки чудно: чого це Одарка ніколи не зайде до неї? (П. М.);*

2) підрядна частина містить непряме питання. Найчастіше ж двокрапка у цьому випадку ставиться, якщо непряме питання супроводжується знаком питання, наприклад: *Все уривається так раптово, що навіть виникає сумнів: чи було воно колись справді?* (І. В.)

3. Т р и к р а п к и (крапки) перед підрядною частиною складнопідрядного речення ставляться для того, щоб передати невизначеність змісту речення, незакінченність переліку, наприклад: *Лисиче над Дінцем... де висне дим заводу...* (В. С.)

Таке вживання трьох крапок можна розглядати як авторське.

Вправа 225. Поясніть вживання крапки з комою, двокрапки та трьох крапок у складних реченнях.

1. Тимко також пригадав той час, коли він уже став підлітком і як батько хотів спекатися його чимшвидше з дому, вирядити геть з хати, щоб він не сидів на шії; як Федота віддав до науки, а Тимка не хотів, хоч він був здібніший за Федота (Тют.). 2. Я люблю їхати на поле тоді, як ниви зеленіють та хвилюються зеленими хвилями; коли обважнілі колоски черкаються об голову, об вуха; коли ниви поцяцьковані синіми волошками та червоними маківками (Н.-Л.). 3. Чи мені піти слідом за Воблим і починати зразу будувати собі тепленьке місце в житті; чи, кинувшись назустріч молодим пориванням, піти тернистим шляхом, по якому йшов Райко; чи, може, поки не пізно, лишити зрадливу учительську долю іншим, самому ж помандрувати світами шукати собі кращої... (С. В.) 4. Чудно, що тепер глуха ніч, а в їх горить світло і вони, малі, самі вдома; що серед ночі вмивалися вони холодною водою, в нові сорочки повиряджались (С. В.). 5. Христя, стоячи коло печі і позираючи на нього, думала: чого цей чоловік сидить сам собі, не їсть, не п'є і ніхто його не припрошує? (П. М.) 6. Тоді тільки хліборобське серце зрадіє, оживе у йому надія! Тоді тільки поведе роцот чоловік — як йому бути: чи голодному зиму сидіти, чи ще й на продаж дістане? (П. М.) 7. Що оце буде надалі: чи заблискотить білий сніг ще лучче та засяє місяць зорями, а чи повалить свіжий сніг, хуртовина заграє?... (М. В.) 8. По бруку чіткий крок... де авто перебої... (В. С.) 9. Ну як мені забудь далеку Білу Гору і теплий блиск очей (там трави в тумані...), що зрадили мене... де в ніч ясну, прозору носився з вітром я скажено на коні?... (В. С.) 10. Олена здивова-

ними, зляканими очима водить від обличчя до обличчя, намагаючись збагнути: що це таке, навіщо ці подвійні тарілки, для кого ті подвійні чарки, яке призначення тих склянок перед кожним прибором? (І. В.)

Вправа 226. Напишіть під диктовку.

Вдивляючись пильно в східне небо Лиману, я раптом почув свист. Десь недалеко, можливо над моєю головою, летіла качка. Летів, напевне, крижень. Саме тому крижень, що серце мені надто вже хутко забилося, по-друге, тому, що свист був порівнюючи різкий і навіть важкенький. Сказати, що в цей момент було вже зовсім темно, я не можу, але й сподіватися побачити дичину я теж не міг. Коли ви мисливець, то ви добре знаєте, що в ту пору, коли зайде сонце і коли на озері вже тануть його блідо-рожеві смуги — в цю пору тільки дуже бистре і надзвичайно сильне око може здаля схопити летючу качку. Я такого ока, на жаль, не маю і тому, почувши свист, не довго думаючи і нікуди не націляючись, зробив дуплет із своєї безкурковки. Над спокійним вечірнім озером розтягся грім двох пострілів, і на воду, недалеко від мене, щось шльопнулось.

Ні, я вже цього ніяк не чекав! Як і належить серцеві в таких випадках, воно, серце, калатало від радості так, що я ледве не вивернувся з човна. В небі я нічого не бачив, але тепер на воді вже маячила качка. І то не якийсь чирок, а по меншій мірі — крижень. Правда, цей крижень, був підбитий, очевидно, на крило, бо, опам'ятавшись і повертівши головою, почав пливти від мене.

207 слів

М. Хвильовий

Вправа 227. Напишіть під диктовку.

Мотря, мов не чула, подалася кущами. Василь, притаївшись, очима позирав за нею. Як йому хотілося, щоб земля провалилася у той час під усіма дівчатами, що були з Мотрею, і поглинула всіх відразу, тільки залишила її, одну її. Ось вона зайшла за один кущ і сіла до його спиною. І йому не видно ні її лица, ні що вона робить. Він, тихо піднявшись, наче кішка, покрався поза кущами. Ось уже стало видно її бліде задумане лице. Сидить вона на горбку, набравши в припіл жовтогарячого листу, і тихо перебирає своєю невеличкою рукою. Її чорні очі задумано уп'ялися на Псло, на широкі лани та білі пески, що тільки мріють поза Пслем. Чого вона туди дивиться? Об чім вона думає? Він підкрався ще

ближче і тільки тепер запримітив, що хоч вона дивиться, та нічого не бачить, бо гарячі сльози заслали їй світ, котяться по личку в припіл, одна рука покійно лежить, а друга не перестає переминати змочений лист. Була хвилина, що він так хотів і кинутись до неї, обтерти, осушити гарячі сльози, та чогось задержався. Він манівцями покрався геть далі від неї. Спустився на самий низ і звідти сміло почимчикував на гору, до того самого сугорбку, де вона сиділа. Він здаля побачив, що вона запримітила його, та не тікає. Подаючи вид, що йде за ділом, він похнюпившись напрямився до неї. Порівнявшись, він тільки підняв голову і став, уп'явши здивовані очі у неї. Обоє мовчали. Вона вже переплакала, хоч сліди недавніх сліз ще стояли на її лиці.

241 слово

За П. Мирним

Вправа 228. Напишіть під диктовку.

Один з останніх його рейсів був винятковим, десятки тисяч миль пройшов на своєму білому кораблі з океанологами, з науковою експедицією на борту. Дно океанське вивчали. Відкривали підводні вулкани. Кряжі гірські виявляли під водами океану і нікому не відомі до того западини, ущелини. Брала планктон, вивчали циркуляцію вод, будову земної кори. Дорошенко і сам захопився роботою експедиції, брався часом за те, що зовсім не входило в обов'язки капітана. «Давно вже щось ми не тралили», — скаже вченому своєму другові — начальникові експедиції, і, коли той накаже класти судно в дрейф і спускати прилади в глибину океану, Дорошенко сам стає до лебідки. Таке траління — операція довготривала, треба робити все з витримкою, маєш справу з глибинами величезними... Здорово втомились в цьому плаванні, почорніли, бородами позаростали, зате скільки побачили різних чудес... Білів його красень корабель у водах найвіддаленіших архіпелагів, білосніжно сяяв під пальмами таких островів, де раніш нога його співвітчизників не ступала. Чорні островні губернатори давали прийоми на його честь... Місцеві жителі з ранку й до вечора товпились біля причалу, виникала черга тих, що бажали потрапити на судно...

152 слова

О. Гончар

ХІ. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ У СКЛАДНОМУ БЕЗСПОЛУЧНИКОВОМУ РЕЧЕННІ

Між частинами складного безсполучникового речення ставляться такі розділові знаки: кома, крапка з комою, тире, двокрапка, кома і тире, три крапки.

§ 33. Кома у складному безсполучниковому реченні

Кома між частинами складного безсполучникового речення ставиться тоді, коли частини такого речення не поширені або мало поширені і між ними єднальні смислові зв'язки, наприклад: *Надворі смеркалося, мороз дужчав, загорялися ясні зорі у темно-зеленому небі, світилися ліхтарі на вулицях (П. М.)*.

Вправа 229. Підкресліть частини складного безсполучникового речення. Поставте розділові знаки і поясніть їх.

1. Цілий день голова була заклопотана тепер усе те кудись полинуло затихло на серце зійшов до його смуток (С. В.).
2. Потеплішало завітрило закрутила курява (С. В.). 3. Чоло вінчали лавровії віти тернів не скрашали ні золото ні квіти (Л. У.).
4. Облітають квіти обриває вітер пелюстки печальні в синій тишині (В. С.). 5. Під ногами скрипів сніг у темному небі висипали зорі наїжджена дорога виблискувала синіми огнями (С. В.).
6. Лежить Семен горілиць у високій траві виставив уверх коліно дивиться у синє небо голова — низько на землі (С. В.). 7. Над їхніми головами шугають крила лелеки по землі вигинаючись проскакує тінь від них трепеще на самотніх воротах і зникає в глибині весняного надвечір'я (Ст.). 8. Вікна муруються снігом вечоріє (С. В.). 9. Десь на краю села дівчата співали веснянки гомоніли й галасували діти (С. В.). 10. Бузковий серпанок огортав уже садки й далекі простори з церкви долітали урочисті співи їх намагалися забити солов'ї (С. В.). 11. Він був сухий на дрібному мов спеченому обличчі росла кушиками борода ніс був гострий крізь рідкий волос просвічували тонкі губи на худих

ногах були великі верзуни (П. П.). 12. Із балкона було видно Дніпро і безмежні простори за Дніпром унизу зеленіли сади із них витикались праворуч золоті хрести Видубецького монастиря ліворуч монастиря Миколаївського вище білили стіни Спасана-Бересті збудованого ще за князя Володимира за Хрещатим яром саяв золотий верх Михайлівського монастиря (П. П.).

Вправа 230. Напишіть під диктовку. Поясніть розділові знаки.

1. Сонце сліпило очі, блакить струмилась над садками, а в небі, як тонкі мережива, пливли прозорі хмарки (П. П.). 2. Перед божницею горіла кришталева лампадка, за сволюком стирчали пучечки трав, а свіжа долівка була посипана татарським зіллям (П. П.). 3. Була весна, море було спокійне і синє, небо — так само, сонце обливало помаранчові сади на горбах, і, дивлячись з парохода на сірий труп міста, я не міг уявити собі тої страшної ночі, коли земля у грізнім гніві так легко струснула з себе величний город, як пес струшує воду, вилізши з річки (Коц.). 4. Губи осміхнулись, і, здавалось, ніби разом з губами засміялись брови на чистому лобі, засміялись круглі очі, засміялись дрібні зуби, засміялось і червоне намисто на шії, наче і воно зраділо (Н.-Л.). 5. Кирпа блиснув їй здалеку своїми веселими зубами, вона й далі дивилася на нього, дивуючись і його несподіваній появи після зникнення і отому дивному строю*, вона мовби забула про слова імператора, які змінювали все її життя, їй конче треба було перемовитися зі своїм безтурботним воевудою (Зг.). 6. Вдень попускало, сонце в передгір'ях гріло по-весняному, коні звечора вгрузали в глину, а на ранок вмерзали копитами так, що вирвати їх не було сили (Зг.). 7. Ще день минув і ще кілька, і нічого не ставалося, і дні ті були довші за всі роки ждання й нудьги на чужині для Євпраксії, для Журини ж ставали вони дедалі тяжчими, бо тривога в ній не згасала, а побільшувалася й гострішала (Зг.). 8. Вже на горах стояли тепер замки, мов сірі сови, будівлі були тяжкі й похмурі, на дорогах товклися нахабні рудогриві кобили з тупими залізними рицарями на них, кострубатилися покрівлі городів, мов сухі спини черепах, викинутих на сушу, хрипко стогнали дзвони над кам'яною землею, камінь давив зусюди так, що й серце, здавалось, б'ється не в груди, а в камінь (Зг.). 9. Він був дивний, але з ним Євпраксія почувалася ліпше, тепер могла боротися з самотністю, і коли й

* Стрій — убрання.

не бачила нічого попереду, то вдовольнялася бодай тим, що мала (Зг.). 10. Поволі пустота в душі змінилася на радісне очікування, Євпраксія нетерпляче гадала настання того дня, коли брами Каносси відчиняться і вона вирушить у свою останню подорож по цій землі, ще імператриця, але вже не рабиня (Зг.).

§ 34. Крапка з комою у складному безсполучниковому реченні

1. Крапка з комою у складному безсполучниковому реченні з еднальними смисловими зв'язками між частинами **ставиться**, якщо дотримані дві умови: структурна та змістовна. Структурна умова — це поширеність частин складного безсполучникового речення, коли в них є свої розділові знаки. А змістовна умова — це певна змістовна самостійність частин складного безсполучникового речення, наприклад: *Він не був навіть певний, чи все те бачив у сні, про що говорив; він чув тільки потребу творити, жадібно пити з джерела, що сам, як Мойсей, висік із скелі (Коц.)* — частини цього складного речення з'єднані безсполучниково, самі побудовані за моделями складних речень і мають розділові знаки; за змістом ці частини дещо відрізняються — тобто крапка з комою в цьому реченні поставлена з дотриманням обох умов: структурної та змістовної.

При дотриманні змістовної умови досить, щоб хоча б одна частина складного безсполучникового речення була поширеною, наприклад: *Росте Марко; старі мої не знають, де діти, де посадить, де положить і що з ним робити (Т. Ш.).*

2. Іноді крапка з комою у складному безсполучниковому реченні **ставиться** і в разі дотримання лише змістовної умови, наприклад: *Козак оживе; оживуть гетьмани в золотім жупані; прокинеться доля; козак заспіва... (Т. Ш.).*

3. У багатокомпонентному складному реченні з безсполучниковим зв'язком одні частини за змістом можуть бути пов'язані більш тісно, а інші менш тісно. Частини, що пов'язані більш тісно, розділяються комами, а частини, які пов'язані менш тісно, — крапкою з комою, на-

приклад: Від весни й до пізньої осені вона не відривалася від теплої землі, і, хоч земля не була така щедра, як у Києві, все ж старання й дбання не могли пропасти намарно; маленькі клаптики монастирських городів, порозкидувані між ставками й садами, приголомишували кожного своєю язичеською буйністю, там кущилося, збивалося в зелені гущавини, дивувало соковитістю, перевозданністю барв, ніжністю й неповторністю, там не стачало вже місця для отих щедрот земних, доводилося ставити підпори й тички, пускати виткі рослини вгору, тим самим мовби піднімаючи городи в повітря, і тоді огірки росли десь над землею, огудиння п'ялося до сонця, створюючи прозоро-зелені стіни (Зг.).

Вправа 231. Поясніть, чому стоїть крапка з комою у складному реченні.

1. Приклич же його, паніматочко, хоч на часиночку, хоч на годиночку; хоч би я на нього подивилася! (К.-О.) 2. Василечку, що це зо мною сталося? Нічого не тямлю, не знаю сама себе; тільки у мене й на думці, що ти мене любиш... (К.-О.). 3. Імператор усамітнювався з Євпраксією; він гнав коней далі й далі, йому завжди хотілося вище, вгору, до вершин, може, й туди, де колись стояв його улюблений Гарцбург, а тепер руїни, забиті густим зелом, а Євпраксії кортіло лишитися тут, унизу, в цьому тисячобарвному світі (Зг.). 4. Люд стрічав молоду маркграфиню без захватів, збайдужіло й похмуро, зате замки ставали перед нею на кам'яні коліна, ліса вклонялися з найвижчих верхів, відсутні стискувалися, мовби провалювалися в гірських бескеттях*; під грозами й дощами, під сонцем і вітром наближалася Євпраксія до свого мужа, ближче, ближче, ближче... (Зг.) 5. Зараз пан сотник схопився, випозіхався, вичухався, помолився Богу, нюхнув разів три кріпкої роменської кабаки, прослухав, що йому читали, дав порядок і, зоставшись сам у світлиці, сів на лавці; голова йому нечесана, чуб непідголений, пика невмита, очі заспані, уси розкудовчені, сорочка розхристана; край його на столі люлька і гаманець, каламар, гребінець і повна карватка** ще торішньої дулівки, що ще звечора наточила йому Пазька у пляшку, а він, хоч і насипав у карватку, щоб то, знаєте, з журби

* *Бескеття* — обрив, яр.

** *Карватка* = кавратка — кухоль.

випити, та так і ліг та й заснув; та й тепер, уставши, він не дуже на туя дулівку квапився, бо ще нове лихо зовсім його скрутило і він сам себе з журби не тямив (К.-О.). 6. Сприйнято належно благословення князя Всеволода, приймано дари, послам дано стільці, виказавши найвищу честь; навіть Журина, яка пробилася до імператорського столу звідкілясь, не насмілилася порушити урочистий спокій хвилини, стояла збоку, дивилася на свого сина, все в ній билосся й співало, мала б умерти від радості, але не вмирала, не крикнула, не забилася в радісному плачі, здолала в собі любов, горе й надію (Зг.).

Вправа 232. Складіть по два речення на кожне правило з § 34.

Вправа 233. Поставте розділові знаки, поясніть їх.

1. Кругом блищить сніг обдає морозним пилом іскрами миготять тернові очі біліють зуби... (С. В.) 2. В клас увійшов учитель і розпочав лекцію по історії школярів він не питав а став розказувати сам хлопці сховали книжки зложили руки на лавках і стихли (С. В.). 3. А від хутора до села буде верстов п'ять або дві так от треба їй поспішати щоб вспіти... (К.-О.) 4. От він поховавши батька сюди-туди оглядівсь аж вже йому годів двадцять п'ять ніде дітисся треба женитися... (К.-О.) 5. Тут прийшли з поля і корови і овечата от їх тут біля панночки і доять і молоко в глечики зливають а вона й байдуже! (К.-О.) 6. От ідуть дівчата Олена як та сорока скрегоче що на ум збрече а Маруся буцімто і слуха та усе про своє гада... (К.-О.) 7. Демко Сіроштан просвітку мені не дає позавчора хваливсь що мого kota вб'є як його не берегтиму а він таки вб'є (К.-О.). 8. Відшепнула Явдоха йому двері кличе його кличе аж нема гласу ні послушанія лежить наш сотник мов одубів (К.-О.). 9. У Вормсі де мала бути перша велика учта імператрицю стрічали двірські жони числом сімсот усі високого роду поважні сановиті Генріх називав їх вони кланялись імператриця роздавала дарунки (Зг.). 10. Ось я навчила молодицю як з панича соняшниці зняти іди ж паниченьку швидше з нею вона зробить тобі що я звеліла та швидше робить а то тебе так розбере що й на стіну полізеш (К.-О.). 11. Шелестить пожовкле листя по діброві гуляють хмари сонце спить ніде не чуть людської мови звір тільки вис по селу... (Т. Ш.) 12. Ой у полі могила там удова ходила там ходила гуляла трути-зілля шукала (Т. Ш.).

Вправа 234. Напишіть під диктовку.

1. Не звичайний гук і гомін на ярмарку — інший якийсь гомін, що ще здаля будить у людини смутний і хвилюючий настрій; щось поважне й журливе чувається в його підвищених тонах (С. В.). 2. Я не вашого панського роду, а проста собі стара баба, не знаю нічєї журби, не знаю, хто, сидячи на присьбі, журиться об Дем'янові, що пішов у поход з козаками; я таки і того не знаю, хто біля колодязя усю ніченьку з ним просиділа і на прощання зняла з руки срібний перстень і віддала з хусткою, що сама усякими шовками вишивала... (К.-О.) 3. Соловейко стих біля своєї самочки, щоб виспалась хорошенько, не жахаючись; вітрець заснув, і гілочки по садкам, дримаючи, ледве-ледве колишуться; тільки й чути, що через греблю на лотоках водиця цідиться і мов хто нищечком казку каже, що так і дримається, а то усюди тихесенько... (К.-О.) 4. Безмежний простір, безкінечні небеса, виспів птаства, дзюркіт струмків, пречиста весняна зелень, перші квіти, мов золоті, очі забутих чеберяйчиків, коні ступають весело, бадьоро, тонкогоно й стрункогоно, мов молоді жінки; не видно коліс з їхнім безжальним невпинним обертанням, сам папа їде верхи, обперезавшись мечем, як атлет Божий, маленька графиня також їде верхи, ніби новітня амазонка Господня, коні несуть їх швидко, вони несуть Євпраксію до ганьби, але й до свободи, і ради свободи вона готова простити цьому світові все, забути все, лиш нагадати людям, щоб вони мудро ставилися до землі, рослин, птахів, до безмежного простору й голубого весняного повітря, що пахне волею (Зг.). 5. Коли, було, візьметься за танці, так і не кажи, що годі, бо перетанцює яку хоч музику; коли ж підвернеться до дівчат, то вже ні на кого більш і не дивляться, тільки на нього і його одного слухають, а на інших плюють; коли ж підсяде до старших та стане загинати їм свої балянтриси, так усі, і старі і молоді, сидять та, пораззявлявши роти, слухають хоч до пізньої пори (К.-О.). 6. Хати по усьому містечкові позапировані; вози, плуги, борони, рала, де були звечора поналагоджувані, так собі і стоять; воли, поївши свою соломку і бачачи, що ніхто їх не напува і не запряга, позривали і пішли собі по вулицях і де не вздрять калачики або ромен і усякий бур'янець, то там і пасуться (К.-О.).

Вправа 235. Напишіть під диктовку.

1. До мандрівників у горах ставляться з пересторогою й острахом, осаді тут будують на малопрístupних верхах, ховають у

гушавинах, за закрутами потоків; у горах життя завжди було нужденне навіть для тих, хто там освоївся так чи інакше, для замандрованих же людей, надто бідних, тут було просто лихо, і вони проклинали той день, коли вимушені були полишити свій дім. 2. Абат Бодо вельми радів тій обставині, що зміг доправити невісту для графа Генріха саме на цю пору щедрої осені; радість ця, щоправда, трохи тьмарилася при згадці про смерть Рудигера, але з цього видно, що маркграф не дуже й переймався тою смертю, можна б навіть стверджувати, що він, так чи інакше, сприйняв звістку про таємниче вбивство барона з деякою втіхою... 3. За Забушем і Журилом несено важкі скрині з подарунками від київського великого князя; ніхто не міг збагнути, що то за люди, з чим вони пробираються до імператорського столу; хто пробував розпитувати, не отримував у відповідь нічого, окрім зневаги, хто ставав на шляху, усувався безжально й швидко залізною рукою Забуша і веселим плечем Журила, од якого так усе й одскакувало. 4. Але сказано вже, що в Бамберзі ніхто не ждав посольства, ніхто його не вітав, до замку впушено було воно після втомливих перемов із сторожею, але й на загайку* Забуш не логнівася, тільки крізь зуби кидав своє улюблене: «Сто тисяч свиней!»; тоді довго розташовувалися на імператорському дворі, чистилися після дороги, барон затіяв навіть переодягання, порадивши зробити те саме й Журилові, та той лиш стріпнувся, як птах, пустив волосся ще крутішими кільцями, сипнув ним на плечі ще веселіше й розкішніше і заявив, що готовий до стрічі не те що з імператором, а навіть із самим латинським їхнім Господом-Богом. 5. Барони ревли на radoшах, грали лютні, співано вояцьких пісень, отці, кожен по-своєму, пробували затягнути псалми, але їх перекривали, учта** набувала розмаху, пси під столами гризлися за кістки, слуги в куртках ждали недоїдків; гикання, плямкання, рицарі важко відвалювалися від столів, ситі й п'яні, тоді знов хапалися за нові потрави, Генріх пив і кричав, як хлопчисько, Адельгейда сиділа, тяжко ненавидячи, може, не так за ту наругу, яку вчинив над нею багато років тому, як за неувагу, що виказував згодом... 6. Разом із Борисом, підмовивши половців, племінники вдарили на дядька свого Всеволода, вибили його з Чернігова, чернігівці прийняли радо Олега; Всеволод, побитий і нещасний, разом із малими дітьми вночі

* *Загайка* — гаяння часу.

** *Учта* — бенкет.

втікав з города, біг до Києва, просив помочі в Ізяслава, і той справді, як записано в літописі, пішов на Чернігів, але не так для помочі Всеволоду, як з наміром покарати й провчити пле-мінників. 7. Всеволод, хоч за життя Ярослава вважався найрозум-нішим із синів і був найулюбленишим чадом великого князя, тепер ніяк не міг знайти собі місця, уже навіть син його Моно-мах ставав славніший за власного вітця; життя Всеволодове по-рушилося по смерті першої дружини, він метався туди й сюди, бігав із волості у волость, ніде не міг нагріти місця, кидався то до Ізяслава, то до Святослава, але старший брат був, може, й добрий чоловік, та мав лихих синів, надто ж старшого Мсти-слава, який не любив нікого й нічого на світі, отож не любив і свого високовченого стрія.

З творів П. Загребельного

§ 35. Двокрапка у складному безсполучниковому реченні

Двокрапка у складному безсполучниковому ре-ченні ставиться залежно від смислових зв'язків між час-тинами цього речення.

Двокрапка ставиться в таких випадках.

1. При пояснювальних смислових зв'язках, коли друга частина складного безсполучникового речення є умоти-вуванням або уточнюючим поясненням, конкретизацією змісту першої частини. Між частинами складного рече-ння у цьому випадку можна поставити сполучник А САМЕ, наприклад: *Їм радісно, що в хаті у них як у вінку: на столі новий килим, по стінах скрізь червоніють рушники, аж в очах од їх темно (С. В.)*.

2. При пояснювальних смислових зв'язках, якщо в пер-шій частині складного безсполучникового речення є сло-ва ТАК, ТАКИЙ, СЕ, ОСЬ ЩО, ОДНО, ГОЛОВНЕ та под., наприклад: *Можна б сказати так: розкоші — корот-кочасні, гідність — вічна (Зг.)*.

Примітка. Слід розрізняти складне безсполучникове речення, в якому друга частина розкриває зміст слова ОДНО, що стоїть в першій частині, і просте речення, в якому зміст слова ОДНО розкривається пояс-нюючим членом речення, — тому що від цього залежить пунктуа-ція: у складному безсполучниковому реченні ставиться дво-

крапка, а в простому реченні — тире, наприклад: *Він знав одно: треба зробити все якнайкраще* — складне безсполучникове речення; *Він повинен був зробити одно — вижити в цих обставинах* — просте речення.

3. При з'ясувальних смислових зв'язках, коли друга частина складного безсполучникового речення доповнює першу, в якій є слово (найчастіше це дієслово або категорія стану) із значенням **мовлення, думки, сприйняття** (говорити, спитати, сказати, думати, розуміти, бачити, чути, просити та ін.), наприклад: *І ясно: це не могло не вплинути на Криленка (Хв.)*.

Друга частина такого речення може бути перетворена на підрядну з'ясувальну частину із сполучником **ЩО**.

4. Двокрапка ставиться і в тому випадку, коли в першій частині складного безсполучникового речення є дієслово, що означає дію (*подивитись, відкрити, прислухатися* та ін.), яке обумовлює сприйняття, а дієслова сприйняття (*побачити, почути* та ін.) немає, але його можна вставити після дієслова дії; у другій частині речення є повідомлення про те, що сприймається. Наприкінці першої частини такого складного безсполучникового речення можна вставити слова «і побачив, що», «і зрозумів, що», «і почув, що» та под., наприклад: *Вийду: а обрій шипшинний, гляну: а небо — як ти (В. С.)* — у першу частину цього речення можна вставити слова «і побачу, що».

Вправа 236. Підкресліть частини складного речення. Визначте смислові зв'язки між частинами, які зв'язані безсполучниково. Поясніть, чому ставиться двокрапка.

1. Антон уже бачив картинку, яку застане: усі кімнати спочивають у п'їтмі, тільки в столовій ясно (*Коц.*). 2. А їй хочеться лиш одного: визволитися від усього, втекти від цього світу, як утікають селяни від своїх сеньорів, шукаючи сховище в городах (*Зг.*). 3. Князівські голови так влаштовані: більше забувати, аніж тримати в пам'яті (*Зг.*). 4. Хай імператриця знає: її вислухають з найбільшою увагою і високо поцінують її мужність і намір прислужитися святій церкві (*Зг.*). 5. Проте було помічено: чим непривітніші мої до його слова, тим більше розгоряється у його цікавість (*С. В.*). 6. Вона кинула оком на діл: хата була заметена (*Н.-Л.*). 7. Зазирнув у окопи: сухі, чистенькі, навіть прибрані зів'ялими квітками довгі ями; у бойниці, як у маленькі віконця,

просвічує небо, зверху понад окопами стримлять іноді дитячі млинки з очерету (*С. В.*). 8. Його голос справив магічний вплив: за якусь хвилину всі верхівці не тільки були вже в сідлах, а й намацували руків'я шабель (*П. П.*).

Вправа 237. Підкресліть частини складного речення. Визначте смислові зв'язки між частинами, які зв'язані безсполучниково. Поставте розділові знаки, поясніть їх.

1. Смутні осінні дні минали пройшли морози випав сніг за-йшла школярам інша робота на льоду зашуміли ковзани надворі закипіли снігові війни (*С. В.*). 2. В другому місці картина така бабка і дівка сидять рядком між ними свічка (*Коц.*). 3. Постановили: не збочувати не давати собі волі гонити без жалю весняні спокуси молоді принади каменем на все літо сісти за книжки (*С. В.*). 4. Се вже не раз бувало я на чужину йшла шукать надій... (*Л. У.*) 5. З Мелашкою вона обійшлась інакше; вона одразу почастивала її полином (*Н.-Л.*). 6. Було слухай Марічко так дочка вчителя з якою вона бавилася появилася одного дня на вулиці з великою завбільшки з дворічну дитину лялькою (*І. В.*). 7. Уявіть собі таку картину сидите ви над ставком рано-вранці ще й ранесенько (*О. В.*). 8. От Хома і дає пару-другу волів і посилає і жде ось-ось хура з усякими грішми прийде ось прийде не треба буде тоді робити тоді усього понакупує і розбагатіє... (*К.-О.*) 9. Подивись шляхів нема а тільки де-не-де поплутані стежинки йдуть на безвість (*Л. У.*). 10. Приглядаюся уважніше коло губів креска непокірна уперта (*С. В.*). 11. Увіходить сива шапка пальто — наопашки під рукою кавун (*С. В.*). 12. Курочка зупинилася проти човна й дивиться вона тут ціле літо живе а такого ще не бачила (*О. В.*). 13. Хліборобство йшло добре на двох косарках сиділи наймити які працювали за шматок хліба а не за гроші бо прибуток від господарства лягав грошенятами в дубові скрині до того ж Купріян кумекав що машини приносять більше користі ніж живі руки і не марнував часу та запроваджував у своєму господарстві цих машин якомога більше (*Тют.*).

Вправа 238. Напишіть під диктовку. Поясніть розділові знаки.

1. Чоловіка звали Нечипором, а жінку Пріською; вона була хорошого роду і одним одна дочка у батька, дуже багатого: була й скотинка, і усяка худоба, а сина не було, тільки дочка (*К.-О.*). 2. Вовчик якимось прекрасно впливає на нерви, мабуть, тому, що він якийсь не від світу цього: у нього ніколи не буває трагедій і

він так просто і ясно дивиться на життя (Хв.). 3. Козаки були зайняті своїми справами: один біля вікна загодив чоботи, другий латав жупан, третій чистив кінську зброю, четвертий гострив шаблю, п'ятий аж у дальньому кутку прав сорочку, а ще двоє принесли знадвору великі оберемки очерету й кинули біля груби (П. П.). 4. Чому б так не робить: наградив тебе Бог щастям, що батько й мати твої живуть при тобі і дякують добрим словом, що ти їх при старості і кохаєш, і поважаєш, або жінкою до тебе доброю, хазяйкою невсипушою, або діточками покірними та слухняними — хвали за се Бога і лягаючи, і устаючи, а їх шануй, і кохай, і для них не жалій не тільки ніяких трудів, худоби, та, коли нужда звелить, душу свою за них положи, розпинайся, умри за них, та усе пам'ятай, що й вони на сім світі такі ж гості, як ти і усякий чоловік... (К.-О.) 5. А не зовсім вірно інформував він саме з таких причин: по-перше, після овацій він уже й став переконуватись, що з нього поганий шеф і у всякому разі зараз дуже образливо було б принижувати свою гідність; по-друге, до підручних він все-таки не міг ставитись з такою повагою, як, скажім, до редактора, а значить, і не хотів показувати себе перед ними в смішному становищі; по-третє, коли вже від шефства не відчепишся, то чому ж тоді не говорити, що шефство виникло з ініціативи саме Степана Трохимовича (Хв.). 6. Коли стоїть в огороді стіжок січня, а в коморі є вівсеця четвертей з десять, то вже він і думає, що й через десять год його не випродасть, та й сяде собі, руки поскладавши; так тут Ївга й мотнеться: і сюди пішла, й туди сама збігає, там купила, тут найняла, тут підрядила — і все у неї справно, і все у неї є (К.-О.). 7. Богдан Хмельницький повів по майдану очима: біля столу стояла дуже ошатна старшина, вигуляна по зимівниках, по хуторах, одягнена в златоглави, підперезана персидськими поясами, далі сиділи на конях і стояли в піших лавах козаки з засмаглими від степових вітрів обличчями в злинялих, припорошених жупанах і кунтушах, а вже за ними юрмилася сірома, чорна, давно не стрижена, обшарпана, у вовчих шкурах, боса, а то й гола (П. П.).

5. Двокрапка у складному безсполучниковому реченні **ставиться** при **причинових** та **наслідкових** смислових зв'язках між його частинами. Друга частина такого речення може бути перебудована на підрядну причини чи наслідку зі сполучниками **ТОМУ ЩО**, **ТАК ЯК** та ін.,

наприклад: *На могилу вискочив вершник і завмер: перед ним без кінця і краю зеленів степ під блакитним небом (П. П.).*

6. Двокрапка ставиться і тоді, коли друга частина складного безсполучникового речення є **прямим запитанням**, наприклад: *Тільки слухай мене: адже ти мене добре знаєш? (К.-О.)*

7. Іноді у складному реченні, де безсполучниково зв'язані більше двох частин, є не один знак двокрапки, а два, які ставляться за одним і тим самим правилом або за різними, наприклад: *Вони підійшли до вікна й були вражені побаченням: серед плацу, на баскому коні, який загірбав землю, сидів князь Вишневецький, а повз нього проходили частини надвірного війська: попереду на вигодованих конях летіли, мов херувими, хоругви кавалерії із крилами за плечима і з списками в руках, за ними — гусари... (П. П.)* — обидва знаки двокрапки стоять за одним правилом: при поясненні.

Вправа 239. Підкресліть частини складного речення; визначте смислові зв'язки між його частинами, які зв'язані безсполучниково. Поясніть, чому ставиться двокрапка.

1. Рипнули двері: в хату ввійшла молода дівчина (Н.-Л.).
2. В Кайдашевій хаті стала мирнота: свекруха помирилась з невісткою (Н.-Л.). 3. Лаврін не поганяв волів: він забув і про воли, й про мішки й тільки дивився на Мелашку (Н.-Л.). 4. В Бієвцях мене знають: я варила обід у попа, як він видавав заміж свою дочку (Н.-Л.). 5. Ти не дивись, що буде там, чи забуття, чи зрада: весна іде назустріч вам, весна в цей час вам рада (О. О.). 6. На другий день вони знову зустрілись: тепер вони зустрічались кожного вечора (Хв.). 7. Не журись: може, ти його і цього вечора побачиш... (К.-О.) 8. Тільки не думай нас обдурити: знайдемо і під землею (П. П.). 9. Семен вихопив пістоль, але стрельнути вже не наслідився: із-за кущів на дорогу вибігло ще чоловіка з десять і оточили ридван (П. П.). 10. Дивлюсь я на небо та й думку гадаю: чому я не сокіл, чому не літаю? (М. П.) 11. Ось нехай лишень ввійде, то зараз на неї і напустяться: чому забарилась, чому трохи дров унесла? (К.-О.)

Вправа 240. Поставте розділові знаки, поясніть їх.

1. За скелями починало ясніти світало вже (С. В.). 2. Сіро і сумно ставало на острові по заході сонця всі фарби линяли як в

акварелі що її підмочили (*Коц.*). 3. Ганна уважно подивилась на чоловіка вона не знала жартує він чи справді серйозно говорить (*Хв.*). 4. Згадали про Тетяну давно вже вона очей не показувала (*С. В.*). 5. Не бійся мене я знаю Бога небесного! (*К.-О.*) 6. ...Розсилати безліч гонців тут власне й не було куди за день один вершник може проскакати по всіх селах і городках і визирить все що треба (*Зг.*). 7. Думка письменоводителя зразу здалася Вові досить слушною у їй він знайшов вихід із свого дуже неприємного становища і він поспішив ухопитись за неї (*С. В.*). 8. А кіт знай хвостом помахає та усами поморгує та що є духу нявчить так-то рад був своїй хазяйці що вернулась (*К.-О.*). 9. Вишневецький певне був невдоволений із своєї експедиції нічого він не успів у степу жодного татарина не зустрів... (*П. П.*) 10. Кривоніс вдоволено посміхнувся щоб здійснити надуманий план йому потрібно було виманити командира роти за вали (*П. П.*). 11. ...Чути й не було кому імператор несподівано оглух (*Зг.*). 12. Догадується Василь Іванович чого так хилиться перед ним Литовка підходить строк векселю а грошей мабуть тонко... (*С. В.*) 13. Об вечері ніхто й не думав нікому було поратись і ніхто не хотів нічого їсти (*К.-О.*). 14. Та таки тут спить а там думає як би то і де б то поживитись? (*К.-О.*) 15. Катерина оглядається навколо правильно розташовано меблі чи доведеться зробити перестановку? (*І. В.*)

Вправа 241. Напишіть під диктовку. Поясніть розділові знаки.

1. Недовго шукала вона свого Василя: тут зараз і є (*К.-О.*). 2. Треба гарненько убраться: мене знають усі Бієвці (*Н.-Л.*). 3. Ти, Мотре, ще молода: носи тим часом товсті сорочки (*Н.-Л.*). 4. Максим Кривоніс нервово жував кінчик вуса: приїхати сюди вони приїхали, а чи передала Галя записку поручникові Биховцеві, чи повірив він, що то йому писала пані Зося, чи наважився він поїхати на вигадане Кривоносом побачення? (*П. П.*) 5. Була вже така стара, що й сама не відала: живе чи вмерла давно (*Зг.*). 6. Але й втручатись він теж не мав бажання: по-перше, він не знав новітнього місцевого побуту, по-друге, він завжди уникав скандалу, і, щоб вийти з ніякового становища, Криленко спробував був заснути (*Хв.*). 7. Діти, погубивши матерів, пищали; там скавучить собака, там придушили порося: вищить на весь базар, а свиня, хрюкаючи, пробирається промеж народом; там перекупки хватають за поли парубків та школярів (*К.-О.*). 8. Слухаю

далі і сам собі віри не діймаю: ніколи я не сподівався знайти в цьому селякові, в цьому, на перший погляд, грубуватуму, практичному в житті парубкові такої гарячої жаги до науки, такого ніжного суму за нею, такої туги (С. В.). 9. Надвечір вітер затих і цюкнув мороз, а вночі повалив сніг, тихий, густий: сяде на рукавицю і кожну сніжинку видно (Тют.). 10. Відмовитись треба було обов'язково, так принаймні підказували ковалеві старечі гітарні мислі (він раптом ні з того ні з сього згадав свою гітару), але й не менш обов'язково не можна було відмовитись: це б значило визнати себе переможеним, а визнати себе переможеним Степан Трохимович рішуче не хотів (Хв.). 11. Степан Трохимович стояв мало не посередині вузької вулиці, і його викрик могли прийняти на свою адресу одразу кілька дворів, себто за звичайною старовинною звичкою кожний із них міг би відгукнутись, але тут фортуна зжалилась над старим ковалем: раптом рипнули двері Клішевих дверей й на вулицю вибігла якась жінка (Хв.). 12. Ніде не стріли ні жінки, ні дівчини: не могли втриматися серед дикості, втікали з осад*, лишали самих чоловіків, бо тим від народження судилася самотність тяжких обов'язків (Зг.). 13. Ще раз підкреслюємо: на полюванні треба бути готовим до всього, щоб потім не жалкувати (О. В.). 14. Як тільки заплющую очі — кімната (вона тільки що стала моею) раптом щезає: її витісняє фіолетова рогата пляма і пливе на зеленстих хвилях, як велетенська тінь корабля (Коц.). 15. Добре було старому Макусі, що довірився дочці, та ще й розумній, так тим і не взяв його сон: бо там така була розумна, бойка, моторна: ще ти їй тільки стань надогад закидати, а вона вже й розкомпонувала, що куди йде, що за чим слідує і для чого; а вже що вигадати і як яке діло до кінця звести, то, Макухо, спитай Івги: вона тебе на розум наведе і совіт добрий дасть (К.-О.).

§ 36. Тире у складному безсполучниковому реченні

Тире у складному безсполучниковому реченні ставиться:

1. Якщо друга частина речення вказує на швидку зміну дій, на раптову дію, наприклад: *Двері рипнули — з'явився батько (Коц.);*

2. Якщо між частинами речення є протиставлення чи зіставлення і між ними можна поставити сполучники

* *Осада* — поселення.

А, АЛЕ, ОДНАК, наприклад: *Проскурниця посадила Мелашку вечеряти — вона й ложки не вмочила (Н.-Л.)*.

Вправа 242. Поставте розділові знаки. Визначте смислові зв'язки у складних безсполучникових реченнях.

1. Наш Хома Масляк чимчикує додому, аж зирк циганка сидить... (К. О.) 2. Луп очима стоїть солдат... (К.-О.) 3. Говорю до неї мовчить (С. В.) 4. Він пішов далі хотів думати про Андрія про вірші здалося нудно (С. В.) 5. Військо можна розбити жінку ніколи (Зг.) 6. Не сон-трава процвітає то дівчина з калиною плаче розмовляє (Т. Ш.) 7. Я не журюся нехай там життя мое гасне (Л. У.)

3. **Тире ставиться**, якщо друга частина речення виражає **наслідок, висновок** зі змісту першої частини, у якій йдеться про причину дії, наприклад: *Та підмовили якось мужицькі діти ангела з собою — пішов він із ними попідтинню блукати і замастив свої білосніжні шати (С. В.)*.

4. **Тире ставиться**, якщо перша частина виражає **умову** дії, про яку йдеться в другій частині. Перша частина може бути перебудована на підрядну умови зі сполучником **ЯКЩО**, наприклад: *Менше розкоші — більше свободи (Зг.) — Якщо менше розкоші, більше свободи*.

Вправа 243. Поставте розділові знаки. Визначте смислові зв'язки у складних безсполучникових реченнях.

1. Сніг і шабля спілять його в очах чорнота (Тют.) 2. Грає кобзар виспіває аж лихо сміється (Т. Ш.) 3. Брови чорні очі карі либо подивиться (Н.-Л.) 4. Молись Богу та йди собі мені легше буде (Т. Ш.) 5. Поїдеш не вернешся (Зг.) 6. Довідаються у Варшаві знімуть на глум (П. П.) 7. Вона його любить більш йому нічого й не треба (Кул.) 8. Допоможеш живи на здоров'я а не захочеш скажу зараз тебе повісити (П. П.)

5. **Тире ставиться**, якщо перша частина речення має значення **часу**; вона може бути перебудована на підрядну частину часу зі сполучником **КОЛИ**, наприклад: *Умер пророк — на нас мов грім ударив (Л. У.) — Коли умер пророк, на нас мов грім ударив*.

6. **Тире ставиться**, якщо між частинами безсполучникового речення є **порівняльні** відношення, наприклад: *Засіяли карі очі — зорі серед ночі (Т.Ш.)*.

7. Тире **ставиться**, якщо друга частина є приєднувальною, тобто містить додаткову інформацію. На початку другої частини можуть стояти займенники ЦЕ, ТО, ТАК, ТАКИЙ та ін., наприклад: *Зажурилась Україна — така її доля!* (Т.Ш.)

8. Тире **ставиться** і тоді, коли хоча б одна частина складного безсполучникового речення побудована як еліптичне речення (це різновид неповного речення, в якому пропущений член не заважає розумінню змісту речення), наприклад: *Заходимо в перший намет — на столі польові квітки* (Коц.).

Вправа 244. Поставте розділові знаки. Визначте смислові зв'язки у складних безсполучникових реченнях.

1. Підняв шапку човни стали (Т. Ш.). 2. Оглянувся Галайди немає. (Т. Ш.). 3. Хмарки біжать милуюся (П. Т.). 4. Смієшся до мене чи дивишся грізно люблю я бо жити без тебе несила (Кор.). 5. Гляне холодною водою обіллє (М. В.). 6. У лісі дзвеніли пилки й лунали удари сокир то будували нові будинки (Зб.). 7. Розглядає придивляється аж це хутір Безверхий що на Сухій Балці... (К.-О.) 8. Битим шляхом скриплять вози лунає бадьорий гомін люди вертаються з базару (С. В.). 9. Схоче їхати їде не схоче наймит за нього в дорозі (Коц.).

9. Іноді автори **ставлять** тире замість двокрапки у складному безсполучниковому реченні, наприклад: *Як ось чує Петро — тупотять коні* (Кул.) — замість тире за правилом треба ставити двокрапку, тому що між частинами речення з'ясувальні відношення.

Вправа 245. Визначте, в яких реченнях тире стоїть за правилом (за яким саме?), а в яких — на місці двокрапки, доведіть це.

1. Вийшла з села — серце мліє... (Т. Ш.) 2. Я вірю — удвох нам не відати горя (Кор.). 3. Глянь, моя рибонько, — срібною хвилею стелється в полі туман (Стар.). 4. Було колись в Україні — ревіли гармати; було колись — запорожці вмiли шанувати (Т. Ш.). 5. Христя зиркнула у вікно — від палацу купкою прямували до хати щось за люди (П. М.). 6. Я теж озираюсь — нема нікого (Коц.). 7. А тим часом Андрій був страшенно заінтригований — невже ж це вона тримає його стару справу? (Баг.) 8. Гуркотить віконницею — чую й не проснуся (С. В.).

9. Семен озирнувся — мати (*С. В.*) 10. На полювання на вовка ви берете з собою тачку, краще з колесами на шарикопідшипниках — легше везти; для ведмедя чи лося — тритонку (*О. В.*) 11. Зазирнув — щось горить (*С. В.*) 12. Випий трошки сього зілля — все лихо загоїть (*Т. Ш.*) 13. Зайде сонце — Катерина по садочку ходить, на рученьках носить сина, очиці поводить (*Т. Ш.*) 14. — Як знаєш, батьку, не даси сорочок — не вийдемо на косовицю, — разом загомоніли парубки. — Ми їх заробили — нам їх і носити (*З. Т.*)

Вправа 246. Поставте розділові знаки, поясніть їх, визначте смислові зв'язки між частинами складних безсполучникових речень.

1. Зайця ноги носять вовка зуби годують (*Н. тв.*) 2. Подивиться серце ние... (*Т. Ш.*) 3. Заспіваю море грає вітер повіває... (*Т. Ш.*) 4. Полями іде поля леліють від неї лісами іде ліси зеленіють від неї понад ріками іде ріки шумлять від неї (*Зг.*) 5. Василь ходить ходить у бір піде над озерами де з нею сидів сяде немає Марусі не йде Маруся (*К. О.*) 6. Тому він і досі не може чути цимбалів одразу ж налітала минувшина і розшарпувала душу (*Ст.*) 7. Зварить Федора відерний чавун боршу за день як вітром вивіє (*Тют.*) 8. Палашка обійшла з бабами кругом церкви заглянула в комору обдивилась увесь двір Мелашки ніде не було (*Н.-Л.*) 9. Життя кажуть зжити не поле перейти (*П. М.*) 10. А тут спасибі їм люди до помочі прийшли бачать чоловік мов не при собі (*С. В.*) 11. Хочете слухайте хочете не слухайте але такого собаки насправді не було і не буде (*О. В.*) 12. Сюди приїхав ти лишила коло себе. До Києва повернуся князь Всеволод скаже зоставайся... (*Зг.*) 13. Любов і надія не в зорях не в морі між людьми поради питати (*Л. У.*) 14. Любите сало беріть сало любите ковбасу беріть ковбасу любите охотницькі сосиски беріть сосиски яйця консерви шинку овочі фрукти беріть словом все що вам більше до вподоби але обов'язково на полювання беріть багато (*О. В.*) 15. Глянув перед собою його серце похололо та сама панночка з чарівними очима прямо йшла на нього дивилася йому в лице й привітно усміхалась (*С. В.*)

Вправа 247. Визначте, за якими правилами ставиться тире в реченні: між підметом та присудком, при однорідних членах речення (зазначте, яке саме правило застосовано), при відокремлених членах речення, при вставлених конструкціях, у складно-

сурядному, складнопідрядному чи складному безсполучниковому реченні (зазначте, яке правило застосовано).

1. Приторкнувся мокрою долонею до лоба — він аж пашів од жару (*Ст.*). 2. Минає років зо три — все гаразд (*С. В.*). 3. А я візьму сльози — лихо вилити (*Т. Ш.*). 4. Дороги, мандри, битви — ось все життя (*Зг.*). 5. Кобзар вшкварить, а козаки — аж Хортиця гнеться — метелиці та гопака гуртом оддирають... (*Т. Ш.*) 6. Тепер — кінець. Куди вона — там і я буду (*Коц.*). 7. Крик гусей — прощальний і тужний (*Ю. М.*). 8. Минув лиш день — і пелюстки опали (*Л. З.*). 9. Дмитро Іванович хотів оглянутись, але й це йому не вдалось — він не міг навіть поворухнути плечем (*Ю. М.*). 10. Перериває голос жайворонка перепелячий крик, зірвавшись угору; заглушає докучне сюрчання трав'яних коників, що як не розірвуться, — і все те зливається до купи в якийсь гучний гомін (*П. М.*). 11. Заставлять його сіно на гарбу класти — накладе так, що тут же розсунеться; пошлють биків поганяти — борозну скрутить, огріхів наробить; кілок у тин заб'є — обов'язково криво (*Тют.*). 12. Він зодяг сірячину стару, поклав на плече скруток соломи, вперся ногами в землю, а кілком у маховик — і зачмихав блаґенький маховичок, скорився могутній степовій силі (*Тют.*). 13. Тихий шум лісу, синява високого неба, запах зелених трав — все це зливалося з гомоном потривоженої крові і наповнювало серце Дороша невітшним болем (*Ст.*). 14. Ну, а поки віриться — хай поживуть (*С. В.*). 15. Надія сім'ї — Улас (*Тют.*). 16. Він змушував людей і самого себе працювати енергійніше, мізкувати, докопуватись, шукати — йти далі (*Ю. М.*). 17. Вистріли я саме в ту мить, коли хотів вистрілити, — і весь, заряд моєї шістнадцятки пішов би в хлопчика (*Хв.*). 18. Ось і зараз заграла вода в корінні, але він не зрадів — здригнувся (*Ст.*). 19. Поле — що безкрає море (*П. М.*). 20. А на екрані проступали обриси якихось химерних — зубцями і шпилями — гір... (*Ю. М.*) 21. Іноді новобранці виразно відчували запах дьогтю і кінського поту — то пахла кінська ремінна збруя, що лежала жужмом біля гарби (*Тют.*). 22. Не влучити в вовка чи то не затримати його ж таки і саме на облаві — це значить зробити з себе посміховисько на цілий світ (*Хв.*).

Вправа 248. Напишіть під диктовку.

1. І знову синіє небо, а на йому золоте сонце — сипле воно скрізь гарячими блискучими бризками (*С. В.*). 2. ...Світив з неба

страхітливо величезний місяць, від баген тягнуло пронизливим холодом, від якого не рятували ні товсті килими, ні м'які хутра, бо мерзло посеред цієї самотньої неприкаяності вже не тіло — мерзла сама душа (Зг.). 3. В морі я хотів печаль свою втопить — я до моря вийшов рано — море спить (Д. П.). 4. Крізь хмару сонце зайнялось, надувся вітер; як повіє — нема нікого: скрізь біліє... (Т. Ш.) 5. Проїжджав князь київський з дружиною; грали роги, червоніли щити, дзвеніла зброя і збруя, мигтіли, мінилися барви — усе було й не було; інший світ, високий і далекий, як небо недосяжний (Зг.). 6. Пусті роки... ріки виходили з берегів, нещадно палило сонце, голод стояв у землі, мор налітав, мерли люди, горіли села й городи, плакали матері над убитими синами — для літописця то все були пусті роки, бо не зачіпало ні князів, ні єпископів, ні просвітерів, ні бояр та воевод (Зг.). 7. Князя Ізяслава кияни ганебно вигнали з Києва за те, що не зміг захистити землю від чужинців, він невдовзі повернувся з військом польського князя Болеслава Сміливого, відомстив киянам, у кожному бачив свого ворога, може, й супроти рідних братів мав лихі наміри — хто ж те знав? (Зг.) 8. Маркграф кричав щось крізь дощ, кричав зопалу, по-дурному, його ніхто не слухав — вовки почули здобич, кожен летів засліплений, широкозаді кобили безжально місили зелену траву, лиснючі від дощу, від заліза й жорстокості, кнехти перли звідусюди на селище, гнали чимдуж, щоб не дати схаменутися, зібратися для опору, втекти, схватися, летіли мовчки, тільки постогнувало щось тяжко в черевах кінських та чмокала під копитами твань (Зг.). 9. Він оглянув своїх козаків; вони човпали біля коней і так замерзли, що, здається, підійди, штовхни — попадають, як колоди, і, певне, ніхто й не встане сам, а щоб добути шаблю, то про це навіть і думати не можна було (П. П.). 10. Так хоч би і маленький празник, тільки піп у дзвін — він вже й там: свічечку обмінить, старцям грошенят роздасть і прийметься за діло; коли прочеє яку бідність, наділить по своїй силі й совіт добрий дасть (К.-О.).

§ 37. Кома і тире у складному безсполучниковому реченні

Кома і тире як єдиний розділовий знак може **стояти** у складному безсполучниковому реченні на місці коми, тире, двокрапки, наприклад: *Він і почув, та як зикне, — я перелякався...* (Т. Ш.) — кома і тире стоїть на місці тире; *Не дивись на березу плакучу, — на березі журливе*

віття нагадає тобі лихоліття... (Л. У.) — кома і тире стоїть на місці двокрапки.

Кому і тире як єдиний розділовий знак слід відрізнати від збігу коми і тире, коли тире ставиться між частинами складного безсполучникового речення, а кома відділяє або відокремлений член речення, або підрядну частину складнопідрядного речення, наприклад: *Але київський священник, поблискуючи золотим хрестом на заношених рудявих шатах, не дуже переймався тим, що ждало його попереду, — він мандрував разом із своєю княжною охоче... (Зг.)* — тире стоїть між частинами складного речення, з'єднаними безсполучниково, а кома стоїть після підрядної частини («що ждало його попереду»).

Вправа 249. Зазначте, де кома і тире — єдиний розділовий знак, а де збіг коми і тире. Визначте: 1) смислові зв'язки між частинами складного безсполучникового речення; 2) на місці якого розділового знаку стоїть кома і тире. Коли кома і тире — збіг двох розділових знаків, назвіть конструкцію, яка виділяється комами.

1. Я вже не почую, — один собі навік-віки в снігу заночую (*Т. Ш.*). 2. Білий сніг то виблискує, то виблиск тратить, — це місяць поринув у хмарах (*М. В.*). 3. Питала зозулі, — зозуля кувала... (*Т. Ш.*). 4. В літню куряву та спеку вволю не нагуляєшся, не набігаєшся, — восени ж, коли свіже, трохи зимне повітря так приємно подихає на розгорілі лица, можна школярам бігати, борюватися без кінця (*С. В.*). 5. І заспівали пісню козаки, — почув юнак крізь болю гостре жало (*В. С.*). 6. Пан гуляв у себе в замку, — у ярмі стогнали люди... (*Л. У.*) 7. Не дивися на місяць весною, — ясний місяць наглядач цікавий... (*Л. У.*) 8. Приїздите ви в Бенгалію, знаходите тигра, показуєтесь йому, — він одразу ж почне охотитись за вами (*О. В.*). 9. Минув і рік, минув другий, — козака немає... (*Т. Ш.*) 10. Нехай мої співи й садочки квітчаті заснули, оковані сном зимовим, — весною й пісні, і квітки на гранаті вогнем загоряться новим! (*Л. У.*) 11. Це перевірено віковим досвідом, — хоч скільки б ви взяли на полювання харчів, все одно — мало! (*О. В.*) 12. Сини мої! Орли мої! Летіть в Україну, — хоч і лихо зустрінеться, так не на чужбині (*Т. Ш.*). 13. Незчулися школярі, коли вдарив дзвоник, — хотілося ще сидіти і слухати (*С. В.*). 14. Полюбила козака, та рудого, та старого, — лиха доля така (*Т. Ш.*). 15. Згадай же хто-небудь її на сім світі, — безславному тяжко сей світ покидати (*Т. Ш.*).

§ 38. Три крапки у складному безсполучниковому реченні

Для передачі емоційно забарвленого мовлення письменники використовують три крапки (крапки) у складному безсполучниковому реченні. Між частинами такого речення звичайно єднальні смислові зв'язки.

Три крапки ставляться для позначення **перерваності, невпевненості, уривчастості** мови від хвилювання, зворушення тощо, наприклад: *І обличчя в них такі страшні, такі чудні... жах знов напав на Галю!* (М. В.)

Вправа 250. Визначте характер емоції, що зумовлює постановку трьох крапок.

1. Все вище шлях важкий... внизу гудуть бетони... золотобарвним сном душа палахкотить... (В. С.) 2. Душно... води ні краплини... се наче дорога в Нірвану, країну всесильної смерті... (Л. У.) 3. І м'яко сніг рипить... іду тривожним кроком... (В. С.) 4. Згорнула вже давно холодні сині рядна тільки для нас зима... навколо все в цвіту... (В. С.) 5. Не хочу... за Халявського... не силуйте мене... віддайте мене за Забрюху... коли не віддасте... утечу... (К.-О.) 6. Пан Забрюха притулив ту виделочку до серця хорунжівни... вона зараз спросоння і заговорила... (К.-О.) 7. Пізнав Хома своїх людей, став ще дужче гукати і на усі заводи кричати... аж ось парубоцтво почуло, що чоловік кричить, та не знають хто... (К.-О.) 8. Каштани по боках... каміння душу давить... по вулицях вузьких прискорено йдемо (В. С.) 9. Даруйте... я... незвичка промовляти... хотів сказати річ іще таку: Марусю знаю ще із немовляти і Гриця знаю ще у сповитку (Л. К.)

Вправа 251. Напишіть під диктовку. Поясніть розділові знаки.

1. Ще сонячні промені сплять — досвітні огні вже горять (Л. У.) 2. Прокинулася — плаче серце, і очі заплачуть (Т. Ш.). 3. Гаї шумлять — я слухаю (П. Т.). 4. Академіки кажуть, що, очевидно, чухраївці накривали глечики поезією: настільки в них була розвинена вже тоді культура (О. В.). 5. Він приймає до загону тільки таких, як сам: обнесеш довкола хати жорна — приставай, слабка жила — іди шукай деінде (П. П.) 6. По копійці заробляла, копу назбирала та до сина лист писала, у військо послала — полегшало (Т. Ш.). 7. Які ж ви раді: перший у вашім житті мисливський собака. Ваш! Власний! (О. В.) 8. Та нехай би вже жін-

ки: їм хоч цілий день, зібравшись у кучу, теревені правити, а що мужики їх та діти без обіду, так то їм дарма; а то ж і ні одного чоловіка у селі нема, та що то: дитини, що вже біга, і такої не зустрінеш!.. (К.-О.) 9. Я побачив зморшки Монте-Соляро, які ніколи його не старять: все те дике каміння, що розсіялось по схилах амфітеатром, як в древнім театрі, задивившись на сцену моря, де місяць творить свою одвічну містерію (Коц.). 10. Богдан Хмельницький зирнув на повні води Дніпра і широко відкрив очі — від острова Бучки і аж до берега вода вкрита була човнами: козаки з острова пливли вітати свого полководця (П. П.). 11. А ліс кудись йшов: йшли кудись сосни, ряди високих пнів (Коц.). 12. Давайте дивитися правді у вічі: козаки знають свою силу (П. П.). 13. Усім, хто слів наших слухає тут і кому їх чути доведеться, знаменуємо: Україна, мати наша рідна, кличе в потребі синів своїх усіх станів на рятунок (П. П.). 14. Завжди буває потім легко сказати: було б мені краще не так, а так робити (І. М.). 15. І Дмитро відчув: сталося щось незвичайне (Ст.). 16. Пригадай тільки: оце тобі гора, на горі у гушавині садка хата, по один бік під горою став, по другий — ліс (П. М.). 17. Тривайте лишень, я вам усе розкажу: відкіля він так пізно приїхав, зачип не дали йому добре й виспатись (К.-О.). 18. Так прибули до Бамберга, одного з єпископських городів імперії, зустрічав їх новий бамбергський єпископ Рупрехт (бо єпископ Отто перебував у Шпеєрі підмитий Рейном собор), зустрічав їх ще на околицях, унизу під городом, там, куди не пробивається сонце і де жалюгідно животіє чорний люд (Зг.).

Вправа 252. Напишіть під диктовку. Поясніть розділові знаки.

1. Одружитися зразу після князя він не встиг, бо напали на Руську землю половці, великий князь Ізяслав покликав своїх братів Всеволода й Святослава йти проти степовиків, на Альті була битва, князівські дружини не втрималися, побігли, князі й собі побігли, опинилися аж у Києві, і ось тоді й сталося оте ганебне вигнання Ізяслава з Києва простим людом, який хотів боронити свою землю від зайд, а князь боявся довірити народові зброю (Зг.). 2. А сердешна ж то Маруся зачепила Василя — тепер і сама не рада (К.-О.). 3. Скажуть поститися сім тижнів або й сім років — пристане й на це, хоч могла б найняти заступника в епітимії — юстуса, платячи по три соліди за тиждень (Зг.). 4. По воду пішла — оглядається на Василя; у хаті сало товче, а на двері поглядає, чи не Василь їх відчиняє (К.-О.). 5. Йде чоло-

вік вулицею — уже ми й знаємо, куди він іде і зачим; задумався чоловік — уже ми й знаємо, що в нього є на думці (*К.-О.*). 6. Як не б'юся я з годинами люто — час мене переможе в бою (*В. С.*). 7. А ось що я зроблю, Василечку: коли мої старі будуть тебе хвалити, то я пов'яжу на голову червону скиндячку і коси покладу; коли ж, не дай Бог, що ні, то пов'яжу чорну стрічку, без кієць (*К. О.*). 8. Достанеться наше добреє доброму — він за нас і на часточку подасть, і мисочку поставить, й старцям роздасть. А коли буде наслідувати недобрий — йому гріх буде, а нас усе-таки Бог милосердний пом'яне, коли ми того заслужили (*К.-О.*). 9. А Наум перехреститься, прочита «Отче наш» — то йому і стане на серці веселіш, і пішов за своїм ділом чи в поле, чи на тік, чи у загороду, або до батраків, бо був заможенький: було й воликів пар з п'ять, була й шкапа, були й батраки; було чим і панщину відбувати, і у дорогу ходити; була ж і нивка, одна і друга, ще дідівська, а третю він сам вже купив, так було йому чим орудувати (*К.-О.*). 10. А не хитрі ж і вони! Покинули саму невістку з наймичкою поратись: вона й муки насіяла, вона й калаган, вона і бібки, вона і перець, і сіль, вона усе перетовкла, вона й опару поставила, вона й процідила, вона і діжу з тістом на піч поставила, вона і яець набила, теперечки збирається тісто місити і паску ліпити, та поки ще до чого, а вона вже так втомилася, що і рук і ніг не чує; а тут свекруха знай моркву скромадить; треба ж і до малої дитини кинутись: підложити суху пелюшку, хоч трохи погодувати, бо, бідне, вже давно просить та кричить не своїм голосом (*К.-О.*). 11. Парубок, який спочатку плив, працюючи самими ногами, уже почав загрибати воду й руками, на яких метляди обривки вірьовок, але його ще можна було нагнати, проте ротмістр не наважився стрибати у воду: він був у новій похідній формі, яка б потягла його на дно: тіло прикривала кольчуга, зверху була надіта шабля, на голові — шолом із залізним шишаком, поли шолома закривали голову з обох боків, потилицю і плечі (*П. П.*).

Вправа 253. Напишіть під диктовку.

Такого отруйного нуду ніколи не зазнав я, як тої пам'ятної травневої ночі. Тільки упали на землю нічні тіні, у мене пробудилась якась незвичайна тривога — якесь передчуття...

Казали, що тепер весна, що в саду коло зруйнованої мизи чули солов'я, і я виліз із своєї нори. Було тихо, і було видно, хоч листи читай.

Примостившись під землянкою, почав я викликати свої найяскравіші спогади, рідні обличчя, тихі знакомі села, зелені, сумні, овіяні теплом і негодою. Але чого так нудно стало одразу, так тоскно? Очі з несвідомою тривогою все тягнуться туди, де між лісовими квітками сумом чорніє якась нова квітка. Здавалось, що там розцвіла вона, незвичайна, жива, гаряча, куриться чорним сумом, здаля коле жажливими голками і труїть світ. Моторошно стає і неспокійно на душі, мимоволі схоплююся і поспішаю до неї.

Ах, це ж чорні маки; ті сумні й жахливі квітки, що розцвітають коло палаців Чорної Мари, що після огняного дощу виростають тут, як гриби.

На стеблах бур'яну чорніє під місяцем, потьмарена срібним промінням, кривава марля, горить, як червона квітка, спалена на попіл блискавкою, і одсвічує містичним огнем. Нудьга і сум чорним рядном огортає душу. Дивлюсь навкруги: тоскна сутінь Чорної Мари стоїть в повітрі, та жахлива тінь, що курявою завжди висить над нами.

Чи робиш що, чи думаєш, навіть коли спиш — все лежить вона, давить тягарем душу: ось десь недалеко невидимкою стежить за тобою страшна сусіда. Кожну мить можуть спинитись на тобі її кам'яні очі, перед якими людина брязне на землю бездиханною грудкою глини; кожну хвилину може над головою несподівано тріснути повітря, і в чорному димі заблищать її огняні, смертельні зуби...

XII. КОМА І ТИРЕ У ПЕРІОДІ

Період — це таке багатоконпонентне складне речення, яке інтонаційно розпадається на дві частини: *підвищення* та *зниження*, з паузою між ними. Для періоду характерний синтаксичний паралелізм та повторення.

Пауза між частинами періоду позначається **комою і тире** як єдиним розділовим знаком, наприклад: *Після довгого літнього дня, коли сонце сідає, а розпечена земля поволі скидає золоті шати, коли на блідому, втомленому дні небі з'являються крадькома несміливі зорі, в останньому промені сонця справляє грища мушва, а дивно м'яке, золото-рожеве повітря приймає оддаль бузкові тони і робить простори ще ширшими і глибшими, — Маланка з Гафійкою волочать курною дорогою утому тіла й приємне почуття скінченого дня (Коц.).*

Вправа 254. Визначте, де період, а де просто багатоконпонентне складне речення. Аргументуйте свій висновок.

1. Коли ж в бою спину свою ходу і на ріллю промерзлу упаду, мов для обіймів розпростерши руки; коли на дальніх на горбах мене вогка земля навіки поглине, — як знак любові, відданості й злуки у вічнім сні, моїм останнім сні, на серці похололому нетлінно лежатиме не спалений в огні шматок землі твоєї, Україно! (Л. П.) 2. Хоч він всеньке літо сидів над книжками, писав диктанти, розв'язував задачі, читав літературу, конспектував, робив виписки, складав хронологічні таблиці по історії, студював артиклі, креслив схеми розщеплення органічних речовин, — він все ж таки ловив себе на тому, що такий-то розділ знав гірше, ніж інший (Тют.). 3. І саме тоді, коли вони сиділи за самоваром і попивали чайок, саме тоді, коли Степан Трохимович не знав, як йому поєднати агітацію за колектив з Мотузчиним світоглядом, і з тоскою думав про свого помічника, себто про те, щоб можна було говорити, що він і радий би, так помічник іншої співає, — саме тоді й викликав Степана Трохимовича

на вулицю робітник Забара (*Хв.*). 4. Там вітер віє в межгір'ях, напоений дроком і полинами, там молодіють кущі, як свіжі дівчата, там сонце бродить поміж камінням, міняючи бистро суш тіней на радість блиску, там бачиш, як море грає вогнями і розмовляє десь в глибині, а далі стелить шовкові поли своєї одежі до самого неба (*Коц.*). 5. Власне кажучи, «Відкриття полювання» буває двічі: першого серпня на птицю, а першого листопада на звіра, але якось вже так утрадиційнилося, що за урочисте, коли хочете, свято серед мисливців вважається перше відкриття, коли після довгої перерви у вас в руках знову улюблена вами рушниця і ви знову маєте змогу не тільки сказати би, поповнити свої продовольчі ресурси, не тільки допомогти державі в м'ясозаготівлях, а й задовольнити себе як природознавця, природофіла й спортсмена (*О. В.*).

Вправа 255. Напишіть під диктовку, поясніть розділові знаки.

1. Фантазіє! Ти сило чарівна, що збудувала світ в порожньому просторі, вложила почуття в байдужий промінь зорі, збудила мертвих з вічного їх сна, мету вказала буйній хвилі в морі, — до тебе обертаюсь я, сумна (*Л. У.*). 2. Потім уже, коли ви познайомитесь і з мисливцями, і з їхніми собаками, коли ви вже знатимете, що був на світі знаменитий Камбіз, чорний пойнтер, і знаменитий Алі, лаверак, і знаменитий Джой — гордон, — тоді вже ви придбаєте собі таке цуценя, яке вам більше до вподоби (*О. В.*). 3. А як тільки в розкриті очі вступило зелене, що котилося буйними хвилями луків та лісу, як тільки небо спустилось і ніжно торкнулось обличчя, немов пушинка, як тільки в груди ввіллявся золотий напій повітря, — його сповнила солодка втома, як у людини, що встала з смертельного ложа; і впало десь у безодню все, чим досі жив: спека роботи, вогонь небезпеки, чад крові і боротьби... (*Коц.*) 4. Якби він знав, як себе поводити, як відповідати людям, коли його про щось запитуватимуть, в яких випадках усміхатися, а в яких зберігати серйозний вигляд, коли і як переходити вулицю, щоб його не зарізав трамвай, коли б він знав, як розпізнати жулика і чесну людину, — він би не так боявся (*Тют.*). 5. Осінь, що засипала колись дощами і в такому своєму вигляді й досі ніяк не здавалася (дощі, з'єднавшись з вогкими снігами, зробили собі безперервку, так що всюди стояло таке неможливе болото, що від нього зовсім не було порятунку), — ця осінь поїздникам, які, щоб дійти до полустанка, мусили кожного дня покривати досить-таки величеське віддалення по степовій черноземлі, — ця осінь таки добре далася взнаки (*Хв.*).

ХІІІ. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ПРЯМІЙ МОВІ ТА ЦИТАТАХ

Пряма мова оформляється або в рядок (в підбір), або за допомогою абзацного виділення.

1. Якщо пряма мова записується в рядок, вона береться в лапки, які ставляться на початку і в кінці прямої мови. Це правило зберігається і тоді, коли в середині прямої мови стоять слова автора, наприклад: *«То гарна дівчина, Галя, — сказав він. — Ти передай, що брат її тут і Саливон тут»* (П. П.); *«Мати звеліла бігти додому!»* — сказала Федора (Бар.); Промовила стиха: *«Що я такого зробила?»* (С. В.)

2. Якщо репліки виділяються в абзац, то в лапки вони не беруться і перед кожною з них ставиться тире, наприклад:

Он-он біля пшеничних кіп дід Матвій гуси пасе...

— *Здорові були, діду Матвію!*

— *Здрастуйте!*

— *Як живете?*

— *Нічого собі! (О. В.)*

3. Якщо діалог оформляється в рядок, то кожна репліка береться в лапки, а між ними ставиться тире, якщо немає слів автора, наприклад: *«Куди ти хочеш, в пекло чи у рай!»* — *«Туди, де батько, де Чурай»* (Л. К.).

Вправа 256. Змініть запис прямої мови: там, де вона записана в рядок, зробіть запис з абзацу і навпаки.

1. — Чого ви, мамо, незлюбили Гриця? Яка вас думка все не полиша?

— Не служать очі на таке дивиться, щоб так двоїлась хлопцеві душа!

— Не вірте, мамо! Гриць такий хороший. Він клявся, мамо, що навіки мій.

— Ой доню, доню, в їх до смутку грошей. То ж Вешняки, то ж, Галю, зрозумій (Л. К.).

2. Ввідав чолом і мовив хрипкувато:

— Полковнику, вам лист від кошового.

— Гаразд. Сідай. Спочинь з дороги, брате. Якись новини?

— Обступає ворог. Богдан козацтво стягує під Білу. Потрібна поміч (Л. К.).

3. «Максиме, ти?» — питає він і дивиться несвоїм поглядом. «Мабуть, вам прикрість або голова болить», — кажу йому. А він: «Не болить, уже завертається». — «Чого ж?» Він оглянувся на розорені сараї, де худоба подохла. «Чого? Дзижчать газетки, що ми заморочні від успіхів». Як приглушений стоїть, протягає гірко: «Та-а-ак...» Жаль його стало, я і раджу: «Відхиліться думками від клопоту!» — «Куди? — питає він. — Скрізь однаково...» (Бар.).

§ 39. Пряма мова після слів автора

1. У словах автора звичайно вживаються дієслова (або іменники) мовлення або думки (сказати, говорити, крикнути, питання, відповідь, крик, подумати, зрозуміти, згадати та под.), рідше — дієслова почуття (здивуватися, зрадіти, розсердитися та ін.), а також дієслова, що вказують на жести, міміку, рух (подивитися, посміхнутися, зітхати, підбігти та ін.). До цих дієслів можна додати дієслово мовлення: зітхнув і сказав, підбіг і крикнув, наприклад: *Зітхає: «А шкода дівчини!»* (С. В.). Іноді в словах автора немає слів зі значенням мовлення, думки, почуття тощо, наприклад: *«Вартуй! вартуй!»* — з *Курилівської брами*. *«Вартуй! Вартуй!»* — від *Київських воріт* (Л. К.).

2. Після слів автора ставиться двокрапка, пряма мова береться в лапки або оформляється за допомогою абзацного виділення (у цьому випадку перед прямою мовою ставиться тире), перше слово в прямій мові пишеться з великої літери. В кінці прямої мови ставиться відповідний до контексту розділовий знак. Треба пам'ятати: якщо пряма мова береться в лапки, то знак питання, знак оклику та три крапки ставляться **перед** лапками, а крапка — **після** лапок, наприклад: *Мати витерла хусткою очі, глянула на старшенького: «Рушник хоч узяв?»* (Тют.); *Осміхнулась: «О, чого ж це я вас до хати не кличу!»* (С. В.); *Хлопці, що їхали позаду, про щось засперечалися, і один сказав: «Ти й про Салівона казав, що загинув, а він сьогодні об'явився»* (П. П.).

Вправа 257. Поставте розділові знаки і поясніть їх. Визначте семантику дієслів, які вживаються в словах автора.

1. Андрій заглянув глибоко у вічі промовив суворо і ніжно Слушайте Тетяно так що це ви надумали були (С. В.). 2. Аж ось крякуха різко й тривожно аж ніби захлинаючись Ках-ках-ках Ках-ках-ках (О. В.). 3. Хтось визирнув у вікно Пішли Он-он пішли поза повіткою... (С. В.) 4. Пророкують Не буде з неї добра (С. В.). 5. І дивуємось і обурюємось Що ж це таке (С. В.). 6. Ми хотіли якось додому її провести сполохалась аж почервоніла Ні ні не треба (С. В.). 7. Андрій Ну як же тепер Отямилась (С. В.). 8. Зазирає у вічі То згода Кажіть згода (С. В.). 9. Зітхав Андрій хитав головою Убили щось у дівчині... (С. В.) 10. Гукнеш

Андрію Марковичу!

Не одриваючись од книги сердито

Га

Чи є ще порох у порохівницях (С. В.).

11. І Зінько й сам не примітив як те поривання до руху до діла вихопилося в його з грудей голосним криком Гей-гей (Б. Г.). 12. Папером вершник у руці стрясав Спиніться Гетьман вас уповновластив читати вголос цей універсал (Л. К.).

§ 40. Пряма мова перед словами автора

Після прямої мови **перед** словами автора **ставиться** кома, знак питання, знак оклику, три крапки, **після цього** ставиться тире. Слова автора починаються з великої літери. Якщо пряма мова пишеться в рядок і береться в лапки, то кома ставиться **після** лапок, а інші розділові знаки (знак питання, знак оклику, три крапки) — **перед** лапками, наприклад: «Панове суд! Я вірю цій людині», — сказав Пушкар (Л. К.); «Дядьку, як роблять цукор?» — питає Андрій (Бар.).

Вправа 258. Поставте розділові знаки і поясніть їх.

1. І чим же ми за це тобі віддячимо казала так Бобринчиха не раз (Л. К.) 2. Підожди трохи наказує пічник (Бар.). 3. Кожен живе своїм розумом відказував Нікітін (П. П.). 4. Панасе йди вже а то діти поснуть та й куліш прохолоне гукнула з порога молодиця (С. В.). 5. Я щось і тебе не пригадую сказав Хмельницький (П. П.). 6. Добраніч відповів скоро і в тім його голосі

причулося мені виразно душевне зворушення і якась урза (Коб.). 7. Я піду попереду а ви за мною сказав Роман товаришам (Б. Г.). 8. А чи правда тітко що вашому Семенові дарували в городі золоті та срібні дарунки спитав хтось (С. В.). 9. Найзручніший момент сказав Золотаренко. Будуть тікати як навіжені додав Вешняк. Тікатимуть обов'язково... гукали інші (П. П.). 10. Не барися мій синочку швидше повертайся старий сказав та й заплакав (Т. Ш.).

§ 41. Слова автора в середині прямої мови

1. Якщо на місці розриву прямої мови словами автора немає ніякого розділового знака або стоять: кома, крапка з комою, двокрапка, тире — то перед словами автора і після них **ставиться** кома і тире. Друга частина прямої мови пишеться з малої літери, наприклад: *Отже, тільки ранньою весною й пізньою осінню можна похвастатися, що: «Та, — мовляв, — гусей там набив! Приходьте!»* (О. В.)

2. Якщо на місці розриву прямої мови словами автора повинна стояти крапка, то перед словами автора **ставиться** кома і тире, а після них — крапка і тире. Друга частина прямої мови починається з великої літери, наприклад: *А він і сам себе не впізнає. «Не смійся, — каже. — Так воно і є. Не так ті кулі козаку страшні, як це щоденне пекло метушні»* (Л. К.).

3. Якщо на місці розриву прямої мови словами автора повинен стояти знак запитання або знак оклику, то цей знак ставиться перед словами автора, а після слів автора **ставиться** крапка і тире. Слова автора пишуться з малої літери, а друга частина прямої мови — з великої, наприклад: *«Чи не Зінько йде? — подумав Грицько. — Дак ні — він казав, що сьогодні йому не можна»* (Б. Г.).

4. Якщо на місці розриву прямої мови словами автора повинні стояти три крапки, то вони зберігаються, після них перед словами автора **ставиться** тире і слова автора пишуться з малої літери. Після слів автора **ставиться** кома і тире, якщо друга частина прямої мови не самостійне речення, або крапка і тире, якщо

друга частина прямої мови — самостійне речення. Після коми і тире друга частина прямої мови пишеться з малої літери, а після крапки і тире — з великої, наприклад: «*Втекла... — думала мати, — втекла! Прибігла — наче вогню вхопила і, як дим той, зникла...*» (П. М.); «*Та-та-та... — затарабанив Колісник. — Знаю, знаю, бачив, бачив... Христею зоветься?»* (П. М.)

5. Якщо в словах автора, які розривають пряму мову, є два дієслова мовлення, почуття або думки, одне з яких вводить першу частину прямої мови, а друге — другу, то після другого дієслова ставиться дво крапка і тире, а друга частина прямої мови починається з великої літери, наприклад: «*Добрий хазяїн сам знає, коли встати! — сміялася Гайка і стояла вся червоно-золота, позираючи з-під руки на Зінька, потім додала: — І чого б то я тебе будила? Однак великого діла тепер нема, — ну й поспи!»* (Б. Г.) Так само оформляється друга частина прямої мови і тоді, коли дієслово мовлення є тільки перед нею, а перед першою частиною його немає, наприклад: — *Як то їх Бог милує, Михайло коханий, га? — спитала вона й, не діждавши козакового одвіту: — Як їх Бог милує?* (М. В.)

Вправа 259. Поясніть розділові знаки при прямій мові.

1. — Нічого, — каже, — я надійній дівці тепер тебе, мій сину, відаю (Л. К.). 2. «А про раду, — уже вголос сказав Верига, — бач, і словом не обмовився. Потаємний-таки, нівроку, сотник Хмельницький!» (П. П.) 3. «Мати Божа, — часто заморгав віями Півень, — свічку на пуд, казав, поставлю, як здибаю хоч одного з вас» (П. П.). 4. «Спасибі вам, — кланяючись, дякує Карпо. — Я тут не сам: за ворітьми шкапа» (П. М.). 5. А віз високий, як гарба сливе.

— Оце так віз! — сміявся, — не доскочиш. Дочка хазяйська, павою пливе (Л. К.). 6. — Марусю! — каже. — Я прийшов навіки (Л. К.). 7. «Тепер я мушу вас звідсіль перевести — розумієте: мушу! — казав інспектор. — Попечителька дає гроші на школу, має велику руку в земстві — і я не можу не вволити її прохання» (С. В.). 8. «А чи чував ти, Федосію Андрійовичу, що ось незабаром буде заведена для сільських учителів форма? — витираючи після чарки вуса, промовляє до Райка Василь Тимофійович. — Ото підійдуть до твоєї бороди золоті гудзі — будеш, як міністр який!» (С. В.) 9. «Всі ви гарні та тихі... — говорив він. — А сто чортів по сто гнізд звили у вашій утробі!..» (П. М.)

10. — Далеко хутір?

— Мабуть, з милою буде, — відказав Тиміш, який встиг уже зігрітись, бо і рухався жвавіше, і говорив веселіше: — Хутора самого не видно, а видно тільки дим аж у трьох місцях (П. П.).

Вправа 260. Поставте розділові знаки. Поясніть розділові знаки при прямій мові.

1. Розкажуть тату проговорила вона соромливо ось і люди послухають (П. П.). 2. Покайся каже стежкою гордині тебе ведуть соблазни суєти (Л. К.). 3. Не криви хлопе козаків уже погрозливо вигукнув Остап Козаки завжди боролися за православну віру за вольності наші (П. П.). 4. Панове-молодці промовив Остап Щось від сходу наче хмара наступає (М. В.). 5. Я не спати хочу відказав а невесело мені що так воно робиться... (Б. Г.) 6. Пусте Василю нарешті озвався Хмельницький Ні Максим ні ми з тобою нічого не варгі без людей (П. П.). 7. Хай люди почують сказав Кривоніс і кивнув на обидва боки чи хочеш ти стати козакові за вірну дружину за розраду його (П. П.). 8. Наталочко здоровеньки були лагідно вітався до неї шуплуватий бідовий хлопчик зчепившись на паркан і продовжував Я ж думав що то сонечко сходить коли ж то наша Наталочка йде у новій сукні (С. В.). 9. Слухай же озвався до його Панас чого ми до тебе прийшли Одступись од землі (Б. Г.). 10. Тобі вдається потроху окреслити інструмент який грає тему нашого міста казав Турольд Це не арфа не скрипка і не бандура це Турольд зупинявся серед вулиці повертав Юлю до себе це все-таки старий рояль може навіть розладнаний і справжні музиканти померли але це рояль у чужому вікні (Кон.).

§ 42. Пряма мова в середині авторського речення

За умовами контексту пряма мова може бути в середині авторського речення.

І. Якщо пряма мова стоїть в підбір до авторського речення, то після слів автора ставиться **двокрапка**, пряма мова береться в лапки, а після неї, перед другою частиною авторського речення, ставиться **кома** або **тире**.

1) **Кома** ставиться тоді, коли пряма мова стоїть на місці розриву складного речення на частини, на межі відокремленої конструкції або між однорідними присудками

чи однорідними головними членами односкладного речення, які з'єднані безсполучниково або сполучником, перед якими повинна стояти кома, наприклад: *Мовчки люди дивилися на себе, й кожен читав в очах другого схожі думки: «Аж тепер прийде біда», Гаврило перший видавив із себе тривожні слова (П. П.)* — кома ставиться тому, що на місці розриву авторського речення прямою мовою повинна стояти кома між частинами складного безсполучникового речення.

2) **Тире** ставиться тоді, коли пряма мова стоїть між неоднорідними членами речення або між однорідними присудками чи однорідними головними членами односкладного речення, котрі з'єднані сполучниками, перед якими не треба ставити розділові знаки, наприклад: *Одного разу, коли поїзд стояв серед снігової пустелі і вартіві, наглухо задраївши двері вагонів, пішли грітися, батько, покликав Тадика і старшого брата і, висунувши з-під кожуха брязкле лице, сказав: «Я довго не протягну, а ви, хто залишиться живим, не забудьте, хто мене замордував» — і, схлипнувши, вкрився кожухом (Тют.)* — пряма мова стоїть між однорідними присудками («сказав» і «вкрився»), які з'єднані сполучником «і», тому перед другою частиною авторського речення ставиться тире.

II. Коли пряма мова включається в авторське речення абзацно, то перед другою частиною авторського речення ставиться **тире**, якщо в кінці прямої мови стоїть знак питання, знак оклику або три крапки, — і **кома і тире**, якщо пряма мова — розповідне речення, наприклад: *Іще біда, іще мов крейда біла, а наче й усміхалась, лебеділа:*

— *От бачте, мамо, все і обійшлося, — і цілувала матері волосся (Л. К.).*

Вправа 261. Підкресліть пряму мову. Визначте, які компоненти авторського речення розриваються прямою мовою. Поясніть розділові знаки при прямій мові.

1. Високий ставний ординець кинувся до хати, але Христя піднесла назустріч образ і суворо закляла: «Згинь, бісурмане, яко дим перед Господом!», ординець, вражений її рішучістю, а може, й незрозумілими, але магічними словами, зупинився (П. П.). 2. Кінь заточується, весь у милі, і Верига, мов п'яний: на мене дивиться і не баче. Кажу: «Здоровлю тебе, Гнате, дай

Боже онуків діждати!», а він: «Ярина вдома?» (П. П.) 3. Там вас зустрине перед огорою отець архіпресвітер, упадєть на колїна, а коли запитає: «Хто ви, звїдки прийшли і чого хочете?», скажїть, що ви вївцї, непослушнї своєму пастиреві... (П. П.) 4. Христя примовкла, стала прислухатись і святобливо перехрестилась: «До церкви дзвонять...», але враз очутилась (П. П.). 5. Христя мало не зомлїла з радостї: «Повернулась-таки дївчина!» — і вибїгла на порїг... (П. П.)

Вправа 262. Поставте роздїлові знаки, пояснїть їх.

1. А коли б хто спитав дїточок Де вашї сорочечки Де ваша одежинка дїтки тому покажуть що їх сорочечки сохнуть он тамечки на березї... (М. В.) 2. Дївчата кажуть Він тебе кохає А я кажу Та цур йому чудний а Гриць було і сердиться й зїтхає (Л. К.). 3. В цей час на вулицї зчинився лемент Татари татари гостї схопились із-за столу скидаючи й топчучи посуд козаки бряжчали вже саблями (П. П.). 4. Колись хутенько пїсля того як Кармеля зїслали сусїда глядячи по голївцї його дочку малу любенько спитала Що ви поробляєте з мамою маленька А маленька одказала їй Дожидаємо бо вони дожидали (М. В.). 5. Так то пани зрадїли вершники Може й не здоженемо а попужати треба і поскакали навздогїн (П. П.). 6. Той возом їде та кричить По глину по глину а назустріч йому викрикує По горшки по горшки (К.-О.).

III. Пряма мова в авторському реченнї може виконувати функцію члена речення. У цьому випадку пряма мова береться в лапки, але двокрапка перед нею **не ставиться**. Пряма мова у цьому випадку може писатись як з великої, так і з малої лїтери, наприклад: *І пугачї, неначе запорожцї, «пу-гу! пу-гу!» — кричали уночі (Л. К.).*

Вправа 263. Визначте, функцію якого члена речення виконує пряма мова. Пояснїть роздїлові знаки при прямїй мовї.

1. Уже чути, як шелестить пшениця, уже перепелине «хавав» і «пать-падьом» нїби бїля самїсїнького вашого вуха! (О. В.) 2. В костьолї настав рух і «Вони йдуть! вони йдуть!» пронеслося з уст до уст (Коб.). 3. Може, то крякуха обзивається на ваше «тась! тась! тась!», а може, зустрїлася з крижнем, знайомиться! (О. В.) 4. На всьому скаку вепр пїдбїг до одного парубчака-загонщика, той і «рятуйте, хто в Бога вірує!» не встиг проляща-

ти... (О. В.) 5. Питання «І що далі?» від якогось часу непокоїть її навіть уночі (І. В.). 6. І як учорашній козак став коло віконечка й сказав їй «добрий вечір», Галя на одвіт йому ледве вимовила свого «доброго вечора» (М. В.).

Вправа 264. Напишіть під диктовку. Поясніть розділові знаки.

1. — Здрастуйте, мамо! — гукає Христя веселим, дзвінким голосом, підбігаючи до матері. — Чи ждали, чи сподівалися? (П. М.) 2. «Іскро, Іване, — Хмельницький підвівся з-за столу. — Дяка Полтаві, прислала такого гінця» (Л. К.). 3. Цілує, і пестить, і щастя бажає, і, мов на музики, на бій виряджає: «Хай наша зоря тебе, милий, веде!» (Л. У.). 4. Одступила назад, стала в позу, мрійно, захоплено:

«Підеш, Петре, до тієї,
котру тепер любиш...» (С. В.).

5. Додає смутно:

— Шкода дівчини, я все ж таки думав, що з неї щось буде...

Трохи згодом:

— А студента того я знаю...

Поговорили, посумували.

Далі:

— Ну що ж, — шкода не шкода — ми вже тому не зарадимо (С. В.).

6. Мати велить найменшому: «Біжи до пічників і проси тітку Мар'яну, хай зараз прийде — дуже треба!» Він пішов, але мати, виглянувши за поріг, вернула. «Нікому про чашу не кажи! Бо нас арештують всіх і розвалять хату, — шепотом найстрогішим заборонила. «Мовчатиму!» — він поспішив до воріт (Бар.).

7. Тріщить гілляка, хтось аж полетів.

— Ти бачиш?

— Де?

— Не видно.

— Отамо вона!

— Та справді відьма? Там нема чортів?

— Послухай, відьмо, а лови-но грушу!

— А де ти спиш? А їсти там дають?

— Ховайся, відьмо! Йдуть по твою душу! Уже підходять, на поріг стають! (Л. К.) 8. Завтра ви почуете: «Куди на відкриття?» — «Думаю до Борисполя». — «До Борисполя? Чого? Хіба на

сухому качки плавають?!» — «Як „на сухому“?!» — «Та там же озера повисихали! Та там за весну й за літо ніхто навіть і не чув, щоб хоч одна закахкала. Ранньої весни прилетіло, було, туди чималенько табунів, покрутились трохи — й усі на Носівку! Чули про Носівку?!» — «Чув» (О. В.):

Вправа 265. Напишіть під диктовку. Поясніть розділові знаки.

1. «Знайдемо роботу в місті!» — сказав Максим. Жінка оглянулася. «Роботу знайдем, — пояснив він. — Сказали: тут нема» (Баг.). 2. «Ні, не клич мене, весно, — казала я їй, — не чаруй і не ваб надаремне. Що мені по красі тій веселій, ясній? В мене серце і смутне, і темне». А весна гомоніла: «Послухай мене! Все кориться міцній моїй владі. Темний гай вже забув зимування сумне і красує в зеленім наряді...» (Л. У.). 3. Далі вона гримнула на дочок: «Та доки вам там возитись? Ідіть швидше та вбирайтесь гарненько! Хіба не чуєте, що до церкви дзвонять? Аж усе кричи та ворчи на них!» А далі каже невісткам: «А ви, мої невісточки-голубочки, змийте з мисника, переполощите мисочки, тарілочки, ложечки поперемивайте, батьків ніж вигостріть — печене краяти, лавочки позмивайте, хату виметіть та вже хоч не дуже прибирайтесь, а поспішайте до церкви» (К.-О.). 4. А повернувшись колись із полювання, ви розповідаєте своїм приятелям: — Посилаю Джека (собака): «Побіжи пошукай, чи нема на тім болоті бекасів». Джек побіг, метнувся сюди-туди по болоту, бігав, нюхав, прибіг, висолопивши язика. «Що, — питаю, — нема?» — «Нема», — каже (О. В.). 5. «Фу-у, — зітхнув Рибалко, не втримавшись, коли вони вийшли з кімнати й зупинились у вестибюлі, чекаючи. — Фу-у...» — і зробив недозволену річ — витер піт долонею з чола й промовив якимсь безпомічно, ні до кого, навіть ніби винувато й ніби виправдовуючись перед Андрієм: «Це і є товариш Нечаєва!..» (Баг.). 6. «Дивлюся оце я на тебе, Федосію, — промовив стиха Воблий, — та й щось уже й не вірю собі: чи справді ж це той Федосій Райко, той кучерявий, з огневими очима юнак, про якого слава гула колись по всьому повіті!..» (С. В.).

§ 43. Розділові знаки при цитатах

1. Цитата береться в лапки. Цитата, яка стоїть в авторському тексті, оформляється за тими ж правилами, що і пряма мова, наприклад:

«...Не шукав я до тебе
Ні стежки, ні броду,
Бо від тебе узбіччям
Ніколи не брів —
Я для тебе горів,
Український народе,
Тільки, мабуть,
Не дуже яскраво
Горів», — пише В. Симоненко;

Сум відчувається в словах О. Олесь:

«О слово рідне! Орле скутий!
Чужинцям кинуте на сміх!
Співочий грім братів моїх,
Дітьми безпам'ятно забутий»;

«Від часів Шевченкового «Кобзаря», — пише І. Франко про книжку поезій Л. Українки «Думи і мрії», — Україна не видала кращої збірки поетичних творів».

2. Якщо в цитаті автор хоче підкреслити окремі слова, то ці слова виділяються графічно і про це робиться застереження у примітці, яка береться в дужки і розміщується відразу після виділеного слова або у виносці. Перше слово в примітці пишеться з малої літери (а в виносці — з великої); після примітки ставиться крапка і тире і вказуються ініціали автора примітки, наприклад: (курсив наш. — *Є. Т.*); (розрядка наша. — *Є. Т.*).

3. Якщо цитата наводиться не повністю, то на місці пропуску (на початку цитати, в середині або в кінці) **ставляться три крапки**. Цитата з пропуском на початку речення пишеться з малої літери, якщо перед нею стоять слова автора, і з великої, якщо слова автора стоять після цитати, наприклад: *М. Коцюбинський сказав про І. Франка: «...його мова здається не словом, а сталлю, що б'є об кремін' і сипле іскри»; «... Ми всі русофіли. Ми любимо великоруський народ і бажаємо йому всякого добра», — писав І. Франко.*

4. Якщо цитата є компонентом авторського речення, то перше слово цитати пишеться з малої літери, наприклад: *Та куди ж мені в ті чиновники, коли «мені тринадцятий минало» (О. В.).*

5. Якщо наприкінці цитати стоїть **знак питання, знак оклику або три крапки**, а сама цитата є підрядною частиною авторського речення і цією цитатою авторське речення закінчується, то після лапок, в які береться цитата, **ставиться крапка**, наприклад: *Ти ж так мене чекав... казав, що «з фронту скоро Володька галіфе для мене приве-зе...»* (В. С.).

6. Якщо в авторське речення входить віршована цита-та, то перед другою частиною авторського речення, після цитати, **ставиться тире**, наприклад: *Десь над Россю, пере-плітаючись, полинули вгору молоді голоси:*

*Де ти бродиш, моя доле,
Не докличусь я тебе!.. —*

затремтіли у весняному повітрі палючою скаргою слова пісні (С. В.).

7. Епіграф звичайно не береться в лапки, посилання на автора не береться в дужки, наприклад: *Епіграф М. Рильського до сонета «Моя царівна»:*

*А я, так кохаю, кого і не знаю, —
Далеку царівну.*

А. Кримський.

8. Якщо посилання на автора і на джерело цитати по-дається не у виносці, а безпосередньо після цитати, то воно береться в дужки, далі вказується прізвище автора, його ініціали, ставиться крапка, вказується джерело або назва твору, після цього ставиться крапка, а далі через кому подаються вихідні відомості: місце видання, видав-ництво, рік видання (без слова «рік»!), сторінка, напри-клад:

*«Хотіла б я піснею стати
У сюю хвилину ясну,
Щоб вільно по світі літати,
Щоб вітер розносив луну».*

(Українка Л. Думи і мрії. Львів, «Каменярь», 1983, стор. 58).

Вправа 266. Поясніть розділові знаки при цитатах.

1. Германський хроніст захоплено розповідав, що Бурхард «вернувся від короля руських з такими багатими дарами в золоті й сріблі й дорогих одежах, що ніхто й не згадає такого іншого випадку, щоб водночас у германську державу було ввезено таку сиду-силенну» (Зг.). 2. І занервувався він саме тому, що «це — просто нетактовно ставити його в таке ніякове становище» (Хв.). 3. А от тепер сиди й думай, що на тебе вплинуло, що ти на письменника вийшов, яка тебе лиха година в літературу потягла, коли ти почав замислюватися над тим, «куди дірка дівається, як бублик їдять» (О. В.). 4. Звелено було посольству запропонувати Святославу покинути стіл*, інакше, мовляв, доведеться йому «в найближчому майбутньому випробувати силу зброї й могутності германської держави» (Зг.). 5. «Немає культури ... без коріння, без генетичної лінії і без обличчя, звичайно національного... Безнаціональної культури немає», — пише Є. Маланюк.

Вправа 267. Поставте, де треба, розділові знаки, поясніть їх.

1. Чи воздвигнуть імаженісти з панфутуристами отими своїми віршами собі пам'ятник нерукотворний до якого не зарастёт народная тропа чи не воздвигнуть невідомо (О. В.). 2. То була проста-простісінька пісня

Ой вербо вербо де ти зросла
Що твое листячко вода знесла...(Баг.)

3. Немає гірш як быть собі нудним:
Не гіркість яду кислоти цитрини
Не розмахи в оркестрі огнянім
А квиління фальшиве мандоліни

Рильський М. Сонети К Молодь 1969 стор. 50.

4. Епіграф М. Рильського до сонета «Лице, де осінь тінню налягла»:

Знайдеш собі дівчиноньку
З чорними бровами

* *Стіл* — тут: престол, княжіння в стародавній Русі.

Та не знайдеш тої правди
Що була між нами

Пісня

5. Шевченкове Чужому навчайтеся Й свого не цурайтеся треба пам'ятати завжди. 6. І. Франко так пише про форму сонета ...п'ятистоповий ямб мов з міді литий два з чотирьох два з трьох рядків куплети пов'язані в міцні рифмові сплети.

Вправа 268. Напишіть під диктовку.

1. М. Рильський писав: «...думаю, що не варто здавати «в архів» таку виплекану віками і геніями віршову форму, як сонет...»
2. Пам'ятаєте, колись у вас вирвалося з душі: «Ах, заїхати б кудись далеко-далеко, в Австралію, в Африку, щоб зовсім-зовсім зникнути!» Я знав, що настане такий момент, коли вам треба буде або знову в оперетку, або вбити себе, або «заїхати кудись зовсім-зовсім далеко» (*Вин.*⁹). 3. «Болить моя голівонька від самого чола: не бачила миленького ні тепер, ні вчора», — отак собі заспіваю, наче й не журюся (*Л. К.*). 4. Епіграф М. Рильського до сонета «Урханові»: «Не той узяв приціл і не попав в мішень». *Карпенко-Карий*. 5. У хроніці монастирів Розенфельденського й Хассенфельденського кострубатою своєю латиною випикує хроніст про те, що «донька руського царя приходить в сю землю з великою пишністю, з верблюдами, вантаженими розкішними шатрами, коштовним камінням і взагалі незчисленими багатствами» (*Зг.*). 6. Та хіба ж єсть серед мисливців, серед людей, що люблять тихі вечори над озерами, що чують ніжний шелест очеретів, що пам'ятають: «Тихше, тихше, не диши, нас почують комиші...», яким крик бугая на болоті бринить в їхніх вухах, як распрор'яніссімо ля Козловського в серці тихомрійної блондинки, а загадковий тихий плескіт на озері в їхнім серці одгукується трепетними переборами, і коли під вербою чи під копицею все вже розказано і настає на хвильку тиша — обов'язково ту тишу заколише одностаїне чарівне:

Зоре моя вечірняя,
зійди над водою —

хіба ж є серед цих людей хоч один, з яким би не можна було поїхати на відкриття полювання?! (*О. В.*) 7. Цілий день, а потім

цілу ніч Дмитрію не давав покою образ дівчини в рожевому платті з голубою парасолькою, дівчини, що так скоро назвала його «милим», що так цікаво говорила про старофранцузьке життя («ти знаєш поета Війона?»), що відчула в наших нічних базарних завулках безсмертного Флобера, що, нарешті, в час його душевної кризи явилась до нього такою цікавою співбесідницею (Хв.).

Вправа 269. Напишіть під диктовку.

Дмитро, забувши за все, кинувся вперед. Посковзнувся, але зберіг рівновагу і ще скоріше побіг. Він не почув, як засичав і увігнувся під ним ясенець, тільки раптом побачив перед собою живе сяйво кількох блискавиць, що, переганяючи одна одну, покручено кололи лід.

«Бистрина!» — обухом гупнула догадка. Хотів зупинитись і, зразу ж зрозумівши свою помилку, побіг уперед. Та в цей час, лунко цмокнувши, лід вислизнув з-під ніг.

Дмитрові раптом здалося, що високий берег Бугу підскочив і злетів угору. Пірнувши з головою в пекучі, як окріп, хвилі, Дмитро відчув, що течія міцно вдарила йому в груди.

«Це ж зараз під лід затягне». Надлюдським зусиллям усім тілом рвонувся з холодної купелі, високо піднявши руки. Головою і п'ястуком лівої руки вдарився в податливий лід, а кулак правої, різнувши шершаву лінію ополонки, вискочив на поверхню. Дмитро це відчув усім тілом, напружено борючись проти течії, що люто тягне, рве його під лід. Покаліченими пальцями правиці обережно і легко, щоб не обломитися, впивається в кригу і, вже задихаючись, підводить голову над водою. Тепер і сонце, і дерева, і берег, коливаючись, опускаються вниз. Кривавлячи лід, він намагається вибратись на поверхню. Але тонка крига обривається під руками, і Дмитро мало не з головою опускається в ріку. Знову схоплюється за шершавий виступ і знову обломлюється. Він уже ледве чує пальці. Противний, важкий і сирий холод стискає, крутить кості. Вода підбиває обважніле тіло, туго повертає його, трохи опускає донизу і знову рве в густу бистринь.

— Дмитре! Держись, Дмитре! — розпластавшись на льоду, до нього повзе Варивон.

— Держись, друже! — і Дмитро з подивом бачить незвично сіре обличчя і вогкий блиск в очах Варивона. — Лови! — кидає кінець ремінця.

Але вже руки так залякли, що не можуть зігнути. Витягаючи шию, міцно впивається зубами в солонувату шкіру, неймовірним зусиллям подається вперед, і Варивон витягає його на кригу.

313 слів

За М. Стельмахом

Вправа 270. Напишіть під диктовку.

От уже й останню ямку з картоплею присипала вона землею. А де ж Павлик? Вона прикладає руку до очей, дивиться на узлісся, але там нема її синочка-грибка. Мар'яна прямує до лісу. Він за якихось два дні погустів і колише перед нею зелений і рожевий дощ бруньок.

— Павлику, гов-гов!.. — гукає вона в глибінь лісу.

«Гов-гов», — вперше за цю весну обзивається луна. Але дитяти не чути. Вона кричить ще голосніше, і луна охоче повторює її голос. І раптом жах охоплює молодицю. Мар'яна заметалась між деревами, закричала не своїм голосом, закричав і відгомін, збільшуючи її страх. Тепер кожен пень обдурював матір — здавався її грибочком. Вона падала, чіпляючись за кущі, і знову падала, благаючи й ліс, і Бога, щоб знайшовся її син. І раптом біля самої землі вона почула його тихенький голос, його єдине слово:

— Ма-а-мо!

Як божевільна, кинулась до кринички з хрестом, де колись стояв скиток, і побачила голову свого сина. Він упав у воду, якимось чудом встиг ухопитися за ґрунт, але вибратися не міг. Мар'яна, надломлюючись в бігу, впала біля хреста, вхопилась за одягу дитини, витягла її і притулила до себе. Тепер і мати, і син — обоє разом заплакали. Вона обсипала його поцілунками, гріла, не чуючи, як холодна вода просочується в її тіло.

— Павлику, я ж тобі казала...

А він уткнувся головою в груди матері й плакав од переляку. Потім мати почала швиденько здіймати з нього взуття і одягу. Здійняла, підвелась над криничкою і хрестом, огріваючи тілом і сльозами своє дитя.

240 слів

За М. Стельмахом

XIV. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В КІНЦІ РЕЧЕННЯ

У кінці речення ставляться такі розділові знаки: крапка, знак питання, знак оклику, три крапки, а також сполучення цих знаків.

§ 44. Крапка

1. Крапка ставиться в кінці розповідного речення незалежно від його структури: простого двоскладного, односкладного, будь-якого типу складного, наприклад: *По улиці вітер віє та сніг замітає (Т. Ш.); Ще в дитинстві я ходив у трави, в гомінливі трепетні ліси, де дуби мовчали величаво у краплинках ранньої роси (Сим.).*

2. Крапка ставиться в кінці спонукального речення, якщо воно вимовляється з розповідною інтонацією, наприклад: *Не кинь сиротою, як кинув діброви, прилини до мене хоть на одно слово та про Україну мені заспівай (Т. Ш.).*

3. Крапка ставиться в кінці речення, в якому є оклична частка, якщо воно вимовляється з розповідною інтонацією, наприклад: *Білі яблуні, яблуні маю, як я хочу, щоб ви разом цвіли (В. С.).*

4. Крапка ставиться в кінці рубрики переліку, якщо у цифр або літер, якими позначаються рубрики, стоїть крапка, наприклад:

1. Визнати вибори до обласної ради по 56 виборчому округу такими, що відбулися.

2. Вважати обраним депутатом обласної ради Петренка Василя Тихоновича.

5. Крапка ставиться при *перцеляції* (членування речення на комунікативно самостійні одиниці), коли парцельовані частини інтонаційно відокремлені, наприклад: *На мене пильно дивилися цікаві очі. Великі, довірливі, карі (С. В.); Писав один письменник літературно-художньої*

твір. Сучасний твір. Роман. І непогано писав. Чітко писав. Розбірливо (О. В.).

§ 45. Знак питання

1. Знак питання **ставиться** в кінці простого питального речення, наприклад: *Чи не занедужала, нехай Бог боронить? (К.-О.)*

2. Знак питання **ставиться** в кінці складносурядного та складного безсполучникового речення, якщо питання міститься в кожній його частині або тільки в останній, наприклад: *Яке ж то там йому лихо зіклалося й від чого така журба його узяла? (К.-О.); Перебендя старий, сліпий — хто його не знає? (Т. Ш.)*

3. Знак питання **ставиться** в кінці складнопідрядного речення, коли питальними є і головна і підрядна частини або тільки головна чи підрядна, наприклад: *Чи ви, братики, що читаете або слухаете сюю книжку, думаете, що він так малював собі просто, абияк, що тільки розміша краску чи червону, чи бурякову, чи жовту, та так просто й маже чи стіл, чи скриню? (К.-О.); Що сталося йому, що звернувся знов до мене так, якби між нами не було ніякого непорозуміння? (Коб.); Перш усього подумаймо: чи ми ж на сім світі вічні? (К.-О.)*

Примітка. В кінці складнопідрядного речення з непрямым питанням знак питання **не ставиться**, наприклад: *Не знаю, про віщо думалось старому (С. В.).*

§ 46. Знак оклику

1. Знак оклику **ставиться** в кінці окличного речення, наприклад: *Маруся ні жива ні мертва! (К.-О.)*

2. Знак оклику **завжди ставиться** в кінці речення, в якому є слова **ЯК, ЯКИЙ, ЩО (ТО) ЗА, СКІЛЬКИ** тощо, але яке не є складнопідрядним, наприклад: *— О, який мак! — покрикнула Галя. — Що ж за пишні маки! (М. В.)*

3. Знак оклику **ставиться** в кінці спонукального речення, в якому наказ, вимога емоційно забарвлені, а головний член речення виражений наказовим способом

дієслова або інфінітивом, наприклад: *Постривай же, мій голубе!* (Т. Ш.)

4. Знак оклику ставиться в кінці складного речення, в якому або всі частини окличні, або тільки друга (чи остання), наприклад: *Я ж землі під собою не чую — я мов у раю!* (К.-О.); *Вона розказує, яких пісень співала Христия у селі і які то все гарні пісні!* (П. М.)

Примітка. На позначення підкресленої емоційності в кінці окличного речення може ставитися два і більше знаків оклику, наприклад: *Серце калатало, як скажене, в дикому сліпому протесті: «Ні, нічого не ясно! Нічого, нічого не ясно!!!»* (Баг.)

§ 47. Три крапки

Три крапки ставляться на позначення незакінченого речення, що зумовлено хвилюванням мовця, його роздумами, несподіваним переходом до іншої теми, наприклад: *Так гріх же брехати і перед ким-небудь, а не тільки...* (К.-О.); *Я певна, що вона... в тебе закохана...* (Вин.)

2. Три крапки ставляться також на позначення значущості або невизначеності думки, наприклад: — *Ох... Сини мої!.. Сини мої...* (Баг.); *Три хвилини напруженої тиші... П'ять хвилин... Ще тиша...* (О. В.)

§ 48. Сполучення розділових знаків

1. Знак питання та знак оклику можуть сполучатися з трьома крапками. Тоді після знаку оклику чи знаку питання ставиться не три крапки, а дві, наприклад: *Як ходили ви з візитом до попечительки — нічого такого не траплялось тоді?..* (С. В.); *Ах, як добре збирати усмішки і оддавать їх другим!..* (Коц.)

2. При сполученні знаку питання і знаку оклику спочатку, як правило, ставиться знак питання, наприклад: *Ой, що ж робити?! Що ж тому Іванові Кириловичу казати?!* (О. В.)

Примітка. Сполучатися можуть декілька знаків оклику та питання, наприклад: — *Як сидиш?! — аж завищала фурія...* (Баг.)

Вправа 271. Поясніть розділові знаки в кінці речення. Зверніть увагу на структуру речення.

I. 1. Ті, хто залюбки приймає лесощі й запобігливість, неминуче перестають бути ширими, назавжди втрачають справжність, гідність і чистоту (Зг.) 2. Ні. Вистояти. Вистояти. Ні — стояти. Тільки тут. У цьому полі, що наче льон. І власної неволі спізнати тут, на рідній чужині (В. Ст.). 3. Його (чухраїнця) постать, його рухи, вираз, сказати би, всього його корпусу — все це так і випирає оті п'ять головних рис його симпатичної вдачі. Риси ці, як на ту старовинну термінологію, звалися так:

1. Якби ж знаття.
2. Забув.
3. Спізнився.
4. Якось то воно буде!
5. Я так і знав (О. В.).

4. То годував корів, то коней, то зазирає до свиней, то слідкував за провіантом, щоб, бува, не передала Уляна зайвого, то, ховаючись, як злодій, ішов до комори, принюхувався, як лис до нори, чи нема якої порчі? (Тют.) 5. Передо мною, що тільки починав учителювати, перший раз ясно визначилося питання: яким же шляхом я маю йти? (С. В.) 6. З кожним новим словом Дмитро почуває, як він підіймається над своїми сумнівами, тільки, чи надовго це? (Ст.) 7. Двірські дами перешіптувались: чого їй ще треба? (Зг.) 8. Зараз по тім він почав до когось дуже голосно говорити і сміятися, і ніколи, ніколи в житті не забуду я інтонації мови його і характеру тодішнього сміху! (Коб.) 9. Де ж це бачено: імператриця показує всім свої сльози! (Зг.) 10. Які ж округи скелі та шпилі! (М. В.) 11. Як же Марина обвела ще коси кругом голови, зв'язавши калачем на потилиці, то й не пізнати Христі! (П. М.) 12. Раз (О! Сміху було! Хлопці аж кишки порвали від реготу) змалював він таки нашого отця Микити кобилу, та як же живо вчистив — так навдивовижу! (К.-О.) 13. Перетерпимо тут — буде добре там! (К.-О.) 14. Ох, і що ж за сила була в тім голосі! (С. В.) 15. М у с т а ш е н к о. Інно!!! І н н а. Ах, найсвятіше зачепила? (Вин.) 16. Почалися жнива... Жнива!!! Ще раз: жнива!!! (О. В.)

II. 1. Пильненько вдивляйтеся, чи не промайне у воді чи на очереті тінь від крякушиного погубителя... (О. В.) 2. Так вони перейшли лабіринт нижніх коридорів, потім підіймалися нагору. Один поверх... Другий... Третій... (Баг.) 3. Не випитуй же в

мене, чи люблю я тебе; я цього тобі зроду не скажу, щоб ти не посміявся надо мною... (К.-О.) 4. Зима. На фронт, на фронт!.. А на пероні люди... Біля вагонів ми співаєм «Чумака»... І радість лоскотно бентежить наші груди... Шикують злидні нас юнак до юнака (В. С.) 5. Ні-бо... я другого не люблю... (К.-О.) 6. Або, може, то... (К.-О.) 7. «Я вже... вибрала... собі жениха...» — сказала Олена (К.-О.) 8. Оп'ять-таки Василь збрехав: не було йому ніякого діла ні до якого чоловіка, а хотілось йому... Та побачимо, що буде далі (К.-О.) 9. — Та я... ні про кого... не думала... я так... — сказала бідна дівка та й злякалась гріха, що зроду вперше збрехала; а опісля й каже: — Хто б то мене й полюбив?.. (К.-О.) 10. І саме тому він бунтувався всім своїм єством: «Не може бути!! Ні, не може, не може, не може бути?!» (Баг.) 11. — А як же ти?! — прошепотіла мати злякано, поблідши (Баг.) 12. — Та чи ви знаєте, мамо? Чи ж ви знаєте, чого нам це може коштувати?! Служби!!! (Баг.) 13. Так, значить, ти не продаєш картини?! Корнію! Гляди! Продаєш чи ні? (Вин.) 14. Може, вулкан заснулий рвонувся?! Може, скеля в мільйон пудів ринула до моря, змітаючи на шляху своїм усе живе й неживе?! (О. В.) 15. І з дивним ранком ніч злилась, і як мені розняти їх?! (О. О.) 16. А що я маю робити, скажи мені?! Що?! (Вин.) 17. Ой що ж бо то та й за чорний ворон, що по полю крикає?! (Н. тв.)

Вправа 272. Напишіть під диктовку. Поясніть розділові знаки в кінці речення.

1. Потому він прийшов до їдальні і тут побачив Лиду Аксенівну. Що то було за враження, що вона тоді на нього справила! Може, це вплинули обставини, розмови, попередні неприємності? (І. М.) 2. Так робив Наум Дрот... От його-то постигла лихая біда! Що ж він? Нічого. Хвалив Бога і тим прожив вік, що не вдався в тугу, а письменний не стерпів би... (К.-О.) 3. Тут Маруся, хоч і запинаючись, а розказала йому усе: як побачила його вперше на весіллі, як їй стало його жалко, як він цятався горішками, як вона його соромилась, і усе-усе розказала: як і, на базар ідучи, зійшлися, як з базару верталися, що говорили і — нігде правди діти! — як і цілувалися (К.-О.) 4. От і почав йому Левко про Марусю казати усе, що знав: чия вона дочка, і який її батько багатий, і як він свою дочку кохає; далі про Марусину натуру: як вона усім жахається, що ніхто її не бачив не тільки щоб на вечорницях або у колядці, та й на вулицю, і на Купала, і ні на які ігри не ходить; чи така вже собі пишна або, може,

несмілива; а що роботяща! (К.-О.) 5. Вчитися! О, цього бажала вся душа його, до цього поривалася вся істота його! Вчитися, щоб знати, як і що є на світі і через що воно так. Учитися, щоб знати, як запобігти лихові, як зробити, щоб не кривда, а правда правдувала! Він певний був, що наукою цього зможе дійти, бо не дурно ж той, хто написав «Кобзаря», люблячи так дуже правду та вбогих людей, велів всім учитися (Б. Г.). 6. Ми самі zostалися у сій німій пустині. Тепер куди? На схід? На захід сонця? На північ? На полудне? Все одно! Лягти б отут, на сей пісок гарячий, і ждати, поки вихор налетить і нам насипле золоту могилу (Л. У.). 7. Схаменулась травонька, як скропила її небесна рісочка; піднялись стеблинки, розпукались цвіточки і, порозівавши ріточки свої, надихали на усю долину таким запахом, що, почувши його, забудеш про усе і тільки, здохнувши, подумаєш: «Боже милосердний! Отець наш небесний! І усе це, що тільки є на землі, у воді, під небесами, це усе ти тільки по єдиному милосердію своєму для чоловіка створив еси? А він, це мізернеє створеніє, ця билина, ця пиль і порошина, чи він же тобі благодарить? І як?.. О Боже праведний!» (К.-О.)

Вправа 273. Поставте розділові знаки в кінці речення, поясніть їх.

1. Ох, і очеретяна річка Оскол Ох, і рибна ж вона, ох же ж і вутяна (О. В.) 2. І були прогулянки по білих вулицях, коли Турольд говорив природно і легко, а Юля не могла вимовити слова, тільки всередині все стогнало: Боже, чи це не уві сні (Кон.) 3. Та що ж то за дівка була (К.-О.) 4. Писк, регіт — навіть не можуть з місця підвестися, а перед очима небо, всіяне зірками, прозора темрява, дерева в густому вогкому інею, немов у цвіту, і в голові Грицьковій десь далеко миготить думка: може, це сон (С. В.) 5. Плавай, плавай, лебедонько, по синьому морю Рости, рости, тополенько, все вгору та вгору (Т. Ш.) 6. Хто знає — наперед не кажи (С. В.) 7. «Де це ви, тату, були Ми вже вас — та й замовкла, як уздріла свого лебедика (К.-О.) 8. Одно в мене на думці: коли б то Бог поміг Тільки затим і піду до хазяїна, щоб (К.-О.) 9. Тільки у неї і на думці, що (К.-О.) 10. Та там чужий бичок забравсь було до вашої скотини, так я (К.-О.) 11. Ви коли-небудь полювали з крякухою і взагалі ви знаєте, що таке єсть крякуха Не знаєте Ай-ай-ай-ай Як же це так, що ви не знаєте, що таке крякуха (О. В.) 12. Мама не раділа щастю дочки, і в неї колись був ще кращий бабусин віночок, але де той шлюб

і де той чоловік (*Кон.*) 13. Далі з усіх боків жінку почали сіпати* запитаннями: чи правда, що Семена сам цар слухав, що він, як виходить співати, — надіває золоту одіжку, що платять йому за кожну пісню по сто карбованців (*С. В.*) 14. Чого не згадалось тепер і найбільше думалось про хліб насущний: яким він буде завтра Поки чоловік найбільше на злидні робить, а чи переміни́ться щось у гурті (*Ст.*)

Вправа 274. Складіть по одному реченню на кожне правило постановки розділових знаків в кінці речення.

Вправа 275. Напишіть під диктовку. Поясніть розділові знаки.

1. Кримська ніч... Сидить ніч, кримська ніч, легенди розкажує... А кипариси слухають... І поять ніч пахошами, і пестять ніч вітами своїми, і шарудять тихо-тихо хвоєю, старим легендам підтакуючи... І лавр старий замислився, щільно стовбура свого пахучим листям обгорнувши... Йому ніч його кримська дитинство нагадує... (*О. В.*) 2. Ах, ніч! Ах, кримська ніч! І хто тебе вигадав? І навіщо ти така синя? І навіщо ж ти така прозора? І чого ти так п'яно лахнеш?! Ах, ніч! Ах, кримська ніч! Ти ж подивись, ти, кримська ніч, що ти з людьми викомарюєш?! (*О. В.*) 3. ...Ох, ці кримські верстви! Верства наша й верства кримська?! Небо й земля... Ну що, приміром, побігти з Буд на В'язове на досвітки? Дрібниця!!! Півтори верстви. Біжиш і співаєш:

Ой у полі три доріжки різно, —
Ходив козак до дівчини пізно!

Пробіг оті півтори верстви, й ще бігти хочеться!.. (*О. В.*) 4. Висока, ставна, аж ніби понижчала стеля од неї в кімнаті в Андрія. Коса біляста. Старанно причісана й пригладжена, проте непокірно набухає і в'ється по голові кучерявою берізкою... Щось непокійне в обличчі... Коло губ якась сумовита креска... Щось загадане... Хто вона? Звідки? (*С. В.*) 5. У дворі було пусто. Поміж сухим бадиллям картоплі греблися кури, у садку стояло прип'яте теля. Побачивши чужих людей, мекнуло і наставило у двір довірливу мордочку. З халабуди вилізло цуценя, гавкнуло два рази, закрутило хвостиком. Через подвір'я — мотузка, на якій випране шмаття: штанці та сорочечка хлопця-підлітка, голубе-ньке платтячко дівчинки. Всюди видно хазяйновиту господи-

* *Сінати* — смикати.

ню. З кожного кутка віє скромністю і затишком. Бо й справді, хто не знав у Троянівці завжди доброї, жартівливої та співучої головихи Насті, що славилася у селі як найкраща мазальниця? Хто не чув її голосистих пісень на весіллях та артільних святах? Хто не кликав її у куми? (*Тют.*) 6. Євпраксія не хотіла вмирати. Жити! У сонці, у травах, у пташиному щебеті, у місячному сяйві. Жити! Молилася в душі не знати й кому. Сховай мене! Не дай мене! Порятуй мене! Відішли додому. Не належала до невірного племені втікачів з невизначеністю їхніх мандрів. Знала, куди втікати. Додому! До ріднизи! На схід сонця! До свого сонця — великого й прекрасного! А це маленьке нехай лишається тут. Кожному своє сонце миле. Додому! До Києва! (*Зг.*)

Вправа 276. Напишіть під диктовку.

Хто б то мав таке слово пишне та красне, щоб так, як на картині, змалював той монастир Печерський? Щоб хто й не був ізроду в Києві, так щоб і той, читаючи, мов бачив на свої очі ті муровані огради, ту височенну дзвіницю, ті церкви під золотом та під скульптурою? Це ж то воно так тепер; а років двісті назад треба було слова тихого, понурого, щоб розказати, як тоді знаходивсь монастир Печерський. Далось і йому взнаки батіївське лихоліття. Велика церква, що прописана в літописах «небесі подобною», зруйнована була по вікна. Хоть же князь Олелькович Симеон підняв її знов із руїн, тільки далеко їй було до стародавньої ліпоти. Не було ні срібла, ні золота, що тепер сяє на Лаврі всюди; усе було тоді убогенько.

Е, та були скрізь по стінах у Великій церкві помальовані князі, гетьмани, воеводи благочестиві, що ту церкву боронили й підпирали. Тепер би дорого дали ми, щоб їх узріти. А внизу, повз стін, скрізь були надгробки тих великих людей, того лицарства православного. І того нічого вже немає!..

168 слів

За П. Кулішем

Вправа 277. Напишіть під диктовку.

На вечірню зорьку ви спізнались. Це обов'язково. Запізнення на вечірню зорьку — це мисливський закон. Виходячи ще з дому, — та що там виходячи! — ви ще напередодні знаєте, що на вечірню зорьку ви обов'язково не встигнете, от через це саме ви, в день виїзду на полювання, ще зранку все вкладаєте, ще зранку ви щось забуваєте, і в час од'їзду ви вибігаєте з хати,

летите чи то на вокзал, чи до машини, на запитання знайомих «куди?» — кидаєте: «Спішу, щоб на вечірню зорьку не спізнитись», — і галопом далі...

Словом, спізнались... До озера ви підходите вже тоді, коли качки «повиключали мотори», почистили зуби, зробили на ніч фізкультурну зарядку з холодним обтиранням і, поклавши на водяні лілеї голови, полягали спати...

Але ви з цього не печалуетесь, бо поблизу кожного лугового озеря є чи ожеред, чи копиці пахучого-пахучого сіна... Ви йдете до ожереду й розташовуєтесь... Ви розгортаєте сіно, простеляєте плаща, лягаєте горілиць, дивитесь на чорно-синє, глибоке зоряне небо і відпочиваєте... А відпочиваючи, думаєте.

Ну, думайте собі на здоров'я, а ми будемо до ранкової зорьки готуватися...

XV. ВПРАВИ НА ПОВТОРЕННЯ

Вправа 278. Поставте розділові знаки, поясніть їх.

1. Чорні кучері лице одежа все припало пилом (*Н.-Л.*). 2. Тут наша панночка і заходилась поратись і к сватанню прибиратись хату миє столи лавки мисники змива птицю патра локшину крише горшки наставля рушники налагоджує (*К.-О.*). 3. Решта співробітників справді поважала широко а може навіть любила його (*Ю. М.*). 4. Твої губи пахнуть матіолою а в очах туман такий туман (*В. С.*). 5. Він оглядається з болісно зморщеним чолом чи не побачить кого і араз затремтів (*Коб.*). 6. Він і сном і духом не знає як воно опинилось у нього в кишені (*П. М.*). 7. Серце моє тужить сопілкою б'ється в твоє вікно пізньою пташкою мокрою гілкою всім чому смуток дано (*В. К.*). 8. Проростання дерев кильчення насіння вилуплювання пташеняти з яєчка плетення гнізда схід і захід сонця сірий дощ і сивий туман кущі дерева квіти гілля стебла коріння усе говорило про неквап про вічний спокій про лагідь і приховану прекрасну силу (*Зг.*). 9. Йому дали лікарню в цьому глухому районі де багато страшенно багато сіл (*І. М.*). 10. А доля шуткує поманить поманить та й геть полине (*А.-Ч.*). 11. І ось ваш поплавок поїхав поїхав поїхав і зник під водою (*О. В.*). 12. Дячиха ні в сих ні в тих (*Н.-Л.*). 13. За ними ввішов Василь крий Матір Божа! ні живий ні мертвий і білий як стіна (*К.-О.*). 14. Та як і не дивуватись бачачи що чоловік о своїм умі ні з того ні з сього полетів як птах (*К.-О.*).

Вправа 279. Поставте розділові знаки, поясніть їх.

1. Той світ простий і довірливий утрачений тепер був для Євпраксії назавжди й безнадійно (*Зг.*). 2. Крізь листки півонії виписані морозом на шибах продирається сонячне світло вдаряється об рожево-золотистий атлас фіранок і м'якими рефлексами кладється знову на паморозь (*І. В.*). 3. Зате на дворі між двома господарями старим та молодим почався нелад (*Н.-Л.*). 4. На нивах як те військо побите темніють незкошені снопи

стелються довгими рядами незагребені покоси і збившись стеблинами в густу лаву подекуди стоять самотою клапті недокошеної пшениці (С. В.). 5. Білоголовий Андрійко її безкрає щастя стиснувши крихітні кулачки здається не спав і щось обмірковував напружено зосереджено (См.). 6. Чи не прийдеться бува їй голій і босій зимньої пори переходити знову через це місто простуючи додому (П. М.) 7. А він ще вродливіший ще дужчий як насправді бере її немов комашку на руки гойдає то вперед то назад як у колісці і лише сміється з такої її дурної бесіди (І. В.). 8. Зоня згадала як батько безпосередньо перед своєю недугою повернувшись зі Львова розповідав смішні історії про свого товариша з гімназії тепер шкільного куратора Львівської округи з яким завжди підтримував близькі дружні стосунки (І. В.). 9. Діти два хлопчики старшенькому літ може дванадцять а меншому з десять повискакували за матір'ю з ридвану та й побігли між народ (П. М.). 10. От сотник обідає а писар сидів сидів мовчав мовчав далі за ложку та у ту ж миску та й почав як він каже сокрушати перш борщ гарячий з усякою мілкою рибкою та пшонну кашу до олії далі заохолоджуваний борщ з линами а там юшку з миньками та з пшеничними галушечками та печені карасі та більш і нічого (К.-О.). 11. Ми іронічно хитаємо головами і щоб зламати нарешті упертість дядька найбільш педагогічним способом очевидності наймаємо підводу (Коц.). 12. Минулого літа несподівано для самого Ореста Білинського потягло його непереможно в рідні сторони (І. В.). 13. Незабаром і вродились як з землі вирости рублені палати (П. М.). 14. Андрій спав як убитий коли його прийшли будити опівночі (Баг.). 15. Він і давай махати стуливши кулак рукою кругом себе повертаючись то в одну то в другу сторону на всі боки (П. М.). 16. У хаті стало тихо тільки чутно як гралася товаришки дитина і ляскала маленьким батіжком на стільчику рушаючи в дорогу. Я дивлячись на неї проказала Ба що робити не журіться друже Хоч може ми і не побачим волі але дитинка ся побачить певне Що скажеш ти на се малий філософ Дитинка ясно глянула на мене розумними цікавими очима (Л. У.).

Вправа 280. Поставте розділові знаки, поясніть їх.

1. Засмагли вкриті пилом і потом змучені спекою й ходю в подержаних брудних сорочках із порепаними до крові ногами в ранах вони ледве рухалися (З. Т.). 2. Він ждав її а вона сиділа й розглядала прикраси свої київські перебирала їх мов спогади

дитинства (Зг.). 3. Він прокляв тоді вельможне шляхетство що довело отчизну до смерті натикався з горя на свою смерть швиргонув геть від себе як більш непотрібну гостру шаблю (П. М.). 4. Високий на зріст рівний станом з чорними кучерями чорними бровами блискучими веселими очима й повним лицем він був гарний як чорнобривець (Н.-Л.). 5. Зося смутна як був смутний дощовий тоді день сиділа в кімнаті і засмучена дивилась у вікно (Н.-Л.). 6. Гарна й тиха з малим хлопчиком коло себе вона дійсно здавалася янголом (Н.-Л.). 7. Він пам'ятав як збирались вони молоді аспіранти вечорами (Ю. М.). 8. Князь княгиня верховні іереї церкви мужі київські старші й молодші стали на забороні перед надворітною церквою верещали роги гучали котли крик бив у небо відлунювало мідним дзвоном коли Євпраксія проходила через Золоті ворота (Зг.). 9. Старезний дуб посаджений серед поляни святим Кузьмою чорний кошлатий немов його заступник вітав вже здалеку гостей прохав спочити (Коц.). 10. Світлиця висока простора хата рівно вибілена шестеро вікон по двоє у кожній стіні виднѣ гаразд освічували її удень (П. М.). 11. Ти хоч собі якесь шкарбоття справ бо це зачовгане вже перегнило від часу (См.). 12. Аж ось рип у двері і ввійшов пан сотник з писарем шапки з паличками постановили біля дверей а самі і стали озиратися (К.-О.). 13. Він побачив що замість ніжної жовтої кульки гусеняти над гускою високо підвелось дзьобасте чорногузенья (См.). 14. Десь років дванадцять п'ятнадцять тому коли немов вода крізь відчинені лотки ринули через засоби інформації всілякі теорії здебільшого гіпотетичні або й просто абсурдні але приголомшливі що каламутили мозок захоплювали обіцяли він молодий аспірант опинився в тому потоці з головою (Ю. М.). 15. І чи то вже так княгині Анні хотілося спровадити Журину геть з Києва чи то старші діти Всеволодові Володимир та Янка захотіли пониження своєї молодшої сестри чи й сам князь з якихось незбагнених міркувань вирішив позбутись своєї вродливої маленької доньки але сталося так що Євпраксію швидко й без вагань віддано за саксонського графа родича Оди Святославової вчинок для київського великого князя дивний (Зг.).

Вправа 281. Поставте розділові знаки, поясніть їх.

1. Було по всьому видно що Балаш був чоловік убогий (Н.-Л.). 2. Оце було поставить нас у ряд щоб муштрувати (Н.-Л.). 3. Правда вона про це нічого не сказала ні Валентину ні Топченкові (Хв.). 4. З дальшої бесіди впливає правда (Коц.). 5. Степан

Трохимович вдарив по струнах заплющив очі він завжди заплющував очі коли починав грати і заспівав (*Хв.*). 6. Нарвало хлоп'я довгого бадилля з латаття з жовтими та білими квітками поламало його дрібно неначе разки зеленого намиста обвертіло тими разками шию й голову й білі груди оперезалось неначе поясом білим й жовтим цвітом (*П. М.*). 7. Галери по-турецькому катірфе звідки й пішло слово «каторга» це величезні кораблі що ходять на веслах але з двома щоглами на випадок ходового вітру (*З. Т.*). 8. Ох якби вистачило йому розуму галантно заперечити збрехати по-великопанському і так уже нічого змінити не можна що взяв би її за будь-яких обставин за будь-яких умов заборгований чи з капіталом якщо б у нього такий був бо ж він любив свою Катрусю (*І. В.*). 9. Дорогі земляки З вами пісня моя нерозлучна (*В. С.*). 10. Хто догляне розпитає на старість pomoже Мамо моя доле моя Боже милий Боже (*Т. Ш.*) 11. Ви казали мені що в мене нема змислу для дійсного життя впрочім вона усміхнулася гірко може й нема (*Коб.*). 12. Галя та повір мені була краща як весна (*О. В.*). 13. Адже графиня знає як їй тяжко в якій безвиході опинилася впевнена що відступати імператриці нікуди і має згодитися з усім що пропонує а може вимагає? папа але для певності хоче завдати ще одного удару тяжкого зрадливого смертельного (*Зг.*). 14. Раз в темну ніч на бій дівчина вийшла тоді йшли всі жінки і чоловіки і навіть діти не сиділи дома (*Л. У.*). 15. Щойно тепер з вікна кухні звечора веліла Марині не палити на кухні і тому сьогодні вікна тут не замерзли бачить вона до якої міри жалюгідний дім навпроти (*І. В.*). 16. Марусенько Нечко моя Та він же і не гляне на мене (*Стар.*). 17. Коли вмер Святослав і в його зятя польського короля Болеслава не було вже причини щоб не помогти Ізяславові знов повернутися до Києва той дав вигнаному київському князеві військову поміч і вдруге йшов старший Ярославів син на Київ щоб може ще раз і знов мабуть не своєю а синою рукою! скарати непокірливих киян але брат його Всеволод чоловік справді вчений і може й незлобливий коли йшлося про дужих зустрів його на Волині з невеликою дружиною і без битви поступився місцем сам запросив старшого свого брата зайняти великокнязівський стіл (*Зг.*). 18. Про Ясеня можна б і не згадувати бо роботі його судилася безіменність як і всякому що йде людям у щоденний ужиток а сам він хоч і став цілком випадково не забудьмо сватом князеві Всеволоду згодом не просто князеві а великому київському князеві ніколи до княжого двору допущений не був його рідна до-

нька відцуралася від батька і хтось вигадав згодом ніби вона не з якогось там невідомого переяславського а з славного половецького коліна від хана Осеня (Зг.).

Вправа 282. Поставте розділові знаки, поясніть їх.

1. Геройство ось за що я тільки міг полюбити людину (*І. М.*).
2. На вікні великий недокурок що батько ще звечора забув (*С. В.*).
3. А навкруги проса куди оком кинеш самі стерні та копи та скирти (*О. В.*).
4. Через тебе Лесик і хворий (*Вин.*).
5. І вгледіли айстри що вколо тюрма... (*О. О.*).
6. Це факт (*Вин.*).
7. Так дитина ж кажу непотрібна а не ти (*Вин.*).
8. Всі ці спостереження з власного досвіду (*О. В.*).
9. Сьогодні одне завтра друге (*Вин.*).
10. Краса в житті в любові (*Вин.*).
11. А тобі куди летіти так негайно приспічило га (*Баг.*).
12. Ну от і все промовив Микола (*Баг.*).
13. Ні ні він був мені цілком байдужий (*Коб.*).
14. Так так це лиш такі здогади могли змінити настрої його душі (*Коб.*).
15. Ой маю маю я оченята (*Т. Ш.*).
16. Що болить мене питали (*Л. У.*).
17. Що ж тільки той ненависті не знає хто цілий вік нікого не любив (*Л. У.*).
18. Ой ідуть дні за днями часи за часами а я щастя не зазнаю горе мені з вами (*Н. тв.*).
19. Улас слухав розповіді діда але думками був дома там за Беевою горою (*Тют.*).
20. Там за оцією місячною млою гримить війна (*Тют.*).
21. Він працюватиме щоб ліс стояв щоб потім за багато літ хтось інший прийшов сюди (*Ю. М.*).
22. Колись зовсім недавно Шульгу схвилювало випадкове спостереження (*Н. Р.*).

Вправа 283. Поставте розділові знаки, поясніть їх.

1. Жнива кінчались і наставала возовиця (*Н.-Л.*).
2. В уяві йому промчалось кілька несподіванок і він здригнувся (*Хв.*).
3. Ніби хто притиснув великого гучного камертона і він наповнює ваше тіло внутрішнім глибоким трепетом (*І. М.*).
4. Я усміхнулася хоч він видавався мені дуже поважним у тій хвилі (*Коб.*).
5. Військо йшло степом уже третій день але не тільки не притомилося а з кожним кроком ставало ніби дужчим веселішим завзятішим (*П. П.*).
6. Турок би давно рушив з своєю непоборимою силою на Польщу та зупиняє його руська сила (*П. П.*).
7. Її тон здавався мені ледве замінним гармонійним однак дуже жалісним зойком (*Коб.*).
8. Так з розмови нічого й не вийшло тільки вечерю йому зіпсували (*Коц.*).
9. Від тої мови що її вело панство з обличчя їм не сходила винувата посмішка проте на них ніхто не звертав уваги (*П. П.*).
10. Промчалась та буря-него-

да палка надо мною але не зломила мене до землі не приби-
ла (*Л. У.*). 11. Другого дня Кайдашиха знов збудила рано невіс-
тку а сама вкрилась з головою на печі й захохла (*Н.-Л.*). 12. Він
проти того скарбу знає замову і зараз усе може узяти тільки
нема чим довести того добра (*К.-О.*). 13. Лід-то й справді не
вломився але одежа так намокла чоботи з водою стали такі вели-
кі що я ледве ворушив ногами (*І. М.*). 14. Кажуть на чужому полі
не знайти волі але й на своєму без коня чи вола не порозкошу-
еш (*Ст.*). 15. Чоловік їхав на ярмарок і підхопив нас а потім ще
й дозволив нам переночувати під його возом (*І. М.*). 16. Він
очевидно чув розмову за дверима але в його темно-зелених з
янтарним відливом очах щось блиснуло не роздратування а іс-
корки сміху (*Ст.*). 17. Розвідка проїхала день проїхали пороги
Кодацький Сурський Лоханський Воронову Забору Княжий Стрі-
льчий а слід усе вів далі і по деяких ознаках було от-от тільки не
видно вершників (*П. П.*). 18. Колись вона вважала що досить
поїхати далеко і тоді втечеш од злої сили і від власного нещас-
тя (*Зг.*). 19. В такому великому місті й тиша! (*Баг.*) 20. Одвічна
непорушність двигтіла скреготали кам'яні маси ламався світ і
скелі в гніву одривали од матернього лона непокірних дітей (*Коц.*).
21. Виходив кликати тебе на вечерю а ти заляк і ні слова (*Тюм.*).

Вправа 284. Поставте розділові знаки, поясніть їх.

1. Після того як люди зсунули скелю з її одвічного місця
вона опинилась нарешті в парку (*Л. С.*). 2. Коли гляне з-за угла
кинулася на його собака здорова як годований кабан (*Н.-Л.*).
3. Оце вчора приїздила звідти молодиця так казала що її свекро-
ві кум його казав що кумова баба чула од свахи що та сама бачи-
ла як коноплі мочила що нема куди через тую качву коноплини
ткнути (*О. В.*). 4. Дорош знав що це було гніздечко польового
щеврика світло-бурої пташечки з коротким хвостиком і короте-
сеньким дзьобиком що живиться малесенькими жучками і ко-
машнею (*Тюм.*). 5. Може степові трави шепчуть про те як отут у
бур'янах лежав зарубаний татарин як вороння клювало йому очі
щоб із того світу не дивилися вони на священну землю степово-
го лицарства (*Тюм.*). 6. Кажуть що українці ласкаві до чужезем-
ців гостинно приймають їх і проводять далі щоб не сталося їм
якоїсь шкоди (*М. Г.*). 7. Через те він був твердо переконаний що
і в кожній людині є оте осердя яке ніяким чином не може змі-
нитися в одну мить за помахом мізинного пальця Долі (*Ю. М.*).
8. Але правда і те що не тільки надія вистрілити але й всі фарби

й звуки цього надзвичайного вечора не затримали б мене тут коли б я знав яка висловлюючись нашим мисливським жаргоном «історійка» підчікувала мене (Хв.). 9. Від нього пішов і інший закрий у сім'ї який у сторонньому окові міг би здатися відчуженням а насправді був тверезістю зрівноваженням стосунків та зрештою хоч пунктиром отієї лінії якої їм бракувало (Ю. М.). 10. Не завидуй багатому багатий не знає ні приязні ні любові він все те наймає (Т. Ш.). 11. Згодом з-за рогу вимахнуло кілька вершників зодягнених у що хто мав (П. П.). 12. Знала-то знала але шлюбу цього страх як не хотіла (І. В.). 13. Чим далі я посувався тим частіше стрічав цей люд в жалобі тим виразніше я почував що щось мене мулить (Коц.). 14. Що глибше ми посувалися в ліс то менше ставало озер і то легше було озиратися навкруги себе (Хв.). 15. Зате як радісно було коли ми там одкривали милу блакитну квітку що приліпилась до скелі наче сіла на хвилину спочити (Коц.). 16. Саме тоді коли ніс на роботу нову ідею нову думку йому найдужче хотілося йти (Ю. М.). 17. Ще тоді в благословенні дні мого дитинства я не вірив зозулі ніби скільки вона тобі накує стільки років і проживеш (І. М.). 18. Вирватися вискочити куди і як Євпраксія не думала і не відала (Зг.). 19. Якщо ти іншого кохаєш не мене й заміру не маєш скажи мені любов моя (Д. П.). 20. Що то за земля де вона й коли була така хто ж то відав (Зг.). 21. Імператор зробив заяву Де й перед ким і як (Зг.). 22. Золотаренко зрозумів що Богдан Хмельницький і досі гасав степом не заради показу своєї відваги а щоб вгамувати хвилювання яке охопило його після першої перемоги (П. П.). 23. Він дивлячись тоді дуже дивувався що дівчинка й молоденька а купує борошна багато а як став розпитувати людей так йому й розказали що у неї нема ні батька ні матері а тільки самий брат що вона хазяйка невсипуща сама коло коров сама й у полі при косарях і при женцях а зимою у вінниці сама догляда і це борошно скуповує на вінницю (К.-О.).

Вправа 285. Поставте розділові знаки, поясніть їх.

1. І слухав цю пісню степ принишклий лагідно-суворий слухав і мовчав у невимовній зажурі за своїми синами що їхали туди де вже слався дим де щеміли свіжі рани людей обліті гарячою кров'ю (Тют.). 2. Він розповідав як в спеку коли скелі аж білили од неї а груди пили гаряче повітря мов лаву вулкана вони блукали по безлюдних вулицях міста серед диких садів маслин сірих з зігнутими колінами з жилавими руками-галузками як

раби що каменіли на скривавленій маком землі (Коц.). 3. Гості пили й їли і не знаючи про що говорити розповідали одне одному про хмари які збиралися зробити грозу і які так грози й не зробили (Хв.). 4. Вона взяла його головне до коней бо її покійний чоловік мав велику слабкість до рогатої худоби і хотіла щоб і надалі було по його волі щоб йому там на небі було приємно що вона шанує його звички (І. В.). 5. Кажуть що українці люди відважні й войовничі що ніхто б не міг їм противитися якби вони трималися одностайно (М. Г.). 6. Вона знала що князь посилав листа до воеводи путівльського про те що орда вже стоїть на Кічкасі і що до Лисенка зійшлося уже з тисячу втікачів (П. П.). 7. Часто він відкладав книжку і мріяв про те як він буде складати екзамени як увійде в залу де сидять учені мужі скине картуза з голови і почне викладати все що він знає (Тюм.). 8. Від нього прийшов за той час лиш один раз лист з Цари в котрім писав що хорував трохи що відпливає незадовго до Іспанії і що має дуже багато заняття (Коб.). 9. Сестра питала поспішаючи халкома чи зарізати півня чи не пора б вже колоть порося і обнявши мене добрим невинним оком шезала мов язик полум'я що лизнув одірвався і одлетів у повітря (Коц.). 10. По році закликала його у хату і спитала чи має охоту залишитись в неї ще на рік а чи може йти на своє бо ж хлопець якраз повернувся з війська міг захотіти женитись (І. В.). 11. Хоч скільки б було розмов із Сташкою хоч якими засобами вона намагалася затримати його при собі він твердо знав що свого рішення не змінить (І. В.). 12. Близькість ріки відчувалась особливо виразно не тільки по тому свіжому холодному повітрі яким віяло з очеретів а й по щедрій росі на траві яка бризкала людям на руки і на ноги світлими льодяними краплями таємничістю звуків властивих для кожного приріччя тихим бульканням коротким раптовим плюскотом якимось шарудінням схожим на чийсь хитрі кроки (Тюм.).

Вправа 286. Поставте розділові знаки, поясніть їх.

1. І пані Висока мусила розказувати їй за Радюка як бачила його коли він приїхав як засмутився побачивши слабу матір як плакав як він навіть жалкував за Галею (Н.-Л.). 2. Усе сердешна боїться щоб він не ввійшов та щоб не потягнув її до шлюбу (К.-О.). 3. Спочатку коли фронт відкотився недалеко і чути було бої він виглядав своїх з години на годину з дня на день (Тюм.). 4. Влаштуєте пораненого так щоб йому було якнайкра-

ще і щоб жодна душа не знала що він там є (*Тюм.*). 5. Він усе ждав щоб його жінка хутчію стулила рота та щоб хазяїн наливав по чарці (*Н.-Л.*). 6. Побачила вона його аж через три роки коли повернулася з евакуації і він прибув з госпіталю доліковуватись після поранення (*О. Г.*). 7. Бог повелів бути мужу й жоні заповідав щоб вони любили один одного і щоб до смерті не розлучалися (*К.-О.*). 8. По тому як зашарілося лице у Малинки й як закліпали його очі можна було бачити що він зрозумів (*С. В.*). 9. Тоді нарешті товариш Вовчик сказав що для Карамазова це найобразливіше слово і що він і уявити не може яке обурення викликало воно в грудях його ущипливого друга (*Хв.*). 10. Скаженої зимової ночі коли шибки тріщать від морозу і в кімнаті свистить хуга ми сидимо на лежанці я Гриць і мати (*І. М.*). 11. Коли я вертала додому і холодний нічний воздух охолодив моє чоло то й зникла та олов'яність що була обгорнула мене в товаристві (*Коб.*). 12. Вова став на порозі як прикований і не міг придумати куди йому йти і що робити (*С. В.*). 13. Але Хмельницький хоч ноги аж гули і^в все тіло ніби опускалося до землі спочатку обійшов галяву перевірів виставлених на чати козаків заглянув у шаньки з вівсом надіти на морди коням спитав чи поїли хлопці і тільки тоді важко опустився на сани (*П. П.*). 14. Бувають же такі дні наприкінці березня коли в небесному ставі нагло проривається шлюз і землю заливає повінь теплого сліпучого світла (*І. В.*). 15. Правда мені ще жевріла в грудях надія що якийсь одиночка-крижень чи то самотній чирок таки нарветься на мене і я матиму задоволення ще раз принаймні вистрілити (*Хв.*). 16. Вже ж тепер він не таючись сказав що у нього щось є на думці і що затим тільки і йде до хазяїна (*К.-О.*). 17. Кайдашеві здавалось що він іде через вузеньку греблю попід вербами і що він шубовснув з греблі у ставок (*Н.-Л.*). 18. Вона не хотіла більше нікого знати бо вже переконалася що знання то гіркота небезпека і що за надмір знання неминуче настає відплата (*Зг.*). 19. А далі як роздумала що Василь зовсім не такий щоб йому сміятись і що він божився що її кріпко любить то і утихомирилася (*К.-О.*). 20. Юля здивовано дивилася на все що її оточувало і відчувала що вона теж оновлюється заспокоюється і що все стає на своє місце (*Тюм.*). 21. Йонька зрозумів що бородень не проста птиця і що від нього тепер залежить чи відпустять Йоньку (*Тюм.*). 22. Уляна кожного разу як він привозив до двору якесь майно вичитувала щоб він перестав їздити ночами бо всадить хтось кулю межі лопатками та так десь і сконає на

смердючих хомутах посеред глухого степу але Йонька на те не зважав (*Тют.*). 23. Аж здригнула Йосипівна що не бачила відкля вона і узялася і як перед нею стала (*К.-О.*). 24. Навіть на пряме запитання як він дивиться на диктатуру молодого класу і чи не думає він публічно одмовитись від своєї колишньої політичної позиції яка привела його до еміграції професор так відповів, що з одного боку можна було розуміти одне а з другого зовсім протилежне (*Хв.*).

Вправа 287. Поставте розділові знаки, поясніть їх.

1. Пробираючись між гіллям ми швидко вибрались на прогалину де червоніло полум'я і пахло димом (*С. В.*). 2. Куди ви нас ведете і що ви з нами будете робити (*Тют.*) 3. І темрява така темрява що в людині жажніє серце і робиться моторошно від слизьких язиків холодної мжі що лижуть тобі лице (*Тют.*). 4. Узяли її думки та гадки а як згадала що Олена казала що його хазяїн та бере його у прийоми і що віддає дочку і красиву і багату та й зажурилась (*К.-О.*). 5. Ми навіть незчулися як стало примеркати й перед нами на тому боці Росі вислалося на згір'ї незнайоме мені село (*С. В.*). 6. Один розказує що ген там у Маяцькій Засіці які-то печери довгі та глибокі позавалювані бочками з грошима золотими діжками з срібними рублями казани з мідними п'ятаками і що він проти того скарбу знає замову і зараз усе може узяти тільки нема чим довести того добра (*К.-О.*). 7. Може там в кінці вулиці хтось і проходив але сніг що почав зриватися з неба великими вогкими шматтями засліплював очі і далі як за чотири хати нічого не видно було (*Хв.*). 8. Він увесь час намагався бути дотепним і зовсім не провінціалом але його в'юнка чорненька і остаточно не мужня фігурка і його банальні дотепи і нарешті його мало приховане бажання «показати себе» перед ревізором усе це красномовно підкреслювало що він провінціал що він усе-таки не може зрівнятися з Топченком (*Хв.*). 9. Коли правду братику казати то я не второпав нічогісінько що це ти мені розказував бо це бач з письма а ти знаєш що я його не втну і що воно мені зараз завадить як хто з ним до мене підвернеться (*К.-О.*). 10. Він добре розумів що дружина не хоче покинути дітей але хай же і вона збагне що приїзд ревізора дуже небуденна подія в його газеті і що він ніяк не може бути дома в той час коли «товариш із центру» сидить у редакції (*Хв.*). 11. Ярина його посилала до Петра а де він і що з ним видно що вона не знає бо інакше нащо було давати йому таке доручення а що він опини-

вся на сусідньому подвір'ї в цьому крім нього ніхто не повинен (П. П.). 12. Потолкувавшись порадилися щоб Олена сама вернулась у город за чоботами з тим що недалеко і у вулицях не страшно а Василь щоб зостався біля Марусі і щоб тут же дожидали Олени а вона мусила швиденько вернутися (К.-О.). 13. Іздовий гнав коней вчвал ніби зумисне щоб не дати змоги Андрієві роздивитись на своє рідне місто в якому так довго не був або щоб не дати нікому з городян роздивитися кого ж це вони так рано і так шпарко везуть ніби вкрали та й мчать отак (Баг.). 14. І від тих спогадів Андрієве серце набрякло і він одчайдушно жене геть від себе те що сьогодні сталося й що хоче перекреслити все найкраще в його житті ношене як найкращий скарб при собі завжди і всюди (Баг.). 15. Хоч пан сотник і сюди і туди загинав а вона його зараз розчухала що він таке і зачим приїхав (К.-О.). 16. Лемішиха бачила що все місто знає що вона не господиня в своїй хаті що вона на старості літ забула про покійного чоловіка... (Н.-Л.) 17. Його істота була мені така чужа така далека всьому тому в чім я жила і чім була наскрізь перейнята що мене обгортало все наново почуттям самотності і я мимохіть зверталася в думці до Орядина (Коб.). 18. Я розгублював далекі мислі на межах таких знайомих полів близьких і почував що за горою вовтузиться село і проковтне воно мене першою вуличкою як тільки з'їду з гори до млина (І. М.). 19. А як зареве на вигоні рано-вранці поважна череда й курявою візьмуться гостроверхі хусточки у молодиць тоді виринає він той дикий квіт на хвилину шелесне пахощами хвилястого поля (І. М.). 20. Спочатку було тяжкувато бо папір попервах був поганкуватий і чорнило не дуже добре та й олівці часто ламались а потім як «Книгоспілка» взялась постачати добре канцприладдя стало легше (О. В.). 21. Доря не хтів вставати. Але коли мати почала душити його в своїх обіймах і з помосту затріщав пароходик згадав одразу що се його день (Коц.). 22. Це не буде брехня і треба батькам усе розказати тільки як скажеш тепер а вони мене не знавши подумують що я який-небудь ледащо що тільки зводжу тебе з ума тебе будуть лаяти мене стануть цуратись і будуть нас розлучати (К.-О.).

Вправа 288. Поставте розділові знаки, поясніть їх.

1. Київський князь славився вченістю його хвалили за добрість за любов до святошів і до людей святих та церков з монастирями однак той кому треба було знати відав ще й про те як

при цьому князі що кохався в ромейських звичаях випікано очі непокірливим як виламувано зуби тим хто не дотримувався встановленого церковного посту як роздирано людей між деревами як топлено в ополонках за непослух й непокору. 2. Євпраксія засумувала була обурена й роздратована на всі запросини імператора відказувала різкою відмовою аж він здивувався й прислав спитати що з нею тоді вона передала йому листа в якому скаржилася на допущене насильство і просила щоб він своєю владою поміг їй віднайти справедливість. 3. Посольство ніхто не стрічав бо ніхто й не знав про його прибуття до того ж усе нині кинуте було на зустріч імператора городи захлиналися від захвату й повітань про все було забуто відкладено справи викинуто з голови клопоти відсунуто чвари затамовано ворожнечу. 4. Втомлено-ляклива просонь струшувала шептання з трав світ облягли тумани такі щільні що в них не літали навіть янголи а то зненацька роздиралося небо й падали на землю бурі і в несамовитих замахах розмітали все навсбіч і тоді Євпраксія молилася в душі якійсь невідомій силі щоб шезло все нічого не зосталося а вона щоб опинилася вдома у Києві на Красному дворі щоб повернулася туди куди вже ніколи не вернеться. 5. ...Ночі гинули в гучних учтах холодні похмурі палацові зали затоплювало криваве палання смолоскипів змерзлі й голодні барони з стуком-грюком падали за столи єпископи квапливо благословляли трапезу імператор відривав перший шматок відпивав перший ковток імператриця теж мала сидіти поряд бо так велів звичай і вимагала держави яка вимагає од усіх нікого не звільняючи від обов'язків і обов'язки ті тим вищі і обтяжливіші що вище стоїш ти в загальній ієрархії аж іноді здається ніби немає ієрархії прав існує тільки ієрархія обов'язків.

З творів П. Загребельного

Вправа 289. Поставте розділові знаки, поясніть їх.

1. Ян щодалі все більше нервувався розкульбачені* коні десь розбрелися довкола двору зброя гайдуків теж була розкидана по двору а скільки на хуторі могло бути людей і що за люди він не знав (П. П). 2. Як же поховав він батька так тоді зовсім покинув господарство усе знай водиться то з донцями то з старими запорожцями що як прочули про такого так до нього як плав плывуть (К.-О.). 3. Я глянув куди показував мені Воблий на високо-

* *Розкульбачений* — розсіданий.

му березі між деревом здаля проблискувало червоне полум'я огника і синій синій димок довгою хмаринкою тягнувся понад зеленими верхами саду вниз до Росі (С. В.). 4. І старі повилазили з хат дивитись на таку прояву і усі ж то позадирали голови і дивляться як пан Забрьоха мов птах який заморський летить попід небесами руками бовта мов крилами черкеска йому роздувається ногами дригає шаровари напужились сам употів ніби у гарячій бані і летить і кричить і де заздрить на землі чоловіка то скільки є голосу пити просить (К.-О.). 5. От від обід прийшов він до Явдохи приніс їй усяких гостинців і помирився з нею що буцім це не сам він звелів її і топити і парити а що це пан сотник вигадав і що буцімто хотів він її до вечора парити а він вже взяв на свою голову і став її пильно прохати щоб як би того пана Микиту зовсім у дурні пошила що він отсе увечері прийде її прохати щоб Явдоха так зробила щоб Йосипівна його любила і за нього заміж пішла а він як піддається у чаклування так тут його і начинити дурнем щоб і сотенства відцурався а намість його та настановити його Пістряка і обіщався що тоді Явдосі своя воля буде чаклувати як і скільки хоче (К.-О.). 6. Це ж свекруха а то і свекор він хоч і не лятиме та мовчки сердитиметься що паска невдаха і що йому стидно її нести меж люди до церкви на посвященіє... (К.-О.) 7. А як гляне у вікно його панна Олена сидить край пана Халявського... (К.-О.) 8. Тільки й чути що корови скільки є духу ревуть затим що хазяйки не йдуть їх доїти не думають виганяти їх до череди телята по хлівцях чуючи що їх матки ревуть мекають і подають голос ніби просять щоб їх швидше випускали овечки мекають кози собі теж за ними та тупотять та бігають по загороді шукають куди б то вискочити і за собою овечат повести коні ржуть на все село аж луна по зорі йде по хлівцях гуси геґекають качки кахкають квочки кудкудакають бо усякое диханіє без чоловічої допомоги стражда а чуючи такий гвалт собаки то брехали а то вже стали вити малі дитинчата такі що ще не здумають ходити лазять круг своєї запертої хати та учепившись рученятами за приспу силкуючись підніметься на ноженята та знайде на приспі скіпочку та узявши у рот і смочче замість кістки та як стане у руках її поворочувати не вдержиться та плюсь знов на долівку та й заплаче а тут цуценя ходячи близько знаєш і собі голодне підійде та й облизує йому сліззоньки і край носа і в роті язиком вилиже то тут дитина не вмючи оборонитися від цуценяти ще й дужче заголосить думаючи що хто-небудь прибіжить його оборонити і обітерти (К.-О.).

Вправа 290. Поставте розділові знаки, поясніть їх.

1. Святослав одразу збагнув що йому не погрожують у нього просять (Зг.). 2. Але тепер німували ліси люди працювали в полях і ніхто не проїжджав по хворост чи дрова (Ст.). 3. Коли ж з-за горба показалось нарешті солом'яне царство панського току з стіжками скиртами та ожередами з безконечно довгими стодами та воловнями я чую як моє тіло стає холодним і задубілим (Коц.). 4. Серце било гучно і здавалося ці удари такі лункі що струшують планету... (Ю. М.) 5. Мати загадувала їй роботу робота випадала з рук (Н.-Л.). 6. ...Зміни ж для неї могли стати єдині або звільнення від усього або кінець всьому (Зг.). 7. Через тин вона бачила все-все і як стояли богомольці за цариною і як розпрошувались (Н.-Л.). 8. Ви дивитесь угору пропливає зграйка чирят (О. В.). 9. Дивиться Семен квітки злодійкувато повиставляли головки з трави... (С. В.) 10. Скинь шапку святі образи висять! (П. П.) 11. Однак імператорові йшлося ще й про те а може передовсім про те щоб поєднатися з руським князем перед цілим світом відкрито добровільно з обох боків то нічого що доводилося ще ждати він був терплячий у нещастях буде терплячим і в несподіванні щастя (Зг.). 12. Метелиця гребні світу не видно а з нами мов якась мара весела починає загравати вигукуємо сміємось співаємо підскакуємо на кожному гребні й хапаючись один за одного перекидаємось у сніг (С. В.). 13. Серед хати стояв тонкий побілений стовп він підпирав сволок (Н.-Л.). 14. Тоді небо так само високе було й голубе і ріка здається текла так само широка й могутня і город стояв за вежами валами й мурами й верхи церков виднілися мов заповідання спокою та тільки намети там були білі ріка чистою надії непотьмарені настрій піднесеній а тут брудна каламуть у річці брудні пошарпані намети і якісь жалюгідні прихвистки так ніби зібралися сюди жебраки з усієї Європи чорні вежі города мов шербаті роти і невідомість приниження ганьба за ровом вежами і мурами (Зг.). 15. Зайшовши в комору вона на диво широко додержувала свого слова сидить бувало із якою-небудь роботою в руках немов і нема її тут так бувало й піде слова не сказавши (С. В.). 16. Абат Бодо довірена людина римської церкви домовився з бароном і вони здійснили те що мали здійснити імператрицю передано під опіку самого Вельфа її ждала в Каноссі графиня Матільда готуючи зустріч таку пишну яку тільки можна приготувати бо ж імператриці передовсім належала пишнота а вже згодом вісті

про ті зміни в світі про які вона в своєму ув'язненні не могла відати і від яких була сказати б шасливо відокремлена (Зг.). 17. Ларько таки справді все бачив і все знав бачив він що кругом його скрізь дерево в білому цвіту бачив що всі хати вкриті зверху білими ковдрами що скрізь у маленьких вікнах жовтіють крізь якусь сітку плями світла (С. В.).

Вправа 291. Поставте розділові знаки, поясніть їх.

1. Собаки гонять як знаємо уголос і коли наближається гон то знайте що звір іде до вас (О. В.). 2. Піп у церкві був старий тихий зате дякон мав такий бас що коли читав Євангеліє можна й не приходити до церкви чути було по всіх куренях (П. П.). 3. Важке зігханя йому рвалося із грудей і щоб цього не помітили уперішив опік нагаєм коня й поскакав вперед (П. П.). 4. І коли так стояв задивлений у гру водяних хвиль при сяйві місяця відчув усю глибину своєї самотності (І. В.). 5. Була хазяйка весела недбала молодиця що як вона не хазяйнувала так сидячи коло віконця шила та вишивала та приспівувала (М. В.). 6. А як здаю що вона на мене мусить розсердитись і коли підйду до неї то вона відвернеться від мене і світ мені немилий і сам не знаю що з собою робити!.. (К.-О.) 7. Нічого Явдосі робити поволокла його самотужки у хату і як переволокла на друге місце він і застогнав і очима луп! (К.-О.) 8. Скоро хазяїн попадає до нас і хоч ми горілки не п'ємо зате готова приемна розмова і ми зав'язуємо вузлик нашої знайомості (Коц.). 9. Він чи не раніше за всіх своїх однодумців збагнув що коли підуть люди в колективи то і йому не дадуть жити по-своєму або прирівняють до себе або скрутять норовистий карк бо політика є політикою (Ст.). 10. Дмитро обережно спіймав коня за обортъ і коли той метнувся на нього надлюдським зусиллям осадив донизу відчув як під рукою затрепетала і перекотилася зморшками тонка перегріта шкура (Ст.). 11. Шийка в неї була тоненька так що через платтячко проступали хребці і коли вона нахилилася щоб знову збирати ягідки то спинка вигнулася як латачок на воді і вся вона довгошия рука і препоганюща викликала у Тимка злість (Тют.). 12. Довго скакати Семенові не довелося у лісі дорогу коням заступили якихось двоє людей а коли Семен і без того сердитий гримнув на них вони не тільки не злякались а ще й схопили коней за вуздечки (П. П.).

Вправа 292. Поставте розділові знаки, поясніть їх.

1. Ходили всі брати шукати собі роботи служби й по місті й по селах округи та чи то вже Божа воля чи така нещасна доля тільки що не знаходилося їм праці й за малу заплату (*М. В.*). 2. Адже правда що батько дитини щоб вона не перейняла худа від своєвільників жалкуючи об ній кликне з вулиці до себе і щоб воно за товариством не скучало посадить біля себе та й приголубить і поніжить і чого воно забажа усього їй дасть (*К.-О.*). 3. А коли сонце прoderло хмари і мокрі трави враз осміхнулись Юра наче у сні побачив що до нього біжить Палагна (*Коц.*). 4. Тепер поле все ширше розкривало свої рамена все далі розстеляло свою одержу і коли він зійшов на горбок перед ним встали в повній красі зелена пляма низької луки далека смужечка лісу (*Коц.*). 5. І коли потім ці копійочки виростали в карбованці і сотні карбованців то по-перше ніхто цього не помічав а по-друге ніхто б і не наважився обвинувачувати за це лагідного Пилипа Гордійовича (*Хв.*). 6. В такому положенні він просидів декілька станцій і тільки коли в купе спалахнув ріжок електрики пасажир здригнувся кинув швидкий погляд на Кривенка і підсвівши ближче до столика забубонів по ньому схудлими музичними пальцями (*Хв.*). 7. Схвилював Леся ревізорів приїзд не тому що ревізор був скажимо їй давній знайомий у якого вона припустим була закохана а тільки тому що він приїхав із Харкова з того города про який вона так часто мріяла і який що довше вона його не бачила то більше приваблював до себе (*Хв.*). 8. Олена не вийшла проти череди і дівчата сказали що сьогодні ранком поки вона була в місті приїхали старости й жених аж з хуторів та не подивились ні на закон і ні на що бо чоловік кріпко хороший і рушники ранком подавали далі звінчали і узявши її з батьком і матір'ю поїхали і там на хуторах аж верстов за двадцять і весілля будуть справляти (*К.-О.*). 9. Але нізвідки барви весни чи осені не були такими пронизливими і бані церков не сяяли так і Дніпро нізвідки не був ніби поєднаний таємними судинами із кровносною системою юного киянина який мав у цьому місті лише втомлену маму нещасну бабусю нездатну щось розповісти і непрямокутну кімнату у колишній квартирі адвоката чи то з єврейським чи то з німецьким прізвищем воно із літерою Ъ збереглося на парадних дверях і сам очевидно давно вже померлий адвокат по вечорах блукав коридорами свого давнього помешкання і досвічене вухо розрізняло його кроки серед шаркання і дзенькання численних нинішніх хазяїв (*Кон.*). 10. Ми нахилили

наші обличчя над урвищем вниз і коли очі наші добігли минаючи хаос поламаних скель до диких рослин до берега моря ми уздіри як воно тріпалось тихо в сітці яскравих бліків наче зловлене в невід з синіх зелених і рожевих мотузок а крізь ту сітку на нас дивилась мозаїка дна фіолетові плями густих водорослів блакитні очі підводних пісків стара бронза і темно-синя емаль що зливались в один вогняний сплав (Коц.).

Вправа 293. Поставте розділові знаки, поясніть їх.

1. Пошли ж ти їй долю вона молоденька бо люди чужії її засміють (Т. Ш.). 2. Гляну я на воду греблі нема тільки млин стоїть і меле на всі колеса а через воду лежать кладки перекинуті з камня на камінь (Н.-Л.). 3. Люди говорили ніби її прокляв батько прокляла мати прокляв увесь рід і вона з того часу ходить в Києві по монастирях в одній сорочці боса й простоволоса бліда як смерть (Н.-Л.). 4. Летить качка а ти не знаєш чи зведені в тебе курки чи ні чи пересунув ти того предохранителя чи не пересунув (О. В.). 5. Такий він був і маленький оце було покладу в колисці піду на город вернуся а він лежить ані писне (Н.-Л.). 6. Обличчя йому мінялося щохвилини і на цей раз воно розпливалося в нудну гримасу яка одразу пристарила його (Хв.). 7. І шия ваша витягується і очі ваші пильно вдивляються під ваші власні ноги щоб нічого не пропустити і хекаєте ви як Рябко що біжить у Спасівку за дядьком верстов сорок до повітового міста спеціально для того щоб біля сільськогосподарського кооперативу гавкнути на «кооперативного» Лиска (О. В.). 8. У кожного чоло життя і жаль порили і в оці кожного горить любові жар і руки кожного ланці мов гадь обвили і плечі кожного додолу ся схилили бо давить всіх один страшний якийсь тягар (І. Ф.). 9. І було мені сумно і світло і хотілось щоб тут при мені ще небачені квіти розквітли ще нечувані чулись пісні (Мур.). 10. Я чую як з-під моїх чобіт падає каміння і на мить я застигаю (І. М.). 11. Потім сказав що він дуже радий що він щасливий бути хоч свідком того як народжується в чиємусь серці вогонь (І. М.). 12. Вона не бачила його майже три роки і їй здавалося що з його приїздом прибуде все її минувшє щастя вернуть гарні дні її минувших літ і вона аж поздоровіла (Коб.). 13. Іван так звався той син то одинока радість мого життя а як Бог допоможе то послідні літа проживу коло його це обіцяв він мені і він додержить слова (Коб.). 14. Вона глянула на нього своїми темними очима і йому здалося що на житі блиснули дві зірки (Н.-Л.). 15. Сидів він немов прикований до свого стільця і бачив сам що ніяка сила не здолає

тепер підняти його щоб легко та вільно як он отой фронт пройти по кімнаті (С. В.). 16. Мені здавалося що величні згуки міді тримають мене на своїх хвилях а поруч мене літають невидимі херувіми (І. М.). 17. Я не бачив його ще таким і тепер мені стало ясно що тягнуло цього кремезного хитрого діда що серед лихих обставин умів збити собі достатки до його химерного старшого товариша (С. В.). 18. І пригадала Леся солодкі чоловікові слова що він їх говорив коли вони їхали кілька років тому до цього провінціального містечка і пригадавши ще раз порівняла їх з дійсністю (Хв.).

Вправа 294. Поставте розділові знаки, поясніть їх.

1. Це був високий білястий чоловік років може з двадцять сім але через те що він був заспанний і мав якийсь невідгдний землистий колір обличчя він виглядів значно старшим (І. М.). 2. Від часу до часу задержувався в бесіді його ясний бистрий зір на мені мов слова його говорилися і для мене але я знала що вони не були і для мене висказані я відчувала це (Коб.). 3. Взагалі життя цього класу було цікавіше ніж в інших школярів і не даром хлопці з нижчих класів часто дожидають мов свята часу коли переведуть їх у другий клас (С. В.). 4. Поки ж Зора не було ще таки надія жила в її серці ворушилася на самому дні гріла а як Карпо приїхав та сказав що Пилип спродавшись пішов від нього і більше йому не доводилось його бачити ні жива ні мертва вернулася Пріська додому (П. М.). 5. Коли ж передбачається полювання тривале два тижні на місяць обов'язково беріть з собою невеличкий льодник де зберігатимете дичину до того часу коли будете її вже чи солити чи коптити (О. В.). 6. Деякі топтались коло чарівного ліхтаря інші пробували грамофона перебирали книжечки усі вештались сміялись голосно про щось сперечались тільки Вова не мав собі ніякої роботи й мовчки сидів в захисному куточку (С. В.). 7. На північних схилах пагорбів і в ярах на які так багате наше Покуття ще лежав латками брудний дірчатий сніг але з-під нього дзюркотіла вже чиста профільтована в ґрунті вода (І. В.). 8. І жаль їй було сина і якось чудно було як почала вона передумувати що він говорив з нею який він був (Н.-Л.). 9. Людський поговорі вразив Улиту в саме серце показавши їй уявки лепетливим язиком наймички що вона значить в хаті в сім'ї показавши їй уявки те про що вона або зовсім не знала або не догадувалась все покриваючи материнським серцем та любов'ю (Н.-Л.). 10. Вернувши хотіла я зайти непомітно до своєї кімнати однак мов наперекір мені сиділа пані

Марко зі своїм сином на веранді котру я мала переходити щоб дістатися до своєї кімнати (*Коб.*). 11. Закурений життєвими пригодами хитрий і практичний Василь Тимофійович Воблий завжди казав про Райка в жартівливому тоні проте було помітно що якась сила тягне його до старого товариша (*С. В.*). 12. Полювати на лисиць одягатись треба дуже тепло бо зима доводиться стояти на гону довгенько лисиця йде великим колом доки собаки її тим колом обженуть замерзнути можна (*О. В.*). 13. Я жалувала висказаних слів відчула нагло глибокий жаль а zarazом стало мені так немовби я потонула і тілом і душею в ціле море цвітучих своїм запахом упокоюючих цвітів... (*Коб.*) 14. І не те щоб не любив домівки чи вже надто звик до оцих людей хоч таки й звик і не тільки він до них а й вони до нього він знав що його поважають ну нехай не всі але навіть ті двоє чи троє що не приймали його напочатку примирилися більше ніж примирилися стали на думці що він кращий ніж міг бути хтось інший (*Ю. М.*). 15. З її думки не сходив отець Микита Яким і в легкому тривожному сні все вешталась перед нею то небіжчик Лемішка то Яким то ніби Леміщика то здоровенний і страшенний дзвін на розгоні з залізним серцем то знов ставало їй тихо і ясно на душі і вона ніби літала над зеленим пахучим садом над золотоверхою княжою палатою в тихому і рожевому світлі і відчувалися їй знов якісь мелодії то знов їй снилося що вона йшла широкою алеєю вступала в кам'яну печеру в скелі де світиться якийсь чарівний блакитний одлиск (*Н.-Л.*).

Вправа 295. Поставте розділові знаки, поясніть їх.

І. 1. Вона із подивом і торжеством яке променіло в її очах дивилася за вікно все ширше і ширше розкриваючи очі ніби те що вона бачила там побачила вперше і не могла раніше роздивитися оцінити його і воно відкривалося перед нею новим кликало до себе вабило і давало місце на цій землі. 2. Нічна буря пройшла на Ташані плюскотіла дрібненька хвиля і вітрець легенький і лагідний ганяв по ній голубенькі жмурки і було на ній стільки світла і сонця що все голубе мішалось із світло-срібним мерехтіло так що від нього відскакували світлі іскри. 3. Йонька йшов попереду корова ззаду і коли глянути на тіні то здається що корова несе Йоньку на рогах. 4. Тимко довбав довго щоб зігрітися але руки його клякли і він час від часу хукав на них щоб напоїти теплом 5. Його викривлене гнівом обличчя і грубий окрик вразили Юлю і вона встала тому що він так рішуче кинувся до неї з гвинтівкою що в грудях у неї похололо і вона

вперше подумала що він справді міг би її вдарити і знову це вже було рефлексом вона посміхнулася але в той же час погасила усмішку поправила волосся що впало на обличчя. 6. Обрій почала огортати все густіша і густіша темрява і небо стало схожим на густо розведenu в воді синьку одиноко над старим вітряком що мріяв на белебні біля Власівського хутора вогняною крапелькою все ясніше і ясніше замерехтіла вечірня зоря слідом за нею ніби вигорнутий зненацька з гігантського склепіння печі сипонув жар і кожна жаринка лежачи й спалахуючи зупинилася і повисла всяка на своєму місці...

З творів Г. Тютюнника

II. 1. І кажуть про неї люди що вона як удень то і стара а як сонце заходить так вона і молодіє а у саму глупу північ стане молоденькою дівчинкою а там і стане стариться і до сход сонця знов стане така стара як була учора. 2. Хоч до сход сонця поки ще й місяць не гаразд сховався і піднявся було по усім вулицям гомін бігання крик галас та й стихло і увесь народ шез так що ні по хатам ні по вулицям нема нікогісінько мов у шинку на Великдень перед внутренею. 3. Ніколи не була вона така весела і говорлива та ще з парубком що було їх жахається як не знать чого а тепер сама заговорює жартує вигадує і знай сміється з Василем... 4. Прийшовши додому тяжко їй було відбріхуватись перед матір'ю що не принесла ягід бо зроду не брехавши ні в чім не знала як і викрутитись і що сказати. 5. Уранці як ішли так пари з уст не пустила а тепер не замовчить ні на часинку вранці насилу йшла і на мене нападалася чого я спішу а тут поперед усіх біжить землі під собою не чує та знай киди на Василя то пісочком то скіпочками а він її ловить. 6. Поздоровкавшись з паном хорунженком і посідавши у хаті от наші і розговорились проміж себе і признались що ще й батьки їхні проміж себе дружили то і їм треба не цуратися один одного. 7. Зубиха зараз і кинулась положила долі ніж і звеліла молодиці стати на ньому босою ногою проти тієї щоки де самий дужчий опух а сама достала у покришку жару і положила туди кусок страшної свічки та ладану та клаптик тієї хустки на чім становлять паску під свячення а молодицю закутала-закутала щоб увесь дим нікуди більше не йшов тільки на неї а сама знай шепче та спльовує та усе на жар а кіт нявчить на всю хату.

З творів Г. Квітки-Основ'яненка

Вправа 296. Поставте розділові знаки, поясніть їх.

I. 1. Вже сонце било у всі чотири вікна самовар закипав вдруге і крізь шибки було помітно що серед болота встигли підсохнуть стежки. 2. З голосним плачем вона упала в крісло а він дивився на її плечі що скакали в риданні і чув полегкість. 3. Я тебе заклинаю іди у безвісті у провалля куди коні не доіржуть корови не дорікують вівці не доблеюють ворони не долітають де християнського гласу не чути... 4. Я додаю од себе що сьогодні серед зими пахне весною і наші очі як чотири давніх знайомих у повній згоді й приязні. 5. Там де ще стіни стояли вони ледве тримались і крізь широкі шпари синіло небо. 6. Джузеппе облизує губи солоні од моря а його голі по лікоть руки кладуть тим часом на човен фарби що грають так само як і морські. 7. Нехай буде наверху піна але під нею мусить в келиху грати чисте вино і той хто лле у нього безперестанку воду позбавить смаку вино. 8. Мертвий спокій калюжі не могла скаламутить сильніша хвиля і се так дратувало Антона що йому хотілось крикнунть чимось пожбурнути або вибити шибку щоб з тріском і дзвоном впусти-ти в хату свіже повітря. 9. Правда колись він бачив далекі краї де сонце і море навперейми намагалися розгорнуть перед ним всі свої дива але то було давно і буденне життя ущерть занесло попелом згадки. 10. Коли я дивлюсь на хмари ті діти землі і сонця що знявшись високо все вище і вище мандрують блакитним шляхом мені здається що бачу душу поета. 11. Я думаю про тих мудрих людей що ставлять церкви монастирі й каплиці в найкращих диких місцях вони знають що роблять вони промовляють не стільки до нас як до живих в нас прашурів наших що віками справляли священні грища по гаях і дібровах та палили там жертви.

З творів М. Коцюбинського

II. 1. Місто з півдня було обнесено валами які вже обсипалися а з півночі на сторожі стояв замок на горі. 2. Він ще не зрозумів достеменно що наробив але вже відчував що попав у якусь халепу з якої може не пощастить і вибратись. 3. Доки жива була Галя Ярина не так відчувала свою гірку долю вона хоч і не мала можливості переступати замкові вали але знала що діється на селах навіть про те що сотник Хмельницький утік на Січ. 4. На білому коні сидів з буряковим обличчям воевода брацлавський гетьман польний Микола Потоцький по праву руку йому був

булькатиї Самуїл Лащ-Тучанський стражник коронний і під-
столій київський Людвіг Олізар а з лівої руки шулився від холо-
ду білявий воєводич брацлавський Стефан Потоцький і поручик
Стефан Чарнецький. 5. Гості вже зметикували що запорожець з
них глузує і голосно загомоніли але господар хутко налив чарку
і знову звернувся до Кривоноса. 6. Весна була тепла парувала
земля від перших листочків ішов тонкий аромат і в полі диха-
лось на повні груди. 7. Повінь на Дніпрі цього року була грізна
багато снігу і дружна весна сповнили ріку водами які враз розла-
мали кригу закутили й понесли наниз до моря.

З творів П. Панча

Вправа 297. Поставте розділові знаки, поясніть їх.

І. 1. Ще один ривок уперед і він у захваті зупиняється перед
самим урвищем що де-не-де пресвічується іскристими обвисли-
ми сѳтами граніту. 2. Придорожна береза вже гоїдала на плаку-
чих гілках зелений димок брості* на вогкій гілці солодко співала
якась жовтокрила пташка а вітрець увесь час ззаду підбивав її
пір'я намагався скинути співачку але вона доводила свою пісню
і до неба і до землі. 3. У вузькій напівзабутій вуличці що йшла
від луків на нього зеленим дощем спадала молоденька листва
плакучих верб але ні вона ні чарівна як намальована вуличка не
розвеселили парубка. 4. Дитинча помічає незнайомого чоловіка
замовкає спідлоба дивиться на нього а щеня кидається до воріт
і припадаючи чорною головою до підворітні мов заведене почи-
нає дзявкати з-під коротких оксамитних губ його вибивається
веселий пружок зубів і тому здається що собаченя одноразово
гавкає і сміється. 5. І хоч знав що іде на загибель та це не від-
страшило його все одно мусить якось відбивати свою мужицьку
долю від бездолля а далі що буде те й буде. 6. Мороз рухливими
клубками покотився з сіней і незабаром Докія застигши посеред
хати стояла в холодному сивому тумані що погасив на вікнах
веселі блишки світанку. 7. Те що вони побачили перевершило
найгірші сподіванки стайня була наглухо замкнена зсередини а
підпилі конюхи що тільки тепер прийшли до пам'яті десь загу-
били ключі і ні самі не могли вибратися ні випустити коней.

З творів М. Стельмаха

* Брость — брунька.

II. 1. Хоч Київ був задалеко від Майнца аби імператор Генріх відразу збагнув за кого подати свою руку все ж послано було туди посольство на чолі з трірським пробстом Бурхардом. 2. Конрад теж пробував будувати а що сам не знав як те робиться то поклався в усьому на духівництво. 3. Ось так і дивилася Євпраксія на Генріха своїми сірими очима і він наштотхнувся на ті очі бо зухвалості в них було більше ніж у нього самого він навіть не міг збагнути що воно перед ним. 4. Хоч кутий сріблом повіз був тяжкий шестеро білих волів тягли його дружно й уперто погоничів добрано було вміло й передбачливо та все ж і вони неминуче мали стомитися від далекої дороги одноманітність руху приспала пильність і якомсь на непробитих путівцях посеред темних пущ княжий повіз потрапив у грузовисько. 5. Коли попервах Євпраксія сама рвалася до імператора молодецька її пиха мала хіба ж таку поживу з тої уваги якою Генріх обдаровував її досі забуту всіма закинуту в чужину то тепер вона частіше й частіше виказувала суто жіночий порив непослідовність і слід сказати прямо невдячність. 6. До замку прибула графиня Ода з баронськими жонами висока білолиця такою пам'ятала її Євпраксія ще в Києві колишня княгиня не змінилася ні в чому навіть одяг на ній був майже такий як колись у Києві коли сиділа на столі разом із Святославом тільки золота навішано було на графині ще більше ще тяжчого і владності в голосі так само чулося мовби більше аніж в часи князювання.

З творів П. Загребельного

Вправа 298. Поставте розділові знаки, поясніть їх.

1. До глухого болю в голові думав чоловік на яку йому ногу ступити і ніколи думки не були такими різнобійними і непростійними і ніколи так не мінялися настрої від широї довіри до болючих обривів серця (*Ст.*). 2. Що ж їй робити Земля не розступається крил у неї нема ноги неначе не її одну руку вхопив Василь та й держить біля свого серця а воно так же колотиться як і в неї очима зовсім світу не бачить а ще таки другою рукою закрила їх та й питається Василя так тихесенько що й сама гаразд не чула Адже ж ти просватаний (*К.-О.*) 3. А хто б то до неї не прийшов щоб або поворожила або дала яких ліків або хоч що-небудь таке так хоч що б їй поклону* не приніс нічого і

* Поклон — тут: подарунок.

не візьме і скаже Я нічого не знаю ідїть собі геть (К.-О.). 4. Не полохайтесь я на часинку Іде до стола Стала близько поруч Зразу не каже чого їй нагинається над столом дивиться Що це у вас за книжка (С. В.). 5. Казав Кармель дождати його зістатися вдома Легше визволюся й повернуся сам Буде як кажеш на те одказала вірна дружина й на все згодилася (М. В.). 6. Що таке промовляє Мирон Данилович оббираючи з країв миски було що їсти не доїдав а як не стало аж трусишся дуже кортить (Бар.). 7. Іди дурна пожалійся вчителеві йди хіба ж то іграшки радили Галі школярі (С. В.). 8. Так не треба заплакала Тамара Ти вдома Скажи ти вдома Я зараз приїду (Кур.). 9. Він пройшовся знову по кімнаті підійшов до люстра глянув і сам назад одкинувся в узенькому полинялому сюртуці у вишиваній сорочці з нестриженою кучмою на голові червоний і спітнілий він сам себе не впізнав у дорогому панському люстрі (С. В.). 10. Ми не доживемо до такого вони вийшли Ми будемо ще молоді і гарні коли розіб'ємося на нашій машині десь у горах Турольд усміхнувся і поклав Юлі руку на плече Наші діти будуть уже дорослі ми їм будемо непотрібні Турольд поцілував Юлю і той цілунок тривав поки ескалатор їхав угору і Юля зрозуміла що інакше бути просто не могло кому ще так неймовірно освідчувалися в коханні пропонуючи не тільки спільне життя а і спільну смерть (Кон.).

Вправа 299. Поставте розділові знаки, поясніть їх.

1. Але все ж поволі заспокоїлася і тоді мовби вичувши добру зміну прийшов до неї єпископ Федір що не квапився повернутися зі своїм посольством до Києва ніби вичикуючи коли може забрати з собою Євпраксію за що вона була вдячна йому хоч мови про це між ними ніколи й не заходило. 2. Були на нічній учті руські дружинники з воеводою Кирпою розбуджено і препроваджено до палацу обох сповідників Євпраксії абата Бодо й отця Северина накликано знатних які на той час були в Кведлінбурзі горіли товсті свічі палали смолоскипи у великій замковій палаті незграбні тіні металися по кам'яних стінах все видавалося побільшеним якимось надто урочистим коли ж з'явився Генріх у короні й горностаях переперізаний імператорським мечем весь у жирному золоті зблідлий і хижий все залякло завмерло імператор швидко пішов туди де стояла Адельгейда з Праксед взяв руську княжну за руку підняв ту білу тонку руку мовби закликаючи всіх помилуватися її красою здавленим голосом прокричав Ваша імператриця 3. Тіней побільшало мертві вогники свічок

червилися мов лісові гнилячки постать за табернакулумом схитнулася було в ній чорне й червоне з-під гострого накриття чорного як усі свічі в цій загрозливій похмурості спадало на самі очі того чоловіка червоне закривало очі спускалося до самого носа до густого рудявого як у імператора заросту і ось той заріст заворушився розтулилися губи видобулися з них слова Господи я недостойний тоді чоловік різко скинув із своєї голови чорне накриття тепер мав якийсь чорний клинець що спускався до міжбрів'я а над тим клинцем стирчали маленькі червоні ріжки.

4. Але Євпраксія була ще далека від тривоги старіння їй хотілося вогню ще й ще сама підкидала паліччя до вогнища підстрибувала від пустошів обпікалася жаром відскакувала з вереском коли надто довгий пожадливий язик полум'я виривався з вогню і бив убік а тоді шугав високо високо в саме небо і здавалося вириває з п'ятьми довколишні задумливо-сонні гори і гори були як п'ятьма а п'ятьма ставала довокруг мов гори і Євпраксії навіть хотілося б жити в отаких горах якби не знала великих рівнин які відбилися в її дитячій пам'яті зеленими хвилями довіку.

5. Абатство височіло над городом вирізнялося посеред замку мов окрема держава мудрості сили й привабливості бо ж усі знали що наповнене воно найвродливішими й найученішими невістами в усій Германії і чимало шукачів щастя намагалися проникнути туди і слід відзначити що якісь мудрі будівничі подбали й про це зробивши ряд вікон у абатстві мало не при самій землі так що навіть череватий пивохльоб міг легко перевалитися в келію коли його там ждали.

6. Київський великий князь Всеволод всіма визнавався мужем високовченим покровителем наук звано його «п'ятимовним чудом» бо знав п'ять найрозповсюджених в тодішньому світі мов стежив він пильно за веденням літописання в монастирях Києва Чернігова й Переяслава немало пишався розлеглими родинними зв'язками з усіма владиками чужоземельними а чи ж відав що наймолодшу свою доньку Євпраксію видає за чоловіка який належить до найзапекліших нищителів слов'янства

З творів П. Загребельного

XVI. ДИКТАНТИ

1

За своє літування у полонині зазнав Іван немало пригод. Раз він побачив дивну картину. Мав уже гнати вівці до стаї, коли ненароком озирнувся на близький верх. Мряка знизилась і укутала ліс, а він став легкий і сивий, як привід. Тільки полянка зеленіла під ним та чорніла одинока смерека. І ось та смерека закурилась і почала рости. Росте та й росте, і ось виступив з неї якийсь чоловік. Став на полянці, білий, високий, і гукнув назад себе у ліс. І зараз вийшли з лісу олені, один за другим, а що вийде новий, то роги у нього кращі та веселіші. Гуртом вибігли серни, потремтіли на тоненьких ногах і почали щипати траву. А що розсипляться серни, то ведмідь їх заверне, отак як вівці вівчарка. А той білий пасе — ще й погейкує на худібку. Тут раптом звівся вітер, а те стадо як пирсне, так і пропало. Отак якби хукнув на скло, воно запітніє, а потому щезне все, наче нічого не було. Іван показував іншим, але ті дивувалися: «Де? Сама лиш мряка».

168 слів

За М. Коцюбинським

2

Тут мешкала родина Слава Підгаєцького, дуже відомого фельдшера. Можна сказати — спадкового фельдшера. Колись іще їхній дід, повернувшись із довгої служби цареві та вітчизні, оселився на цьому місці, збудував собі хатку і став лікувати народ, бо в солдатах навчився був тієї медицини. Так і пішли по людях чутки: фельдшер Підгаєцький! Як тільки що кому трапиться, так і до нього. Дійшов дід неабиякої слави. Бо таки не тільки людям, а й скотині міг при біді пустити кров, одволати від живота чи запобігти іншому лихові. Потім і його син, цебто Миколин, та Славів, та Костів батько, теж вивчився на фельдшера, так само в солдатах. Хатку стару він потім завалив, а натомість поставив пристойний будинок. Славу ж дідову не розвіяв, а ще збільшив її, заслугував і собі вічну подяку односельчан та й да-

леких слобід та виселків, що навколо Кривого. Своїх синів він теж привчав ще змалечку до медицини. Та тільки старшого Слава й діждався побачити своїм спадкоємцем. Слав років дванадцять тому закінчив уже школу, таки справжню фельдшерську школу, а не в солдатах, і, проблукавши кілька років по земських службах, осівся на батьківщині — на приватну практику. При цьому й помер батько, не подолавши висипного тифу під час лютої епідемії 1919 року.

200 слів

І. Микитенко

3

Пробудившись, я тихо підвівся й сів на ліжку, як і не спав. Надворі осіння ніч — вітряна й видна. Низько у небі стримить, як золотий серп, пізній місяць — блискучий-блискучий, мов недавно викуваний. Через його спотикаються хмаринки, прудкі й ворухливі, як риби. Біжать вони кудись отарами й табунами, розгойдуючи по землі хвостатими тінями. А внизу видно дерево — чутке, заплакане, шумке: загуде десь вітер — воно тремтить уже й плаче, як живе. Ущухне вітер — і воно примовкне, дрімає, а поміж ним ходить тоді щось невидимкою і немов руками обриває сухий лист.

Щось мені примарилось.

Наснилось мені — прийшла подруга мого найпершого гуляння, промовила до мене слово — і всі мої оджурені, давно розвіяні, забуті радощі так затремтіли в мені, що я кинувся. Сиджу тихо, сам осміхаюся, а очі бродять по темряві. І чую — просипається в їх гарячий смуток.

Годі, мабуть, спати.

Завітала до хати пізно гостина, серед ночі свято нарядила, то вже сну не буде на мене. Розкладу, розвішаю свої згадки, як молода дівизну, розстелятиму, до місяця розглядатиму, аж поки не згасне у небі остання зірка.

171 слово

С. Васильченко

4

Тарас поринув у півсон. Цей стан марення, яке винищувало організм, але заспокоювало душу, був невеликою компенсацією за спустошення, що чинила в його організмі гарячка.

Часто в таких випадках маячила йому сцена, яку, будучи ще підлітком, бачив уві сні.

Поміж квітучим лугом і густим лісом — велике прозоре плесо. Вода до того чиста, що видно зелене, встелене оксамитовим мохом дно. Через плесо від лісу до лугу перекинулась кладка без поруччя.

Тією кладкою, балансуючи вальсовим кроком, іде дівчина в білому платті. Хвилясте, каштанове, з мільярдами золотавих бліків волосся, відкриваючи високе алебастрове чоло, спадає назад до половини плечей.

Дівчина була такої казкової краси, що Тарас в надміру враження пробудився, як будиться людина з великого страху у сні.

Майже через рік на лужку за містом (правда, не було тієї декорації, що у сні) він побачив Нелю Річинську в гурті своїх сестер. Отець Річинський і його дружина стояли оподалік, а дівчата, взявшись за руки, крутилися в колі скорим рухом.

Тарас відразу пізнав Нелю, власне, по тих золотавих бліках у пишному каштановому волоссі.

Жива, вона для нього не перестала бути дівчиною з сну. Сонне видіння з роками перетворилося на марення, яке навіщало його у приступи гарячки.

188 слів

За І. Вільде

5

Після гучних міст, після кипучих і гримотливих різних сибірських новостворених, після пароплавів, після швидких поїздів, трамваїв, автобусів Андрієві було трохи чудно — він їхав допотопним способом, таким візником, як ще їздили люди двадцять років тому, і такою ж дорогою, яку знав з дитинства, — глибокі колії, повні м'якого пороху, на вибоїнах стирчить із землі хмиз, деренчить по спицях, а в поросі ліниво пурхають горобці — купаються. Андрій дивився на них і думав про своїх братів, про своє отаке гороб'яче дитинство, ні, про золотоволосе дитинство — як вони ловили в'юнів штаньми та кошиками під цією Гребенюковою греблею; як гасали по левадах та по болоті, там, за їх оселею, в ситнягових шапках із ситняговими шаблями, бавлячись у запорожців; як утікали від батька, мов горобці, коли він приходив з роботи втомлений і суворий і, виломивши дубця після матиного звіту, мав карати злочинців і бешкетників за безліч нароблених шкод — за подерті штани, за порозбивані носи, за видавлену шибу, за гульки й біганину... А надто, як вони — малі Чумаченки — виступали залізною чумаківською когортою

у всіх хлоп'ячих війнах і побойовищах на оцій Сінній та на всіх інших площах їхнього міста.

Центр міста підіймався химерними силуетами з правого боку за площею. Все, як було, лиш постаріло й огорнулося безнадією повільної руїни. Шеренгою, як і колись, над центром височіли церкви — Успенська, Спаська, Миколаївська, Собор, Юр'ївська... їх одинадцять у цьому місті. Багатьох уже не було видно. На інших — ні хрестів, ані золотого блиску.

Андрієве серце стискалось. Не за блиском, а за тим, що життя йшло й клекотіло десь стороною, поза цим містом, але його коштом. Десь росли колосальні споруди, десь повставали цілі міста і селища, модерною технікою озброєні. Десь там, де пішли його і всі інші брати й сестри, понісши в офіру* свої м'язи й мізок. А тут — місто лежало, як старець у лахмітті, доношуючи давне убрання. Все, як колись, згорбилось, пішло вниз. Жодної нової будівлі, жодних риштовань, жодного руху вперед.

Тільки парк, повз який вони проїздили, переїхавши площу, буйно розрісся, стояв, як дикий праліс.

322 слова

І. Багрянний

6

Душа його прохала волі; молоді сили — простору. Сумно було Максимові серед широкого, пустого степу, серед поораної ріллі, тісно в тихій батьківській хаті, тяжко між мовчазною скотиною, котру йому, як старшому, першому довелось пасти... і хлопець видумував шкодливі іграшки: то телят лякав, то прив'язував їм до хвоста дрючки й заливався заливним реготом, як телята дрючилися. Часто й густо батько його маніжив за це; але нічим не зміг переломити шкодливого, веселого норову Максимового. Оце, було, виб'є його, а через годину вже Максим на вулиці з хлопцями навкулачки б'ється, або братів за чуби таскає, або запряже їх у санчата, як зимою, сяде сам за пана й батоном поганяє...

Палкий, як порох, сміливий, як голодний вовк, він усіх побивав, над усім верховодив... А насміятися над ким, украсти, одняти що — йому дай! Генеральша ніколи не їла овочу з свого молодого садка: він усе пообносить, усе вкраде, не дивлячись ні на собак, ні на сторожів. Раз його застукали на яблуні. Що ж він, і злякався? Сторожі до нього, а він як почав на них шпурляти яблуками, так ті назад... Тоді він скочив на землю; як вітер

* *Офіра* — жертва.

помчався садком; як собака, перескакував через тини й скрився в чисте поле...

191 слово

За П. Мирним

7

Біля гирла безіменної степової річки сиділи сторожові козаки. Вони набрали сухого бур'яну, розвели вогнище й варили куліш. Перший звільна помішував у казані, другий лежав на череві, коли-не-коли позіхаючи. Він розворушив комашник і довго стежив, як метушиться перелякана комашня, потім перевернувся на бік і, засипаючи, припав вухом до землі. І миттю розплющилися його очі з подиву. Земля гула дрібним далеким гулом, наче десь в її надрах котилися ковані залізом вози.

На мить відняв він вухо від землі, сів прислухаючись. Але в степу все було тихо й спокійно, тільки булькав куліш у казані та цвірчали коники. Швидко скочив він на ноги, вибіг на могилу й озирнувся. Білим димом хвилювався ковиль, пахтіло полином, дикою м'ятою та чебрецем, блискучими сніжними верховинами пливли темно-блакитним небом хмари, усе нібито було спокійно, але звикле козацьке око помітило, як промайнули в далечині сайгаки. Пригнувши до спини роги, мчали вони, сполохані чимось невідомим, зупинялися, прислухаючись, і знов мчали далі, мов невидима небезпека гналася за ними по п'ятах.

Козак знову припав вухом до землі. Сумніву не було: гула земля від тисяч кінських копит і далеке тупотіння повільно, але непереможно наближалось, як громовиця. Це були татари.

185 слів

З. Тулуб

8

Вискочивши на берег, я кинувся без дороги в степ. Я хотів іти дуже бисто, я хотів мчатися, але свідомість, що моя бистра хода може звернути чиюсь увагу, — ця свідомість примушувала мене якомсь так цікаво іти, що я йшов то мало не зупиняючись, то роблячи саженні кроки.

Порожній степ у ці хвилини для мене зовсім спорожнів. Глуха степова тиша передзвонювала таким гнітючим передзвоном, що можна було збожеволіти. Я вже нічого не чув, я відчував тільки, як гарячі краплі сонячних променів боляче крапали на мою голову і як у грудях мені, якраз коло серця, пересувався якийсь величезний камінь. Ні голубого неба, ні димчастих лісів

на горизонті, ні картинних вітряків на сільському вигоні — нічого я не бачив. Куди я йшов — я й зараз не знаю. Можна припустити навіть, що я, тікаючи від самого себе (а я таки, очевидно, тікав саме від самого себе), міг би збожеволіти, можна ще щось припустити. Але події (я говорю події, бо тоді я тільки гіперболічно міг мислити) — ті події, що раптом пересікли мені шлях, знову очутили мене.

175 слів

М. Хвильовий

9

Перший запорожець був здоровенний козарлюга. Пика широка, засмалена на сонці; сам опасистий*; довга, густа чуприна, піднявшись перше вгору, спадала за вухо, як кінська грива; вуси довгі, униз позакручені, аж на жупан ізвисали; очі так і грають, а чорні, густі брови аж геть піднялися над тими очима, і — враг його знає — глянеш раз: здається, супиться; глянеш удруге: моргне довгим вусом так, наче зараз і підніме тебе на сміх. А другий був молодий, високий козак, тільки щось азіатське; зараз і видно, що не нашого поля ягода, бо до Січі сходились бурлаки з усього світу: прийде турок — і турка приймають; прийде німець — і німець буде запорожцем, аби перехрестивсь та сказав: «Вірую во Христа Ісуса; рад воювати за віру християнську».

116 слів

За П. Кулішем

10

Раз у неділю, літнього теплого вечора, була гулянка в Царськiм садку. На першій алеї, недалечко од теперішнього царського дворця, трудно було протиснутись: так було багато народу. Музики весело гриміли. Цілі купи міщан сновигали по менших алеях. Багато людей сиділо на горах понад Дніпром: вони дивились на пишну картину тихого Дніпра, закиданого барками, байдаками й плотами, дивились на зелені острівці, на темний задніпрянський бір. Марта й Степанида, одягнуті в легкі білі сукні, гуляли на першій алеї. Вони примітили, що слідком за ними ходило три паничі. Чи повертали вони на бокові алеї, чи спускались вони в долину, де тепер Шато, чи виходили на гору, а паничі ходили за ними слідком і часто забігали назустріч.

* *Опасистий* — огрядний.

Вони примітили велику постать Воздвиженського, присадкуватого Калімері, чорнявого Дашковича і зараз впізнали студентів. Сідали вони, сідали й паничі; вставали вони, вставали й паничі. Паннам це сподобалось, і вони почали зумисне крутитись по алеях, манячи слідком за собою паничів.

Сухобрусівни вернулись додому на заході сонця, посідали коло вікон, одчинених у садок, і, напившись чаю, забрали гітари й пояли грати та співати. «Сизого голубочка» і «Бідної птички». А співаючи тих пісень, вони не спускали з думки тих молодих студентів, котрі так довго бігали слідком за ними. «А може, то моя доля знайшла мене цього дня в садку?» — так думала кожна з них. А чудовий тихий вечір, а синє небо, палаюче вогнем на заході, а зелений садок з густою тінню — все те роздражнявало нерви, ворушило серце, котрому прийшла своя черга.

238 слів

І. Нечуй-Левицький

11

Масюкова світлиця й кімната давно була знайома Радюкові. Не раз і не два він заїжджав з батьком до Масюка, сидів і слухав до півночі їх братерську розмову. Йому давно була знайома трохи європейська, трохи сільська, стародавня обстава Масюкової світлиці й кімнати: ті дві канапи в світлиці, вкриті по спинках гарними килимами, великий образ в шаті в кутку, на котрому висів дорогий вишиваний рушник, скляна шафа коло порога, звідкіль виглядала скляна маслянка, зроблена круторогим бараном, звідкіль колись лякав його великий скляний ведмідь, повний настойки; старий годинник коло груби з великим циферблатом, на котрому були намальовані рожі, червоні пташки.

Але більш од усього він любив, як був малим, кімнату й пам'ятав, як там було тепло, гарно, спокійно, привітно зимової темної ночі. Було, надворі гуде вітер, порошок у вікна метелиця, стукотить віконницями, гуркає десь у загороді недобре причиненими ворітьми, а в кімнаті тихо й тепло; в лежанці горить вогонь, обливає двері в світлицю червоним світлом, бігає хвилями на помості, на стінах. На лежанці стоїть самовар, а кругом лежанки сидять Масюк, Масючка, його батько та все балакають, та все балакають. Радюк пригадав собі, як на білих клубках, на півмітках та якихсь торбинках на жерточці грав червоний світ од груби, як він придивлявся до чудних торбинок, бавивсь одлісками та все слухав та слухав балакання старих, доки не

засипав, сидячи на одному місці. Радюк був зроду пам'ятливий, незабудливий. Якимсь теплом, якимсь домовим щастям повіяло на нього з тієї кімнатки, де тепер легесенько, крадькома ходила по хаті Галя й манила його навіть своєю ходою.

227 слів

І. Нечуй-Левицький

12

Яка ж та полонинка по весні весела, як овечки в ню ідуть із кожного села!

Високий ватаг, наче дух полонини, обходить з вогнем стоїще. Обличчя в нього поважне, як у жреця, ноги ступають твердо і широко, а дим з головешки фурка за ним крилатим змієм. На воротях стоїща, куди мають переходити вівці, ватаг кидає вогонь, а сам слухає. Він чує хід полонинський не тільки вухом. Він серцем чує, як з глибоких долин, де киплять ріки та рвуть береги, з тихих осель і яринок котиться вгору, на поклик весни, жива хвиля худібки; і під нбгами її радо зітхає земля... Він чує далеке дихання отари, ричання коров і ледве вловимий голос пісень. А коли врешті показалися люди і підняли угору довгі трембіти, позолочені сонцем, щоб привітати полонину серед синіх верхів, коли заблеяли вівці і шумливим потоком залляли всі загороди, ватаг впав на коліна та підняв руки до неба. За ним схилились до молитви вівчарі й люди, що пригнали маржину*. Вони прохали у Бога, щоб вівця мала гаряче серце, як гарячий вогонь, який переступала, щоб Господь милосердний заступив християнську худібку на росах, на водах, на всіх переходах од всякого лиха, звіра й припадку. Як допоміг Бог зібрати худібку докупи, щоб допоміг усю людям віддати...

Ласкаво слухало небо простосердечну молитву, добродушно хмурився Бескид, а вітер, пролітаючи далі, старанно вичісував трави на полонині, як мати дитячу головку...

220 слів

За М. Коцюбинським

13

Дивізія, в якій служив Тимко з Марком, була сформована з сибіряків та уральців, людей поважних, мовчакуватих і надзвичайно стійких у бойових обставинах. Дивізія була відкликана з резерву і направлена на Північно-Західний фронт. В середині

* *Маржина* — скотина.

січня вона досягла прифронтової смуги і стала розвантажуватися на станції Горовастичя. Їй було наказано рухатися далі пішим порядком і вийти на рубіж Пено — Андреанополь — Торонець і там зосередитись.

Переборюючи снігові замети, тридцятиградусний мороз і бездоріжжя, тягнучи за собою бойову техніку, боеприпаси і харчі, дивізія рухалась вельми повільно і проходила за день не більше десяти — дванадцяти кілометрів, роблячи часті зупинки для того, щоб обігріти бійців, які коцюбли від морозу.

Тили відстали, кухонь не було, і бійці харчувалися мізерним сухим пайком, якого не вистачало, бо дивізію явно ограбували за наказом штабу фронту: в них відібрали харчові лишки і передали сусідній Третій армії. Інтенданти, що з великими труднощами робили запаси, відкривали тепер свої склади і плювалися вслід грузовим машинам, що, навантажені до самих бортів сухарями, відрулювали від подовбаних бомбами платформ.

Напівголодна дивізія все ж таки рухалася до свого місця призначення і вже була від нього не так далеко, як в дорозі її наздогнав наказ, в якому зобов'язувалося змінити напрямок, і вона повернула на південь і почала розташовуватись на вихідних позиціях.

199 слів

Г. Тютюнник

14

Прожила Галя такеньки цілу зиму холодную, сидячи вечорами під скосяним віконечком, дивлячись на луку у сніговій пелені, білій та гладенькій, без шляхів, без сліду округи, окрім тієї стежки, що попоходила сама Галя, ходячи на роботу.

Часом Галя заспіває пісеньку яку-небудь, що перейняла, роблячи з іншими веселими дівчатами вкупі. Заспіває Галя пісеньку й довгенько співає, підперши втомленою рученькою свою самотненьку голівоньку.

Часом їй здавалося, що от хтось зазирнув у її віконце, от-от хтось пробіг мимо, от-от хтось стукнув, — це або місяць вирина з хмари, або вільний вітер пронесеться лукою, або мороз ударить. І Галя почала дожидати самотніми вечорами, коли місяць зазерне у віконце, вітер пробіжить мимо хатки або мороз постукає, і звикла дожидати це й приймати, наче гостей дорогих та любих.

І так проминула уся зима, а за зимою весна прийшла теплая, свіжая, квітуша... Лука зазеленіла, груша з зломленою верхови-

ною біля хатки вбралася у листву й почала тихенько шелестіти ранками, як ранковий вітрець повівав, і зашумів гай по горах округи, і засинівсь і розливсь Дніпро й далеко заточивсь в луку розливним затоком, і налетіли птахи з теплих країн, заспівали й защебетали.

Одного вечора весіннього сиділа собі Галя коло віконечка у своїй хатці й співала. Вона була раденька, що весна настала тепла, з квітками та пахучими зіллями, і для того вона голосніш і веселіш того вечора співала. Коли разом щось мигнуло проти віконця; Галя глянула на небо — на небі мріли зорі ледвенько, — знов щось мигнуло та й заступило вже віконце. Галя побачила чоловіка, стрепенулася, злякалася і дивилася на нього цілими очима.

Проти неї стояв молодий і хороший козак. Стояв і питає:

— Дівчино, чи тією доріжкою у місто зійти?

— Тією самою, — одказала Галя йому.

— І добре! — промовив козак.

275 слів

За М. Вовчком

15

Пішов дід того вечора у село та чогось дуже довго забаривсь у селі, бо вже ніч глуха, зорі зорять, серпок високо підбився, Михайло й заснув, а діда усе нема! І не чути — усе тихо! Коли ж разом земля загула від гаю, і щось важке наближається до пасіки. Таке важке, таке важке, таке важке, що й не зважити на вазі! От воно — от воно! Поронило лісу, суне поміж вуллів, й вулля валить, і квітки давить, і рожу й калину ламає, і дуба кріпкого втрухнуло минаючи — Господи-Світе! Що ж ви думаете? Страшений, патлатий, важкий ведмідь одвідав!

Що робити Меласі? Дрімота одлетіла, немов спутана птиця, і ручечки у жаху, у страху зчепилися. Страшний-страшний гість! Нема порятунку! Братик Михайло коханий! Як тебе рятувати?

Михайло спав солодким сном коло самої хижки, коло дверей, коли чує — трепечущі малесенькі рученята обвилися коло його, наче ціпка хмелинонька, і голосочок шепоче:

— Братику! братику!

— А що? — спитав він, не відмикаючи очей сонливих.

— Ходи, ходи, братику! О, ходи ж бо, ходи у хижку, бо я тут сама боюся, — ходи, братику, ходи!

І малесенькі рученятка тягнули його, сонного, з усієї своєї маленької сили, і сльози палючі капали на нього від жаху та від

трусу, і серденько маленьке колотилося коло нього, вірненьке та ширеньке, а він, сонний, переступив два ступні ті у хижку безважливо і знов припав, сном поклонений. Він не чув, як трепечущі рученятка дурно мучилися і хрумтіли, щоб його піднести, і не чув тихесенького гіркого плачу...

А ведмідь, наче господар, посува та оглядає, де кращий вулїй, солодший мед, і, як впав йому в око такий, зараз він лапу патлату туди, видира і лакомиться.

262 слова

За М. Вовчком

16

Ішли свята зимового дерева. Дерево хвали, оздоблене, радісне, ясніло серед смутнів і нещасть, простий люд впивався пивом, втішався повільним співом, ще повільнішими танками — хоппельдейом, рїдеванцом. Одні кружляли довкола прикрашеного дерева, другі притупували, приляпували. Знали ці люди неволю, биття, голод. Було їх завжди забагато, аби наїдатися досхочу. Але не заламувалися, не впадали в розпач, уперто громадили камінь, вибудовували села, городи, замки, собори, вмїло прикрашали камінь зображеннями овочів, квітів, чужих і своїх святих, мили, чистили, шкребли — неоковирні, неповороткі, але роботящі, вперті, ласі на чуже, жадібні до життя, спраглі продовження свого роду.

Клали дітей спати під колисками, щоб сховати від злої Перхтель, на роздоріжжях виставляли вівсяну кашу для безжальної Берти з залізним носом: хай бачить, що люд не їсть скоромного, бо ж відомо, що Берта розпотрошує наскоромлені животи й набиває їх січкою. Аби досягти в новому році більшого, ніж торік, сідали, перепоясані мечами, на покрівлях або на волячих шкурах на перехрестях доріг. По селах водили Клаппербока — перебраного в козлячу шкуру чоловіка з дерев'яною головою. Го-го, козел, го-го, сірий! Співали про якесь гірське царство, куди не залітають вітри й де не плющать дощі, такі остогидлі в долинах. Було в цьому всьому щось вельми гарне, чисте й невинне. Євпраксії хотїлося смїятися й плакати водночас. А то зіскочити зі своєї білої імператорської кобили, сплестися руками з отими розвеселено-незграбними, заспівати й собі: «Біла кобила березу везла, на льоду впала та й розбилась. З гори покотилась, на пень настромилась...»

231 слово

П. Загребельний

Генріх не покоровився Григорію Гільдебранду. Він викривав у листах нечисті наміри Гільдебранда. «Твоя думка, — писав він папі, — так зіпсована давнім божевіллям, що ти не звертаєш уваги ні на свої діла, ні на свої слова...»

Тоді папа вдався до останнього вчинку. У соборі, вбраний в понтифікальні шати, оточений дванадцятьма прелатами, по числу апостолів, тримаючи в руках запалену свічку, він став на східцях великого вітваря, підніс свічку в похмурій і загрозливій урочистості. Лунав повільний спів псалма, бито лиш в один берег дзвона. Під той зловісний звук папа прорік: «Владою святої трійці, священного апостольського престолу, семи соборів і всієї католицької церкви королеві германському Генріхові анафема!»

По тому папа згасив свічку й кинув геть, мовби на знак, що проклятий має так згаснути в пам'яті церкви і люду.

Коли почуття провини зависає над людьми, над світом, треба кинути його на когось. Гарячкові пошуки цього спровиненого перед цілим світом — і ось папа знаходить імператора і кидає на нього прокляття. Тягар завеликий, щоб його витримав простий чоловік. Анафему проголошено було на всіх прибічників Генріха: на єпископів, графів, баронів, простих рицарів. Але папі йшлося про сили найбільші. Тому він не зупинявся перед відлученням від церкви Генріха.

190 слів

П. Загребельний

18

Дивні українські яри гайові між невисокими та крутими горами та шпильями, між дубовими та грабовими гаями, що розкішно поросли на крутих покатах та ребрах, на вершках гір та шпилів! Ще недавніми часами йшли тими ярами стави за ставами. А ліс, не спиняючись ворожою людською рукою, обсіяв, обсадив деревом усі гори й неглибокі долини. Тепер ті веселі ставочки, знать, уплили в якусь кращу сторону! На їх місці поросла тонка, як нитки, густа, як повісмо, зелена трава, услала яри і долини, мов килимами. Колись у веселі ставки заглядали з гір столітні дуби та граби, свідки слави козацької, а тепер їх унучата обступили рівною межею ті зелені яри. А більш того що панська сокира без жалю облупила, обголила милі гори нашої України. І більш там стирчить їжаком малоросла ліщина, колючі будяки, як волосся на сирітській миршавій голові, обскублене руками мачухи. Сохнуть наші яри, висихає наша вода, горять од

сонця наші гори, гадиною висисає останню силу нашої землі наш ворог, без сліду їдять панські сахарні нашу благодать, наші зелені діброви, наші темні луки, що так любо виспівано їх у піснях.

Ідеш ярами, ніби чудовими покоями. Чи є ж в світі покої, кращі од тих ярів? Під ногами стелеться зелений трав'яний килим; по обидва боки йдуть стінами гори з зеленим деревом. На шпильях стоять дуби зубчастою стіною, розіславши міцне гілля з міцним листом по синьому небу. Над головою стеля з глибокого, безоднього неба, синього, аж темного. А по тій стелі не мальовані, а живі птиці перелітають з гори на гору: то ряба горлиця, то сивий припотень, то синя сиворашка; то перенизують небо низкою дикі качки, дрібно тріпаючи гострими крильцями, то пересунеться важкий бусел, протягнувши назад свої довгі, як ломаки, ноги.

275 слів

І. Нечуй-Левицький

19

Нічим ми так не согрішили на світі, як язиком, осуждаючи один одного. Йде чоловік вулицею — уже ми й знаємо, куди він іде і за чим; задумався чоловік — уже ми й знаємо, що в нього на думці. От зараз і судимо: «Як-таки за таким і таким ділом ходити, як-таки так і так думати! Чи це ж гоже? Як-таки такому чоловікові це й те збиратися робити!» Та так осудимо, так перекоренимо його, що йому й на думку не спадало таке робити, а ми в усьому його обвинуватимо.

Чи це ж наше діло? Чи нам велено над другими доглядати? Гай-гай! Знаймо самі себе, а про другого, хоч певно знатимемо чи бачитимемо, нам нужди мало: бо буває й так, що нам здається і всі говорять, що такий-то чоловік от те й те зробив, от той чув від такого, а такий-то й сам бачив... Еге! А як дійдеться до діла, так це він робив не на зло кому, а всім на добре, або коли й шкоду кому зробив, то зовсім не той, на кого казали, а такий виноват, на кого й не думали, й не гадали.

Отак було прийшлося одному чоловікові за другого зовсім пропасти, і якби не дівка його врятувала, то досі б і кісточок його не було. Та й дівка ж козир була! Батько її, Трохим Макуха, дуже її поважав, і що, було, Ївга (так її звали) скаже, то вже й до десяти баб не ходи, а так буде, як Ївга сказала.

239 слів

За Г. Квіткою-Оснот'яненком

Помалу Вова вчитався і вже не міг одірватися, хоч було там йому все давно відоме, читане і перечитане.

«...Завтра — Різдво... — читає він у другому місці, — свято велике, празник молодощів. До наших інтелігентів понаїжджало багато молоді: студентів, гімназистів, панянок; завтра будуть вони кататися гуртом, співати, вигадувати, а я завтра піду обідати до старого дядка...

Мовчки пообідаємо там, бо старі дядки — сумні якісь собі люди. Потім повернуся в свою школу, між німі стіни, візьму книжку, та не піде вона мені на думку.

...Неділя. Надворі примеркло. Одлига... Невесело надворі. Вітер гуде в комині, стелю зриває. У моїй великій та сумній кімнаті зимно, непривітно. Блимає каганець на столі, а я сам ходжу з кутка в куток, тільки луна стогне від моїх ступенів по хаті. Ходжу собі, мугикаю під ніс, згадую всякі пісні, що колись співалися товариством. Усе такі хороші пісні... а за серце щось так і тягне, так і ссе: здається — уткнувся б лицем у подушку та так і зарюмсав».

Дочитавши останню списану сторінку, Вова помалу взяв перо в руки, вмочив у чорнило й загадався. Подумав трохи й став писати:

«Зараз йду між люди... між інтелігентні, освічені люди... і страшно, і радісно. Боязно мені, бо соромливий собі я вдався, не ловкий, не бідовий, та й не знаю, як з тими людьми поводитися, щоб вони не насміялися з мене. Бо я ж тих інтелігентних людей та зовсім і не знаю. Виріс я в глухому селі, виховували мене в семінарії, в самому найтемнішому, закинутому куточку рідного краю: семінарські вчителі нас близько не пускали до себе, поводитися як начальство, інших освічених людей бачити нігде було».

В кімнату увійшов сторож і став розказувати, що до народної чайної поїхали вже і з заводу, і доктор, і слідчий, паничі, панянки.

230 слів

С. Васильченко

Далі і хмарочки стали розходитись, порідшали й стали звертатись купками, мов клубочки, розступатись, щоб дати дорогу для якогось пишного, важного гостя, ніби царя якого, що ро-

бить добро усьому миру, і покотились геть-геть з кругої гори, щоб тільки відтіля дивитися на те, що тут буде! Ось і зачервоніло на тій дорозі, де йому треба йти, і розіслалось, мов сукно, як кармазин, красне; далі неначе срібні квітки по ньому хто посипав; а тут і увесь путь став мов золотим піском по червоному полю посипаний... Зазолотились і верхів'я дерева по лісам... і ось, золотий по них пісок сиплеться по дереву нижче... нижче... Усе стихло... Чогось жде!.. Стало винирять з-за землі... що? І світ, і огонь, і краса... і вже і на крайок його не можна зирнути оком, що ж буде, як усе явиться миру?.. І золоті промені від нього обсипали усю землю, і самі небеса стали ніби ще краще. Усе мовчить, жадає, щоб швидше явилася у полноті краса миру!.. Іде... викотилось зовсім... озирнуло землю і... неначе повелівало: «Хваліте Господа, що створив і мене, і вас, і кожний день посилав мене давати усьому миру світ і усякому диханню життя...»

185 слів

За Г. Квіткою-Основ'яненком

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

<p><i>А. Г.</i> — А. Головка <i>А. М.</i> — А. Мойсієнко <i>А.-Ч.</i> — А. Афанасьєв- Чужбинський <i>Баг.</i> — І. Багрянний <i>Бар.</i> — В. Барка <i>Б. Г.</i> — Б. Грінченко <i>Бед.</i> — Ю. Бедзик <i>Б. О.</i> — Б. Олійник <i>В. Б.</i> — В. Близнець <i>Вин.</i> — В. Винниченко <i>Вінг.</i> — М. Вінграновський <i>В. І.</i> — В. Іванович <i>В. К.</i> — В. Коломієць <i>В. М.</i> — В. Минко <i>Ворон.</i> — М. Вороний <i>Вр.</i> — С. Воробкевич <i>В. С.</i> — В. Сосюра <i>В. Ст.</i> — В. Стус <i>В. Ш.</i> — В. Шевчук <i>Г.-А.</i> — П. Гулак-Артемов- ський <i>газ.</i> — газета <i>Гл.</i> — Л. Глібов <i>Гр.</i> — П. Грабовський <i>Дес.</i> — О. Десняк <i>Д. Л.</i> — Д. Луценко <i>Дм.</i> — Л. Дмитерко <i>Дов.</i> — О. Довженко <i>Д. П.</i> — Д. Павличко <i>Др.</i> — І. Драч <i>Дум.</i> — К. Думитрашко</p>	<p><i>Є. Г.</i> — Є. Гребінка <i>Є. Л.</i> — Є. Летюк <i>Є. Ф.</i> — Є. Фомін <i>Заб.</i> — Н. Забіла <i>Зб.</i> — Ю. Збанацький <i>Зг.</i> — П. Загребельний <i>З. Т.</i> — З. Тулуб <i>І. В.</i> — І. Вільде <i>І. Ж.</i> — І. Жиленко <i>І. К.</i> — І. Котляревський <i>І. М.</i> — І. Микитенко <i>І. Ф.</i> — І. Франко <i>І. Ц.</i> — І. Цюпа <i>Й. С.</i> — Й. Струцюк <i>Кач.</i> — Я. Качура <i>К.-О.</i> — Г. Квітка-Основ'я- ненко <i>Коб.</i> — О. Кобилянська <i>Коз.</i> — В. Козаченко <i>Кон.</i> — Є. Кононенко <i>Коп.</i> — О. Копиленко <i>Кор.</i> — В. Коротич <i>Коц.</i> — М. Коцюбинський <i>Кул.</i> — М. Куліш <i>Кун.</i> — О. Кундзич <i>Кур.</i> — Л. Курохта <i>Куч.</i> — В. Кучер <i>Ле</i> — І. Ле <i>Л. З.</i> — Л. Забашта <i>Л. К.</i> — Л. Костенко <i>Л. П.</i> — Л. Первомайський <i>Л. С.</i> — Л. Смілянський</p>
---	---

Л. У. — Л. Українка
Луч. — В. Лучук
Мал. — А. Малишко
М. Б. — М. Бажан
М. В. — М. Вовчок
М. Г. — М. Грушевський
М. К. — М. Кропивницький
М. П. — М. Петренко
М. Р. — М. Рильський
М. С. — М. Сингаївський
М. Т. — М. Трублаїні
Мур. — І. Муратов
Н.-Л. — І. Нечуй-Левицький
Н. Р. — Н. Рибак
Н. тв. — народна творчість
О. В. — О. Вишня
О. Г. — О. Гончар
О. Д. — О. Донченко
О. К. — О. Корнійчук
О. О. — О. Олесь
О. П. — О. Підсуха
П. В. — П. Воронько
П. К. — П. Колесник
П. М. — П. Мирний

П. П. — П. Панч
П. Т. — П. Тичина
Р. Т. — Р. Третяков
Сам. — У. Самчук
С. В. — С. Васильченко
С. З. — С. Залеська
Сим. — В. Симоненко
См. — М. Самійленко
Соб. — В. Собко
С. Р. — С. Руданський
Ст. — М. Стельмах
Стар. — М. Старицький
Т. К. — Т. Коломієць
Т. М. — Т. Масенко
Т. Ш. — Т. Шевченко
Тют. — Г. Тютюнник
Хв. — М. Хвильовий
Ч. — М. Чернявський
Ш. — А. Шиян
Ю. М. — Ю. Мушкетик
Ю. С. — Ю. Смолич
Я. Г. — Я. Гримайло
Ян. — Ю. Яновський

ЗМІСТ

Передмова	3
I. Тире між членами речення	5
§ 1. Тире між підметом і присудком	5
§ 2. Тире в простому неускладненому реченні	12
II. Розділові знаки в реченнях з однорідними членами	17
§ 3. Однорідні члени, не з'єднані сполучниками	17
§ 4. Однорідні та неоднорідні означення	21
§ 5. Однорідні члени, з'єднані неповторюваними сполучниками	27
A. Кома	27
Б. Тире, три крапки	30
B. Крапка з комою	30
§ 6. Однорідні члени речення, з'єднані повторюваними сполучниками	31
§ 7. Однорідні члени, з'єднані парними сполучниками	38
§ 8. Однорідні члени з узагальнюючими словами	40
III. Розділові знаки при повторюваних словах	50
§ 9. Кома при повторюваних словах	50
§ 10. Дефіс, тире, три крапки при повторюваних словах	52
IV. Розділові знаки в реченнях із відокремленими членами	56
A. Відокремлені означення	56
§ 11. Відокремлені узгоджені означення	57
§ 12. Відокремлені неузгоджені означення	68
§ 13. Відокремлені прикладки	75
Б. Відокремлені додатки та обставини	90
§ 14. Відокремлені додатки	90
§ 15. Відокремлені обставини	92
I. Відокремлений дієприслівниковий зворот	93
II. Відокремлені обставини, виражені іменниками	99
§ 16. Порівняльний зворот	101
§ 17. Уточнюючі члени речення	107
V. Розділові знаки при вставних, вставлених конструкціях та при звертаннях	113
§ 18. Вставні конструкції	113
§ 19. Вставлені конструкції	119
§ 20. Звертання	124

VI. Розділові знаки при вигуках, частках, стверджувальних та заперечних словах	128
§ 21. Вигуки та частки	128
§ 22. Стверджувальні та заперечні слова	129
VII. Вправи на повторення	132
VIII. Диктанти	136
IX. Розділові знаки у складносурядному реченні	144
§ 23. Кома у складносурядному реченні	144
§ 24. Крапка з комою у складносурядному реченні	155
§ 25. Тире у складносурядному реченні	159
§ 26. Кома і тире, три крапки у складносурядному реченні	161
X. Розділові знаки у складнопідрядному реченні	165
§ 27. Кома між головною та підрядною частинами	165
§ 28. Кома при складених сполучниках	173
§ 29. Кома у складному реченні з кількома підрядними	175
§ 30. Кома у складному реченні при збігу сполучників	182
§ 31. Тире у складнопідрядному реченні та у складному реченні з кількома підрядними	187
§ 32. Крапка з комою, двокрапка, три крапки у складно-підрядному реченні та у складному реченні з кількома підрядними	189
XI. Розділові знаки у складному безсполучниковому реченні	193
§ 33. Кома у складному безсполучниковому реченні	193
§ 34. Крапка з комою у складному безсполучниковому реченні	195
§ 35. Двокрапка у складному безсполучниковому реченні	200
§ 36. Тире у складному безсполучниковому реченні	206
§ 37. Кома і тире у складному безсполучниковому реченні	211
§ 38. Три крапки у складному безсполучниковому реченні	212
XII. Кома і тире у періоді	217
XIII. Розділові знаки при прямій мові та цитатах	219
§ 39. Пряма мова після слів автора	220
§ 40. Пряма мова перед словами автора	221
§ 41. Слова автора в середині прямої мови	222
§ 42. Пряма мова в середині авторського речення	224
§ 43. Розділові знаки при цитатах	228
XIV. Розділові знаки в кінці речення	235
§ 44. Крапка	235
§ 45. Знак питання	236
§ 46. Знак оклику	236
§ 47. Три крапки	237
§ 48. Сполучення розділових знаків	237
XV. Вправи на повторення	244
XVI. Диктанти	269
Список скорочень	284